

Зарубіжна проза
XX століття

Ф

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА

«ДНІПРО»

Дике зілля

**Зарубіжна проза
XX століття**

**Серію засновано
в 1988 році**

**MARIA
DĄBROWSKA**
Dzikie ziele

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА

Дике зілля

Оповідання

З польської переклали
Євген Концевич
та *Олена Медущенко*

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1988

ББК 84.4П
Д66

До книги ввійшли оповідання
видатної польської письменниці (1889—1965)
із кількох збірок.

Усі вони пройняті глибоким гуманізмом,
тонким розумінням природи.

В оповіданнях схвильовано розповідається
про тяжку долю безземельних селян у панській Польщі,
про події, пов'язані з другою світовою війною,
і про людей Народної Польщі.

В книгу вошли рассказы
выдающейся польской писательницы (1889—1965)
из нескольких сборников.

Все они проникнуты глубоким гуманизмом,
тонким пониманием природы.

В произведениях взволнованно рассказывается
о тяжелой судьбе безземельных крестьян в панской Польше,
о событиях, связанных со второй мировой войной,
и о людях Народной Польши.

Редакційна колегія:

*Г. Д. Вервес (голова), С. К. Жолоб, Д. В. Затонський,
Ю. Я. Лісняк, О. І. Микитенко, Д. С. Наливайко,
Д. В. Павличко, Д. Х. Паламарчук*

Передмова *В. Ведіної*

Художник *О. А. Литвинов*

Редактор *О. Т. Ленік*

Д 470300000—084 БЗ 41.19.87
М205(04)—88.
ISBN 5-308-00199-5

© Український переклад,
крім творів, позначених у змісті *,
передмова, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1988 р.

МАЛА ПРОЗА МАРІЇ ДОМБРОВСЬКОЇ

«Коли я хочу надихатись польською мовою в поезії, то схиляюсь над «Паном Тадеушем»,— писав відомий польський поет Юліан Пшибось,— коли ж прагну напитися її із джерела прози, то занурююсь у «Ночі і дні»... Цілісна картина доробку Марії Домбровської пробуджує надзвичайно глибокі думки й почуття, що їх викликають лише виняткові, найвищі пам'ятки національної літератури».

У творчій спадщині Марії Домбровської (1889—1965), автора чотиритомної епопеї «Ночі і дні», яка ще за життя письменниці була визнана класичним твором польської літератури, оповідання, вміщені в пропонованій нині увазі українського читача збірці, займають важливе місце.

Всього в доробку Домбровської близько ста творів малих оповідних форм, переважну більшість яких написано на основі особистого досвіду письменниці, її спогадів і спостережень. Деякі з них постають у вигляді прямого авторського самовиявлення з більшою або меншою часткою вкраплень суто художнього або нарисового характеру, інші ж мають ознаки новели або окремих оповідань-замальовок, нерідко об'єднаних у тематично-проблемні цикли.

Народилася Марія Домбровська в селі Русів поблизу Каліша, де її батько, учасник повстання 1863 року, працював економом у поміщицькому маєтку. Атмосфера родинного дому, в якому плекались ідеї національно-визвольного руху, повага до праці й до простих людей, які виконують цю працю, мальовнича природа рідного краю відіграли чималу роль у процесі формування духовного обличчя майбутньої письменниці. Початкову й середню освіту Домбровська здобула в Каліші та Варшаві, а вищу — за кордоном, в університетах Лозанни й Брюсселя. Вивчала вона природничі науки, проблеми соціології, суспільствознавства та економіки.

Свою літературну діяльність письменниця розпочинала з пройнятих ліричною експресією оповідань та з явно дидактичних

творів, адресованих молоді і спрямованих на виховання її суспільної орієнтації та національної самосвідомості («Діти вітчизни», 1918). Інтерес до питань кооперації, утопічна віра в позитивні наслідки товариської співпраці без кардинальних революційних змін позначились на збірці «Гілка черешні» (1923).

Збірка оповідань «Усміх дитинства», що побачила світ 1923 року, знаменує собою помітну віху в творчому опануванні автором реальних фактів, у художній трансформації власного життєвого досвіду. Конкретні люди й події, природа з її неблаганними законами переломлюються тут через дитячу свідомість і психіку. Це дозволяло збагатити й урізноманітнити і коло охоплених явищ, і оповідну манеру. Збірка близька за формою до ліричних мініатюр, до циклу спогадів, що їх закарбувала пам'ять оповідача, а саме Домбровської. Є підстави говорити про оригінальний різновид новелістики з власним предметним і почуттєвим світом, власною тональністю поетичної піднесеності, зворушливо-меланхолійної задуми. Дитячі почуття і враження, думки й переживання (превалює оповідь від першої особи) дозуються й контролюються дорослою людиною, яка залюбки згадує далекі часи, коли «життя стукало просто в наші серця».

Власні спогади дитинства і юності письменниці покладені також в основу збірки оповідань «Люди звідти» (1926). Авторка зберігає навіть власні імена людей, що послужили прототипами героїв її творів, не кажучи вже про достовірність опису їхньої долі. Йдеться про створення своєрідного людського документу і водночас про вихід на широкий шлях реалістичної типізації. Оповідання показові як сутністю й гостротою поставленої в них проблеми, оригінальністю її художнього втілення, так і передусім індивідуальною своєрідністю персонажів, багатством їхнього внутрішнього світу й амплітудою переживань.

Назва збірки цілком правомірна — в письменницькому об'єктиві й справді «люди звідти», представники соціальних низів — сільські пролетарі, сезонні наймити, панські слуги, всі ті, хто зазнавав багато кривд з боку існуючої системи суспільних відносин у польському селі на початку ХХ ст.

Збірка має виразно циклічну будову не лише тому, що окремі

оповідання об'єднані місцем дії і спільними героями, а передусім тому, що кожен із творів, як зазначає письменниця, «висвітлює іншу сторону людського життя, і всі разом вони складають більш або менш повну картину».

Збірка засвідчувала відмову автора, з одного боку, від ліричної піднесеності, метафоричності та експресивності стилю, а з другого — від прямого копіювання, натуралістичного в своїх витоках побутописання. Тут проявилася здатність Домбровської вилучати з досліджуваного явища всі випадковості і досягати, за її словами, «прозорого контуру його істотних рис найпростішими словами, майже без порівнянь — так, як писали б, можливо, діти, якби вони могли писати про те, що думають дорослі». Нема підстав вбачати в такій спрямованості ознаки якоїсь свідомої примітивізації пером письменниці рухає прагнення до максимальної достовірності ситуацій, постатей та почуттів і водночас до піднесення звичайного, пересічного в ранг загальнолюдського.

Героями збірки є люди сильних почуттів, добрі й великодушні, скромні й роботящі. Увага зосереджується на почуттєвій сфері їхнього життя. Автор переконаний, що саме світ почувань як фактор прямого й безпосереднього реагування на реальну дійсність є своєрідним дзеркалом духовного й морального обличчя людини, що саме почуття передують першим спробам оцінки нею оточення, першим серйозним роздумам над сенсом життя і свого місця в ньому.

Оповідання пройняті симпатією до героїв, наділених дивовижною глибиною й відвертістю поривань, до тих, хто не вміє кривити душею, хто, пройшовши через фізичні й душевні муки, не втратив віри в красу буття й справедливість. Показуючи «дно людського життя», Домбровська піднялася до своєрідного гімну людині в усіх її чисто земних проявах, у її благородних і мужніх вчинках. «Я намагалась, — писала Домбровська, — розкрити силу й глибину загальнолюдських переживань навіть у найбільш соціально принижених людей і цим самим показати їхню цінність і значення для майбутнього».

Оповідач у збірці повністю зливається з оточенням, ніде не виявляючи свого прямого співчуття, не коментуючи подію чи

поведінку персонажів. Він виступає як безсторонній свідок, як чутливий камертон діалектних особливостей мови, способу вираження думок героїв, реалій їхнього побуту.

В полоні шаленого кохання забувають про все на світі герої оповідання «Дике зілля» служниця Маринка й наймит з Галичини Ян Слупецький. Вони не рахуються з оточенням, панським двором, вступаючи в конфлікт із загальноприйнятими уявленнями про порядність. Однак, хоч поведінка героїні, прозваної за нестримну, бурхливу вдачу «диким зіллям», і не вкладалася в неписані норми моралі, хоч людей дратували їхні легковажність і щастя, пристрасне кохання врешті святкує свою перемогу, оскільки воно єднає людей хороших, роботящих, оскільки їхнє безмежне почуття «буде їм підпорою і далі, допомагатиме і в родинному житті, і в господарюванні». На бучне весілля зібралося все село, на честь цього непереборного кохання пролунали «старовинні пісні, яких іншим часом ніхто не посміє заспівати».

Не схвалює сільська громада поведінки героїні оповідання «Луція з Покутиць», яка подібно до Маринки дає повну волю своїм пристрастям. Люди, що її оточують, не хочуть розуміти, що подружня зрада солдатки Луції була своєрідною втечею від самотності, що це був стихійний, неконтрольований поклик природи, спраглої ніжності, уваги, підтримки. Якщо Маринку кохання підносить, якщо дівчина, у якої робота в руках аж горіла, зростає й соціально, то пристрасті Луції яким вона не вміла протистояти, стають причиною справжньої родинної трагедії. Однак героїня оповідання, як і переважна більшість персонажів збірки, не впадає в розпач, не втрачає дивовижної витривалості духу.

Здавалося б, великого горя й образ зазнала Луція, проте в неї лишився притаманний кожній людині величезний дар долі — радість існування, перебування на землі серед вічно оновлюваної чудової природи. Незважаючи ні на що, «життя було. Бо траплялися дні, коли світило сонце й пливли небом хмари, і були ночі, коли важкий сон склепляв повіки. Була ясно-зелена весна і вогняно-темне літо. А надходить, буває, час, коли в людини тільки це й залишається, і час цей надходить у слухну пору».

Авторка старанно добирає деталі, що мають свідчити про внутрішню красу героїні, її довірливість і доброту.

Життєствердний пафос оповідань збірки «Люди звідти» особливо помітно виявляється в оповіданнях, присвячених життю калік, невиліковно хворих людей. Твори набувають парадоксальної, на перший погляд, мало не звеличувальної тональності. Так, знаходить самозаспокоєння і певний елемент задоволення у своїй, здавалось би, безнадійно сумній ситуації горбатий молочар Діонізій Уніславський («Перемога Діонізія»), бо він побачив врешті своє життєве покликання в підтримці й допомозі тим, хто, на його думку, ще більше за нього обійдений долею. Він намагається морально підбадьорити молодого парубка, якого за його нестримну вдачу всі цураються і прозивають Сатаною. Свою програму дій, що формується разом із зростанням прихильності до парубка і диктується власними тяжкими переживаннями, коли в сумовитій скорботі людина шукає іншої людини, Діонізій викладає так: «Хоч би тебе скрутило, а коли можеш комусь ще допомогти, то вже й тим варто жити».

Герой «Перемоги Діонізія» втішає себе тим, що поки людина може працювати й здатна заробити на себе, вона не має чого ремствувати. Подібну до Діонізія втіху знаходить собі також колишній фурман, а тепер нічний сторож Никодим, хворий на страшну хворобу, яка відібрала в нього вроду й позбавила навіки людської прихильності («Ніч понад світом»). На якийсь час життя його виповнюється змістом. Любов до пса, який платить за прихильність до себе давно не баченою відданістю, тішила Никодима оманливим почуттям, що він такий, як усі люди, що він любить і йому відповідають взаємністю, адже «не можна жити самим стражданням. Кожен, поки йому не засипле очей сира земля, шукає собі якоїсь утіхи».

Гострою соціальною спрямованістю й історичною конкретністю в поєднанні з майстерністю портретного живопису відзначається оповідання «Найдальша дорога». Сама назва твору набуває символічного звучання — вічно в дорозі перебуває родина безземельного наймита Качмарека. В пошуках заробітку, в мріях про землю й сталє місце проживання мандрує він із села в село. Це сповнене тривоги і

переважно марних надій мандрування уособлює в собі на новому історичному етапі трагічну долю «вічного наймита» із славнозвісного вірша Марії Конопніцької «Вічний наймит». З початком ХХ століття, коли відбуваються зображені в «Найдальшій дорозі» події, не рідшають ряди тих, хто змушений кидати рідне село в пошуках кращої долі. Сяйнув промінь надії на легше життя — на новому місці почали зводити стіни цегляної хати, постійні заробітки дозволяють хоч потай мріяти про власний ґрунт. Все, здавалося б, складалося якнайкраще, та зла доля й воля поміщика, якої ніколи не можна передбачити, звели нанівець усі сподівання. Чи то через недогляд Качмарека, що служив лановим, чи то випадково згоріло поле стиглої пшениці. Безпідставне звинувачення пана ображає гордість трудівника, який шанує плоди своєї й чужої важкої праці, і він відповідає з гідністю чесної людини: «А хто те поле орав? Це ж як — той самий, що його орав, теперка б палив? Як вас палитимуть, то почнуть не з хліба».

У наймита з'являється думка, що земля має належати тим, хто її обробляє, хто від зорі до зорі гне спину на полі. Незважаючи на всі злигодні, жевріє надія, що настануть для людей кращі часи. Допомогає долати горе віра в свої сили, родинна приязнь і, як у всіх оповіданнях збірки «Люди звідти», єднання, злиття з природою: «Коли сонце сяє над світом, більш нічого не потрібно для щастя, самого цього досить, щоб людина благословляла навіть найтяжчі хвилини свого життя».

З появою збірки «Люди звідти» польська критика почала говорити про прозорість, надзвичайну простоту й довершеність стилю її автора. «Серед багатьох наших письменників, які вміють цінувати значення словесного матеріалу і які володіють тим, що зветься «стилем», — писав Я. Івашкевич у 1926 р., — на перше місце висувається Домбровська».

Простоту і безпретензійність вислову, відмову від «зайвих і марних слів» письменниця вважала одним із важливих чинників удосконалення літературної мови. Вона всіляко уникала метафоричності й багатослів'я, наполягаючи в цей період свого письменницького шляху на тому, що «художній лаконізм твору полягає не в його малому розмірі, а у вдалому й безпомилковому відборі необхідних

слів». Сюжетну інтригу вона ніколи занадто не розбудовувала, зводила її подекуди до мінімуму, виходячи з того, що «недомовленість — це сильний і дуже правомірний засіб художнього вираження».

Протягом 1926—1934 рр. М. Домбровська працювала над епопеєю «Ночі і дні», яка ушляхетила її ім'я. Самий вихід у світ цього твору був визначальним, поворотним пунктом у розвитку польського письменства міжвоєнного двадцятиліття. Коли реалістичній літературі загрожувала злива формалістичного штукарства, декадентські та проурядові тенденції, М. Домбровська разом із представниками пролетарського крила Л. Кручковським і В. Броневським спричинилась, за словами К. Вики, до зміни ідейної домінанти в мистецтві слова після 1932 року — в період світової кризи капіталістичної системи.

В епопеї досліджена історія трьох поколінь зубожілої шляхетської родини, яка шукає для себе місце в нових для неї суспільних умовах, в період з 60-х років XIX століття і до початку першої світової війни. «Я хотіла розібратися,— зазначала письменниця,— звідки вийшло і до яких поразок, перемог, бездоріжжя і земель обітованих іде моє покоління, моє суспільне середовище. Можна це було, напевно, зробити в ряді публіцистичних роздумів, але ж мені хотілося викликати цей згаслий світ з небуття і примусити його самого в пластичній картині життя висловити свою інтимну, істотну правду про себе».

На епічному тлі, шляхом глибокого проникнення у психологію героїв випробовується значення традиційних духовних цінностей, що їх письменниця високо підносила в своїх оповіданнях. І тут події буденного життя, з його мінливістю, невпинним плином ночей і днів, з його неминучими болями й скупими радощами, стають предметом уважного розгляду й філософського осмислення.

Герої твору живуть неначе в двох вимірах — в історично конкретному часі і часовій категорії суто філософського плану. Час виступає як об'єктивна форма існування матерії, що відзначається діалектичною єдністю кінцевого й безкінечного, переривчатості й безперервності, сталого й змінного. М. Домбровська виходить із того, що життя триває безперервно, висуваючи в кожний істо-

ричний момент свої вимоги, моральні зобов'язання й етичні закони, що піднесення й драми підлягають вічній видозміні. Постає переконлива картина різних способів подолання тих труднощів, що їх приносить життя. Водночас у цій безперервній зміні не лише на гірше, а й на краще, у підкріпленому досвідом переконанні, що все врешті минає, що все таїть у собі зародки майбутніх звершень, що й дрібні діла служать великим, знаходять для себе розраду герої твору.

Своєрідним відгалуженням роману «Ночі і дні» можна вважати оповідання «Скельце», «Дріб'язок» та «Октавія», які разом з новелами «Панна Вінчевська» й «Ксьондз Філіп» входять до збірки «Ознаки життя» (1938).

На відміну від оповідань збірок «Усміх дитинства» чи «Люди звідти» ці оповідання не становлять окремого циклу, пов'язаного єдністю середовища, місця й часу.

Вміщені у збірці твори являють собою психологічні етюди на тему поведінки людини в різних, часто екстремальних обставинах. І тут М. Домбровська виявляє своє доброзичливе ставлення до людини, своє прагнення якнайкраще зрозуміти причини, що спонукали її до певних вчинків, і фактори, які викликали душевний неспокій і тяжкі переживання. Всі п'ять оповідань щільно пов'язані з соціально-історичним контекстом, з часом, коли вони були написані. Щоправда, значно менше тут, ніж у попередніх творах, захоплення життям як таким, внутрішній світ персонажів помітно ускладнюється. Хоч і тепер велике, а часом і вирішальне значення у вирішенні конфліктних ситуацій відводиться стійкості, витривалості людини, її здатності до праці й активної дії, однак досягнення мети раз по раз натрапляє на ряд перешкід як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Акцент зроблено знову ж таки на почуттєвій сфері людських почувань, письменниця прагне створювати постаті живі, психологічно правдиві, приділяє велику увагу композиційній струнності оповідань.

Збірка «Ознаки життя» дає змогу простежити процес наполегливих пошуків письменниці в напрямку збагачення й урізноманітнення сюжетної канви, композиційного вирішення й індивіду-

альної характеристики героїв. Домбровська зазначала, що кожен із творів цієї збірки був новою спробою вдосконалення майстерності при створенні невеликого твору без точного дотримання установлених правил, що їх вимагала класична новела.

Лише «Скельце» повністю вписується в новелістичні рамки. Збережено тут єдність місця й часу, сюжет сконцентровано навколо однієї особи й одного епізоду з життя цієї особи. Наявні тут і певні, притаманні новелі моменти незвичайності, несподіваності, парадоксальності, чітко визначений і кульмінаційний, поворотний пункт у діях і почуваннях героя (знайдене на тюремному вікні скельце), починаючи від якого і зумовлюючись яким дія швидко рухається до своєї розв'язки.

Прототипом героя твору, двадцятидворічного студента права Варшавського університету, заарештованого за участь у національно-визвольному русі, що активізувався під час революції 1905 року в Росії, був чоловік Марії Домбровської, з яким вона побралася в 1911 році.

Про суть конспіративної діяльності героя, що призвела до його арешту й багатомісячного слідства, розказано в загальних рисах. Головну увагу приділено проблемі психологічно-моральної витривалості молодого людини, тим внутрішнім і зовнішнім чинникам, які допомагають подолати властивий кожній живій істоті страх перед стражданнями і смертю.

Знайдений на вікні камери шматочок скельця, подібний до маленької шабельки, герой твору сприймає як дарунок долі, як гарантію збереження своєї людської й громадянської гідності. Скельце стає ніби запорукою життєдайної, надихаючої на героїчне самозречення сили, парадоксальним знаком свободи. Підказане розвитком подій у творі узагальнююче судження є метафоричним виразом виробленої нелегким досвідом суспільної свідомості польських революційних борців за всенародну справу визволення: «Бо різні бувають знаки свободи: знамена, золоті герби, орли, грифи і леви. Але що важча неволя людини, то скромніший знак свободи. А трапляється, що стає ним лиш криве й гостре скельце».

Цікавих аспектів жіночої психології торкаються два оповідання збірки — «Дріб'язок» і «Октавія». Об'єднує їх образ центральної

героїні Октавії, а події, що в них відбуваються, відділяє хронологічна відстань, більша, ніж чверть століття.

Оповідання «Дріб'язок» — це ніби дослідження-гіпотеза на тему почуттів і поведінки молодой, енергійної дівчини. Не користуючись успіхом у чоловіків, вона все ж прагне вийти заміж з любові. Це її таке зрозуміле бажання наштовхується на важливу обставину — героїня усвідомлює, що не вона сама, а її посаг може приваблювати того, хто захоче вигідно одружитися. Вона докладає великих зусиль, щоб створити у своєму домі приємну атмосферу для гостей. Цим вона, мабуть, напівсвідомо утверджувала своє право на особисте щастя, на подолання самотності, внутрішньої відчуженості, болючого статусу некоханой.

Все ж дуже довгим і дуже обхідним шляхом прямувала Октавія до свого щастя й самоствердження, що було, здається, однією з похідних цього щастя. Поринувши в клопоти по господарству (саме тут вона почувала себе в своїй стихії), вона намагається наблизити той час, «коли не кокетування, а те, що жінка робить, буде в ній не лише цінуватись, а й викликати любов і повагу до неї».

Як і слід було чекати, ці сподівання виявились марними — світ і далі керувався своїми законами, доброта й працьовитість далеко не завжди знаходили прихильний відгук. Врешті саме посаг вирішив дальшу долю Октавії: була вона некою дівчиною і стала некою дружиною. Однак ця обставина якось мало її бентежить, точніше, зростає число засобів для самозаспокоєння, для того, щоб прикрити від чужих поглядів внутрішнє спустошення, для віднайдення якогось сурогату щастя.

Прожите на суцільних компромісах життя не внесло суттєвих коректив у психологічний портрет героїні з оповідання «Октавія». Нелюбов і відверта байдужість до Октавії найближчих людей спонукують її бути весь час енергійною, активною у вирішенні різних життєвих клопотів. Доля час від часу по краплині скупю й розважливо робить Октавії якесь незначне полегшення, дає якийсь щасливий шанс, що надихає її на нові дії. Ті дії знову наштовхуються на цілу низку ускладнень. Кожні наступні труднощі викликають оновлений приплив енергії, гартуючи важливе вміння

жити в спілкуванні з людьми, влитися в оточення як сильний і повноцінний партнер. У цьому нестійкому, далекому від прихованих прагнень колі інтересів знаходить Октавія своє «маленьке, гірке, мозолясте щастя».

В новелі «Панна Вінчевська» відтворено зіткнення двох протилежних характерів, двох світовідчужань. Зібрана, діяльна, принципова Наталія Штумська приїхала перевіряти роботу бібліотеки військового гарнізону і вступила в своєрідний двобій з багатослівною, неуважною, недалекою, фахово некомпетентною бібліотекаркою Регіною Вінчевською. Всі розумні, здавалось би, претензії Штумської наштотуються на нерозуміння, справжню чи вдавану готовність негайно все налагодити в безнадійно розваленій роботі бібліотеки.

Аналізуючи амплітуду переживань і поведінки Наталії Штумської, письменниця зупиняється на її суперечливих почуттєвих імпульсах. Ідеться про появу непередбачених рішень, несподіваних для неї самої, про тиск обставин, за яких на перше місце висувається не раціональне мислення, а світ почувань.

«Панна Вінчевська» належить до числа найцікавіших творів Домбровської своєю націленістю на відмову від якихось остаточних, логічно вичерпаних висновків.

Цікаво зазначити, що новела своїм об'єктивним звучанням суперечить авторському задуму. Виявлена Штумською по відношенню до Вінчевської поблажливість і великодушність здається цілком виправданою, по-людському зрозумілою. Вінчевська — це тип людини, глибоко зворушливої в своєму щирому переконанні у власній значущості, відданості справі, освіченості. Аргументи, що їх вона висуває, щоб вигородити себе, водночас і дратують, і обеззброюють, — у цьому полягає своєрідність цього складного, незважаючи на видиму однолінійність, образу, чарівна сила твору мистецтва, яка спроможна примусити й самого творця коритися вимогам його художньої правди. Адже, як свідчила сама Домбровська на присвяченій їй ювілейній сесії 1962 року, вона мала намір показати «зловісну актуальну силу — аргументацію дурня. І понуру нездоланність цієї аргументації...»

У цілому ряді творів Домбровської високо підноситься значення

щоденної копіткої праці та людської енергії як дійовий засіб збереження належної рівноваги й подолання життєвих труднощів. Важливого значення у зв'язку з цим набуває питання людського покликання. Йдеться про повну самовіддачу, підпорядкування власних інтересів запитам загалу, про суспільний резонанс буття та дій кожної окремої особистості.

Герой оповідання «Ксьондз Філіп» ще замолоду позбавив себе щасливого відчуття повної самореалізації. Сан священника він обрав не за покликанням і переконанням, а за намовою батьків, спокусившись перспективою «легкого хліба». Неправильно обраний життєвий шлях, угода з власним сумлінням, неврахування своїх чисто людських запитів мстяться за себе. Життя ксьондза перетворюється в історію суцільних компромісів і поразок, поступового духовного занепаду особи, оскільки, за переконанням письменниці, саме праця, задоволення чи незадоволення від неї, сумління чи формальне її виконання визначають характер становлення людини: «Нікудишнім був він ксьондзом, нікудишньою ставав він і людиною».

Коли далися ознаки інтереси й потреби, несумісні зі священницькими обов'язками, ксьондз Філіп опинився на роздоріжжі, в стані внутрішньої кризи й депресії. До того ж стало очевидним, що догми католицької церкви, якими він усе ж всупереч велінню розуму й серця намагався керуватися, виявили свою неспроможність, псуючи його власне життя і завдаючи горя його парафіянам.

Драматичне за своєю суспільною й морально-психологічною спрямованістю оповідання Домбровської, як і переважна більшість її творів, не завершується на песимістичній ноті. Герой переживає справжній катарсис, який рятує його, хай і напередодні смерті, від повної безнадії й відчаю.

Гострота й безкомпромісність у зображенні ксьондза, усвідомлення ним горя, яке він завдавав людям тоді, коли, як йому здавалось, діяв згідно з «милосердною суворістю божих законів», викликали в свій час невдоволення польської офіційної критики.

Після закінчення другої світової війни, під час якої письменниця перебувала переважно в Варшаві, беручи участь у конспіративно-

освітньому русі, вона щиро й органічно прилучається до відбудови зруйнованої Польщі й творення її культури. М. Домбровську обирали депутатом Сейму, вона працювала у Всесвітній Раді Миру, 1955 року отримала Державну премію за сукупність творчого добробку. В 1962 році у зв'язку з п'ятдесятиріччям літературної діяльності М. Домбровської була організована урочиста наукова сесія, у якій взяли участь провідні літературознавці й письменники Польщі та зарубіжних країн.

Переважна більшість написаних у повоєнний час творів малих оповідних форм увійшли до збірки «Ранішня зоря» (1955). Тут і безпосередні відгуки на недавні воєнні події, і проблеми, пов'язані зі становленням народно-демократичних відносин у країні, і лірико-патетичні картини з натури, і психологічні портрети, що можуть претендувати на ранг соціальних узагальнень. У нових умовах збагачується принципово новим змістом гуманістичне спрямування творчості Домбровської, вона остаточно переконується, «наскільки необхідно використати марксистський досвід для інтерпретації громадських і літературних явищ». (Запис у щоденнику від 12.XI 1951 р.).

Пов'язані з війною й осмисленням її тяжких наслідків твори написані здебільшого у формі безпосередньої оповіді, від першої особи. В таких оповіданнях, як «Паломництво до Варшави», «Нічна зустріч», «Осіннє пальто», «Пані Зося», «І тут змінилися картини», Домбровська спирається на свій власний досвід чи на достовірні свідчення очевидців. У цих творах письменниця вдається до реєстрації промовистих фактів, уникаючи відвертого вимислу чи надмірної експресивності. Такий підкреслений об'єктивізм вона вважала найбільш дійовою, вражаючою формою оповіді про трагедію війни, про ті шрами, які вона полишила на землі і в душах людей. Фабула спрощувалась, відтворюючи або імітуючи правдоподібний відрізок життя, який письменниця могла особисто знати, твори набувають ознак щоденника, хроніки, сповіді. Так, «Паломництво до Варшави» та «Нічна зустріч» виливаються в прямий спогад про труднощі подорожі авторки до Варшави і з Варшави у лютому 1945 року, про перші враження від звільненої столиці, про зустріч із радянськими воїнами. Письменниця знову засвідчила властиве їй вміння букваль-

но кількома словами накреслювати постать людини, створювати відповідний настрій, справді епічний вимір.

У «Паломництві до Варшави» привертає до себе увагу надзвичайно влучне використання окремих скупих деталей, які мають свідчити, що, незважаючи на завдані їй страшні рани, Варшава продовжує жити. І власна, сповнена пригод подорож до столиці, і юрби людей, що «тягнуться до найсвятішого із святих місць — до мучениці Варшави», викликають в уяві автора аналогію з паломниками-пілігримами з твору А. Міцкевича «Книги народу польського і піліgrimства польського».

На одній із сторінок щоденника, датованого 1944 роком, Домбровська з радістю пише про багатство виявів людської доброти — саме таку доброту, глибоко людяне ставлення до себе автор «Нічної зустрічі» відчула під час свого зворотного шляху із Варшави. Тепло згадує вона радянського воїна Олексія і особливо молодого хлопчину Федю, який дуже любив читати і з яким вона могла легко розмовляти про улюблені твори російської літератури. Сама зустріч і те, що відкрилося письменниці під час неї, набуває знаменного в своїй основі узагальнюючого забарвлення: «Історичні події, героїчні зусилля, незвичайні долі, вікопомні зміни — все це було в тому затемненому поїзді, що йшов на фронт».

Ще виразніші елементи метафоричності можна виявити в ліричному нарисі «І тут змінилися картини», пройнятому філософськими роздумами з приводу плину часу і тих змін, які він несе з собою. Узагальнює звучання природно впливає з реалістичної конкретності майстерно скомпонованих деталей. Зміни в краєвиді, що відкривався з вікна варшавської квартири, де письменниця прожила дуже довго, символізували важливі, часто трагічні віхи польської історії, починаючи з 1939 року. Підкреслено обмежене поле бачення, документально точні, без жодних стилістичних прикрас речення зосереджують у собі красномовні ознаки поворотних моментів у житті польського народу під час війни. Кожна з частин невеликого твору, яка знаменує історично важливий перелом, обрамлена чимось на зразок музичного рефрену, об'єднуючого приспіву на слова з вірша А. Міцкевича «Сон» — «І тут змінилися видіння моїх картини».

У деяких оповіданнях про війну суто автобіографічний матеріал

співіснує з певними фабульними лініями. Прикладом можуть служити оповідання «Осіннє пальто» і «Пані Зося», написані у формі «розповіді в розповіді». Перше з них навіть містить у собі три розповіді — самої авторки, її домашньої господарки Францішки й сумну сповідь жінки, у якої травмована воєнними переживаннями й втратами психіка не дозволяє ніколи й ніде розлучатися з осіннім пальтом — єдиною гарантією збереження добробуту.

Оповідання «Пані Зося» витримане у лірично-трагедійному ключі. Виділено ряд моментів, що свідчать про звичайність, буденність, природність подвигу, виявленого в роки окупації цивільним населенням Варшави. Сам образ пані Зосі — скромної жінки з «карими, по-дитячому безпорадними очима», матері двох дітей, яка підробляє «на борошні», дисонує з загальноприйнятим уявленням про справжнього борця.

У своїх повоєнних оповіданнях, серед яких слід виділити психологічно проникливий етюд автобіографічного певною мірою характеру про справжнє покликання й славу митця «Клара і Ангеліка», Домбровська знову продемонструвала притаманний їй рідкісний талант оповідача. І надалі вона дотримувалася принципу, що писати треба лише про те, що твердо знаєш чи виразно бачиш. І надалі вона виходила з того, що саме хвилини буденності визначають в основному зміст буття окремої особи і що саме вони в своїй сумі складають важливі елементи життя суспільства. Письменницю цікавили зміни й переміщення цілих суспільних верств. Показове з цього погляду передусім оповідання «Сільське весілля».

У творі Домбровської помітні були перші ознаки успішного подолання літературою Народної Польщі схематичних спрощень і лакування дійності, що їх можна було спостерігати в літературному процесі перших повоєнних років. Автор «Сільського весілля» утверджувала рішучий перехід від ідилічно-плакатного зображення села із наперед заданим характером розвитку сюжетної колізії й одноманітними героями до справжніх конфліктів та поглибленої психології.

В оповіданні, що переростає в невелику повість, постає багата панорама різних за віком, професією, уподобаннями персонажів, що з'їхались осіннього дня на весілля сімнадцятирічної Зузи Ясноти.

З властивою реалістичному почерку Домбровської пластикою змальовано представників трьох поколінь, пов'язаних родинними узами, конкретну й наочну предметну картину відносин, що склалися в польському селі на початку 50-х років. Буквально кількох речень, а то й слів виявляється досить для накреслення стислої й влучної соціально-психологічної характеристики господарів і гостей, їхньої післявоєнної долі, особливостей вдачі, манери поводитись, одягатися тощо. Створено цікавий різновид побутово-соціального, філософськи насиченого твору про докорінні зміни в економічному устрої польського села і пов'язані з ними процеси світоглядно-етичного плану. У справді художній образній системі постають мова й звичаї давнього і нового села, позитивні й негативні впливи міста, неминучі труднощі на шляху кооперації сільського господарства. Хвилює письменницю страх декого з селян перед змінами, хвилюють і самі зміни, викликані іноді прямим адмініструванням, без урахування конкретної економічної ситуації, без належної поваги до віками сформованої селянської психіки. Власне кажучи, невеликий твір сконцентровує в собі мало не повний спектр проблем польського села початку 50-х років. Правдивість образів, влучність громадсько-супільних і побутових подробиць, спостережуваних і відчутих, надавали твору ваги справжнього історичного свідчення доби. Це не пройшло повз увагу літературної громадськості, яка закликала «схилити голову перед величчю письменника, який з такою мудрістю і безпомилковою художньою майстерністю вмів із подробиць і дрібниць, з маленьких, можна сказати, камінців життя створити широку й правдиву картину сучасності, в якій кожне речення оживлене розумінням різних людських долі і любов'ю до людини й батьківщини». Ці слова щирої шани, що їх адресує Є. Анджеєвський Марії Домбровській у зв'язку з появою її «Сільського весілля», можуть бути віднесені до всієї літературної спадщини письменниці, до її глибоко художньої «науки добра», пройнятої демократичними ідеалами, інтелектуально-філософською спрямованістю, дивовижним знанням людської психіки.

ВАЛЕРІЯ ВЕДІНА

ЯНЕК

Янек був найчудеснішим хлоп'ям у світі. Йому йшов четвертий рік, але батько казав: «Він зійде й за восьмилітка». І це щира правда.

Рослявий, плечистий, але зграбний, з гордою поставою голови, типовий мазур.

На попелястому, як матінка-земля, волоссі — бузкові смуги від сонця (бо ходив без шапки), немов на свіжозораній ріллі. А зблизька було видно, яке те волоссячко блискуче й тонке — достоту сірий шовк. Очі він мав сині, личко золотисто-рожеве, жваве, веселе, сміливе.

І дужий був на диво. Справжнім силачем уродився. Однією рукою підймав пузаті стільці у вітальні й виносив їх у сад.

Там сівав верхи на цих своїх рисаків, а вони, нетерплячі й норовисті, пускалися під ним навскач. Вітер свистів у вухах, подвір'я і сад мчали галопом перед очима. Шумів величезний ліс — той ліс, до якого неможливо було доїхати, а може, то шалена кров шуміла в Янекових жилах.

Хлопчиків не було ще й двох років, коли батько посадив його на справжнього коня. Янек нетямився з захвату.

— Цоки-цоки, цок...

«Цоки-цоки, цок» — біжить кінь брукованою в'їзною алеєю. Весна. Деревя вкриті молоденьким блідо-зеленим листям. Поміж золотавим гіллям тече густа блакить.

А далі лука. На луці золоті зірочки. То квіти. І знов блакить, але цим разом на землі. То вода.

Хати аж підстрибують з радощів у Янекових очах.

При дорозі стояв обідраний хлопець і грав на губній гармонії.

Янек весело покликував, а голос у нього був зовсім не дитячий — низький, глибокий, розкотистий.

— Гоп! І гоп-гоп!

Батько кричав:

— Куди їдеш, Ясю?

І обидва в один голос відгукувались:

— Воювати! Воювати, Касю!

Губна гармонія дзуміла вже здалеку, мов комар над вухом. Янек обійняв коня за шию, а в коня всередині щось кевкає й ухкає: «Ж-жух... Ж-жух...»

Дужа батькова рука обхоплює синові груди. А спиною Янек тулиться до нахилених грудей батька і чує, як калатає його чоловіче серце: бух, бух!

Янек плаче від щастя.

Батько передав синові все найкраще, що в ньому було. Він брав участь у повстанні шістдесят третього року, під Жиромином був посічений, порубаний, постріляний. Довгі місяці лікувався, та тільки-но устав з ліжка, як його остригли й забрали в російську армію.

На першу ж грубість офіцера він не змовчав, утік і десять

років поневірявся за кордоном. Щоб вижити, доводилось братися за будь-яку роботу, і відтоді він усе вмів зробити своїми руками.

Янек не чинив подвигів і не блукав світами, але все це, здавалось, існувало, було закладене в нього і вихлюпувалося назовні з тим веселим розмахом, з яким він жив день у день.

У три роки Янек бігав до стайні і разом з великими хлопцями гнуздав коней. За іграшку підіймав, надягав на коня й приторочував важкі шлеї, трензелі, попруги. Він потоваришував з одним хлопцем-восьмилітком, Міхалом, отим, що грав на губній гармонії. Ця гармонійка стала його пристрасстю. Янек сам навчився грати на ній, і вона так і мандрувала в них від губів до губів. Але найохочіше Янек слухав гру, а потім співав чи мугикав без слів своїм чудовим низьким голосом: «Го-о-о, го-го-го... Гу-у, гу-у-у...»

Але губна гармонія не йшла ні в яке порівняння з Міхалеком.

Друзі не відходили один від одного. Разом їздили наймитськими кіньми «на роботу» і «з роботи», разом пропадали цілими днями в полях, на луках і в лісах.

Перекликалися з вивільгами й дроздами, кигикали з чайками, а перед заходом сонця вистежували одудів і гукали: «Уд-уд!»

Янек не хотів їсти з батьками за столом, а неодмінно з Міхалом. Звісно, можна було запросити Міхала до столу, але Янек спротивився. Він хотів їсти тільки удвох з Міхалом.

Сам і місце вибрав — у передпокої, на закруті сходів, що вели нагору. Там хлопці сідали собі і їли з однієї тарілки, не інакше. Міхал приносив скибку житняка і давав її Янекові. А той віддавав йому свою булку з маслом, і так вони частувалися навзаєм солодким калачем приятні. За обідом Янек раптом підхоплювався, вибігав сходами нагору і кричав у темну пашу піддашшя. Здавалося, він кидає виклик нежданому ворогові.

Мати душі не чула в Янекові.

— Янек мій любий синочок? — питалася в малого.

— Ні.

— Янек мамине сонечко?

— Ні.

— А хто ж?

— Янек сам! — вигукував він і кидався матері на шию — то був очевидний доказ, що «Янек-Сам» любить її міцно, шалено й навік.

На четвертому році життя хлопчик уже обходився без няньки, і сміх брав на саму думку, який вигляд він мав би з нянькою.

Від Янека так і пашіло веселою відвагою та свідомістю своєї сили. Мати його була боязка й нервова, однак мусила примиритися з тим, що син мандрує сам далеко в поле, їздить верхи і безстрашно ходить поночі.

Коли Янекові не дозволяли побігти в поле, бо дощ лив «як з відра», хлопчик брався щось майструвати в хаті. Незважаючи на скабки, що впиналися йому в пальці, будував з принесених Міхалом дощок мости поміж стільцями, переходив по них, провалювався, падав і з розбитим лобом або синцем під оком будував новий, «щоб можна було пройти». Якось у батьковій кімнаті забив у підлогу з сотню цвяхів, бо «мостина рипить, тато на ній провалиться й попаде в пекло».

Уставав Янек на світанку, гарячкова цікавість до всього, що діялось навколо, зривала його з ліжка. Йому здавалося, що світ мчить кудись, утікає, і кожна хвилинка, яку він проспав, страчена марно. А цим світом було для Янека все те, до чого він міг прикласти слово «зможу».

Міхал дивився на блідо-золотаві черешні.

— А ти зможеш вилізти на дерево? — питався товариша.

— Зможу! — озивався Янек і таки пробував.

Веселий він був, як вранішнє сонце, але часом на нього нападав безпричинний страх.

Якось восени Янек стояв біля клумби й дивився на червону зорю, від якої віяло холодом. Обличчя його було

залите багровим світлом, погляд непритомний. Нарешті він пронизливо скрикнув, а коли прибігла мати, мовив не своїм голосом:

— Я не боюсь.

Раз він у кімнаті розмовляв з матір'ю, показував їй, скільки назбирав каштанів.

Зненацька під вікнами почулося тупотіння і басовите, люте «гав! гав!» дворового пса Вірного.

І крик Міхала.

Одним махом Янек вискочив з низького вікна на подвір'я.

Міхал прийшов щось йому сказати. Злий собацюра, якого забули прив'язати, кинувся на хлопця й повалив його.

В ту ж мить Янек з криком обхопив пса за шию. Так спіткала його перша дитяча пригода: величезна морда тицьнулася йому в обличчя, і він одчув гострий біль.

Янек упав на товариша, затуливши його своїм тілом, і плачучи волав:

— Міхал! Міхал!

Коли мати, теж плачучи, несла його на руках до хати, по обличчю в нього текла кров, але він раз у раз вигукував:

— Я не боюсь! Я не боюсь!

Пса негайно вивезли з двору. Потім по всьому будинку чути було страшний крик батька:

— Де собака?!

Але Вірного вже не було.

В Янека після цього випадку лишився суворий шрам через уся щоку.

Настала зима.

Всі дороги й поля засипав голубуватий сніг. Холодна іскриста тиша огорнула весь світ.

Янек ріс і мужнів. Йому доходив четвертий рік.

Тепер батько був вільніший і міг приділяти більше часу вихованню Янека. А виховував він свого сина без усяких премудростей, по-простому, по-молодецькому.

І нетямився з радощів, бо всі казали, що такого сина

ніхто в світі не має. Він ходив по кімнатах і весело співав сумну солдатську пісню:

Сурма грає: тра-та-та-та!
Нема в мене батька, брата,
Ні товариша — нікого
На цім світі, окрім бога!

І розповідав Янекові, як замолоду воював, як переховувався й брів засніженими лісами, як умирав від голоду, холоду й ран, а тепер у нього є син, якого не має ніхто в світі,— тепер у нього є син Янек.

Одного дня батько звелів запрягти сани й повіз Янека на прогулянку. Вирушили тільки удвох, без матері,— парубоцька поїздка. Янек стояв у санях і махав матері синьою конфедераткою.

Полозки вискнули по наїждженому снігу. Мороз був добрий, і вихор різонув Янека в обличчя, мов ножем. Шрам на щоці ледь збілів, очі від захвату застигли двома синіми крижинками.

На полях, здавалося, було розсипано тисячі самоцвітів, а білі хмари іскристої паморозі заміняли на деревах листя. Янек роззявив рота.

— Аж до серця доходить! — вигукнув він і відчув у грудях ріжучий холод морозного повітря. Отоді й шугнула в зухвалі вуста підступна смерть.

— Янеку, не роззявляй рота! Зараз же закрий! Дихай носом! — крикнув батько.

Янек закрив рота і став дихати носом.

Батько вкутував його шубою, затуляв уста од вітру, але хлопчик здирав усе із спраглого вражень личка і «зміг» витримати на вітрі.

— Як гарно, правда, Янеку?

Малий мовчав.

— Чого ти мовчиш?

— Я душею говорю.

І за хвилию знов:

— Хіба ти не чуєш, тату, як я говорю душею?

— Це значить — думаєш, так?

Тато дивився вперед прозорими синіми очима, наївнішими, ніж Янекові.

Повернули назад. З каштанів спадали на них пластівці снігу, немов м'які білі пір'їни.

— Відлига буде,— мовив батько.

Янек розщебетався, його приємний дзвінкий голос не стихав ні на мить.

А на другий день увечері температура в Янека підскочила до сорока. Він зривався з ліжка, борсався і, як не-самовитий, змагався з незнаним ворогом.

Та хоч хлопчик увесь горів, він був притомний. Кричав: «Не хочу!» — і у всіх стискалися серця, бо ніхто не хотів.

Приїхав старий лікар, який Янека просто обожнював, але не зміг розпізнати хворобу. Ще й жартував. Адже він знав, що хлопчик загартований, босоніж ходить по снігу.

— Може, пропасниця,— казав непевно.— Е, нічого з ним не трапиться. Такий здоровань.

І справді, жар спав. Янек підхопився, вдягся і сновигав по кімнаті в пречудовому настрої. Вискочив у передпокій, але батько взяв двері на защіпку. Через кухню мати не пустила, а служниці насварили його. За два дні він вже ганяв по саду, мов навіжений. А ще через чотири дні його раптом звалила страшна гарячка.

Дифтерит.

Знетямлені батько й мати навіть плакати не могли.

Хлопчик був притомний і втішав їх. Йому робили припарки, мастили горло й без міри заливали ліками. Янек охоче все те приймав, і видно було, як він силкується не піддаватися. Ясні бровенята супились, сині очі метали іскри. Він підскакував на ліжку, намагався утнути якусь штуку, щоб розсмішити батьків.

Надвечір лікар утратив надію. А смерком почалась агонія.

Сутінки розлилися за вікнами гангренозною синявою. Снігові кучугури здимались, мов фіолетові пухлини. Сходив місяць.

В хаті залягла тиша. Янек з облич вичитав свій присуд, і тишу розітнув його крик:

— Я не умру! Мамуню, я не умру!

Потім він застиг в ядушному мовчанні, втупивши очі у вікно, за яким так моторошно синів його любий світ. Близько сьомої години вечора попросив принести йому меншу, одно-річну сестричку, яку завжди носив на своїх дужих руках, мов ляльку. То було його останнє бажання. І така незламність, така владність відчувалася в цьому хлопцеві, що йому принесли сестру, хоч і боялися, щоб вона не заразилась. Янек грався з нею, цілував. Потім відсунувся і поринув у сон, лагідно потішивши матір:

— Я не умру, мамуню.

Він був цього певен.

Поки Янек спав, батько стояв на порозі, і життя його висіло на тоненькій ниточці віддиху, що зривався з малинових синових устеньок.

Близько десятої Янек почав задихатися.

Лікар кинувся до батька і крикнув, щоб дитину чимскоріш везли до міста — треба розрізати горло.

— Нема ради! Тут він все одно умре! — волав старий.

Батько, мов п'яний, до вікна — а там мороз п'ятнадцять градусів!

А ще ж мав, ще мав якусь безтямну надію, стогнав, не слухав лікаря. Нарешті вибіг з кімнати надвір, у сад, на мороз — викликати на герць усіх Янекових ворогів.

Матір відтягли. Лікар плакав у сусідній кімнаті.

Янек помер у самоті.

ДЕРЕВА НАВЕСНІ

На світі все завжди прекрасне, та більш ніколи не буває так, як у дитинстві.

Тоді життя стукало просто в наші серця.

У кожному часточку дня й на кожній п'яді простору творилися речі, які нас лякали або захоплювали. Відбувалася тисяча подій, важливих і сміховинно дрібних, але однаково здатних зродити спопеляючу ненависть, відчайдушну витівку або раптову закоханість.

А надто тієї пори, коли на деревах якимсь незрозумілим чином з'являвся пух весняної зелені.

Спочатку дерева були такі самі, як і цілу зиму. Вони хиталися й били чорним віттям по небу.

Аж ось — пам'ятаєш? — вони починали метляться у справжньому танку. То жагучий південний вітер, гасаючи, припадав до їхньої вбогої голизни.

Ніяких ознак весни ще не було, крім озерця води на зруділій луці. Але цей вітер, цей вітер...

Як ми ковтали його, несучись не знати куди й чого по грузькому болоту, що звяхало під ногами!

А другого дня гілки на деревах мінялись; здавалося, срібло, золото і кров струмували в їхньому гнучкому нутрі.

І ми знов бігали кругом, то всі разом, то манівцем поодиначі, і холодний подих талого снігу бив в обличчя. Ми бігали, щоб нічого не пропустити, щоб уловити ту хвилю, коли на місці тліні, ослизлої прілі розквітне весна. Ми прагнули це побачити, як хотіли вловити момент, коли засинаєш. І не могли. Так таємниче проносилася та мить, коли, ворущаєш, мов звірятка, листочки вилазили з обгортки бруньок.

Ганяючись за весною, ми застуджувалися. Горло іскрами прошивав біль, і ми зовсім не могли говорити. Тоді мамина ніжність заступала нам цілий світ, саму весну, все.

А потім одна з нас видужувала і вже грала на фортепіано. Проліски біліли в горнятку на столику з червоного дерева. За вікном плинули повітряні хвилі — рожеві, голубі, фіолетові, і гойдалася в задумі вузлувата гілка ясена. Ми щосили витріщали очі, але сон ураз змагав нас — на зло, не інакше, щоб ми не побачили, як листя на ній випорсне з темно-червоної брості.

Увечері ми пили запарену малину з маминих рук, мама стривожено дивилася на нас і питала, чи нам не холодно, а ми, морщачись, кричали:

— Мамо, нам завжди тепло. І з нами ніколи нічого не трапиться.

Мама сиділа коло нас, мов та монашка, життя якої точиться здаля від світу. А нам було байдуже. Аби чимскоріш вимкнутися з дому.

Хвороба держала нас недовго. І ось ми вже знову мчимо,

розбризкуючи прудкими ногами блакитні калюжі на луці й на дорозі.

Але все вже сталося. Невідомо коли, без нас, пробудилася весна. Може, вночі. Адже всі найдивовижніші речі діються вночі.

Ось вербовий прут, густо обтиканий шовковистими пухнатиими котиками, а на вершечку вже умаяний жмутком листочків.

Кущі терну над зеленим ровом стоять у тонісінькому білому батисті.

Над мокрою доріжкою в саду, за рядом білених каменів, цупкі, колючі галузки агрусу вкрилися лусочками дрібних листочків.

М'які, волохаті, виткнулися з лискучих панцерів білясті листки каштанів, а гілля клена неначе пообсідали незграбні, оливкового кольору хрущі.

В чорному вітті високого граба мерехтить зелений вогник. Зеленаві іскри повискакували з усіх чорних гілочок берези, а сонячне сяйво колишеться, гойдається над лукою, над будинком, над садом.

Червоні тополіні сережки опали й стеляться загорошеними рубінами навколо стовбура. На великій гілляці тут і там з'явилися гофровані золотаво-зелені жабо.

І все те так квапливо росло.

Незабаром брунатна дорога до ганку й газони рясніли зірками жовтих квіток і всі стежки в саду лежали під пишним крилом зелені.

Ах, розкішна алеє, відгороджена від ставу м'ятим шовком терпко-пахучого травневого розмаю.

Ти, алеє, простягнена під темним шатром каштанів, щільно вкрита фестончастою шляркою їхнього листя. Ми з вереском бігали по тобі, а ти впиралася в саму небесну баню.

Ми добігали до кінця, аж до трьох жердин плоту, і занурювали обличчя в біло-блакитний простір неба. Поля й луки лежали там вузьенькою смужкою.

Зривався легкий вітерець, і, кружляючи, падали на алею

квіточки каштанів, схожі на ярмаркові цукерки. І була в цьому якась світла печаль. Пам'ятаєш, як м'яко, як любо колихав той повів каштани, як зграйно гойдалися всі їхні віти?

Було, як то кажуть, і не зогледимось, а вже дерева в цвіту.

Поміж ялин на газоні черемха нестримно розливала в повітрі мигдалеві запаморочливі пахощі.

Черешні і груші вкривалися загадковою сонною біллю, яку здмухував найлегший вітрець. Сліпучо-білі або чарівно рожеві, тугі й пахучі, ясніли квітки яблуні.

І якимсь напрочуд м'яким було повітря, що, мов блідий атлас, обгортало всі квітучі гілки.

В затінку цих розбурканих весною дерев — однаково, дивились ми на них чи ні — нас завжди поймала безпричинна дика радість.

Але від захвату ми вміли тільки качатися по траві, ламати молоді пагони лози і хвиськати ними в повітрі. Ми вміли тільки, обхоплюючи руками й ногами ці стрункі стовбури, здертися на самісінький вершечок і там, серед духмяного шуму молодого листя, розкривати роти, коли насувала хмара, і пити травневий дощ.

1920

ПЕС

Був це каштановий з білим молоденький гончак.

— Як його звати?

— Тумри, з вашої ласки,— відповів незнайомец у кожному тримав гончака на повідку.

Пес, почувши своє ім'я, підвів голову і, дивлячись на господаря, якусь мить тримав її задерту вгору.

Потім опустив голову і вже не дивився ні на кого.

Вуха його були кумедно відвернуті назад. А весь він бачив ніби пригладжений мокрою щіткою, хоч, здавалося, його тепер байдуже, який у нього вигляд.

Час від часу, переступаючи з ноги на ногу, він шукав очима господарів погляд.

Він ніби думав собі: «Я зовсім не хочу тебе образити, бо люблю тебе. Тільки чого ми так довго не йдемо звідси?»

Чоловік у кожусі раптом погладив його: «Не бійся»,— і відстібнув від нашийника поводок. Пес, зрадівши, скочив на господаря. А той вклав поводок, всунув у кишеню і вийшов разом із нашим батьком.

Коли ж перед самим носом у Тумри зачинили двері, його карі очі налилися болем.

Він двічі глянув на нас, а потім уже безперестанку дивився на двері, за якими зник його господар.

Того дня стояв тріскучий мороз. За вікном від ранішнього сонця рожевіли вкриті памороззю дерева.

Старший брат, побачивши, що Тумри з дороги так змерз, аж труситься, стягнув із столика оксамитову серветку й обережно накрив нею пса.

Той, не повертаючи голови, скоса блимнув на хлопця.

А коли йому здалося, що на нього не дивляться,— обнюхав серветку і скинув її з себе.

Ми кликали його, але він не звертав на те уваги, наче нас і зовсім не було.

Нарешті, знудившись, він пройшов між нами в другий кінець кімнати, ліг, поклавши голову на витягнуті лапи, і не моргаючи, непорушно дивився на двері. Іноді злегка нашорошував вуха.

Коли ж клямка, натиснута з того боку, заворушилася, Тумри блискавично зірвався.

Чоловік у кожусі повернувся і сумно посміхнувся. І цього було досить: Тумри радісно кинувся йому на груди, а тоді, одскочивши назад, став на всі чотири лапи і непомітно лизнув господареві долоню.

Заради нього ми не поїхали санками на прогулянку, а тепер дивились і ревнували.

Але Тумри того не бачив, та й було йому байдуже, що

ми там заради нього зробили. Вимахуючи хвостом, він підбіг до виходу на кухню і кілька разів сперся передніми лапами на двері.

Чоловік у кожусі поплескав його шорсткою рукою по замшевій морді.

Він уже не посміхався.

— Ну, Тумри,— мовив він,— прощай. Ти застаєшся в гарному місці. Твій господар від'їжджає далеко.

Пес вважав усю цю промову за непотрібну, але з чемності слухав її, тулячи голову до колін свого господаря і мружачи очі від ласки шорсткої руки.

Нараз його різко відштовхнули, що він аж заточився. А незнайомиць у кожусі пішов геть.

Тумри повівся так, як і людина в таких випадках: він не повірив, що його відштовхнули й покинули.

Він знову став біля дверей, схиливши трохи голову.

Лоб його зморщився, але очі ще всміхались. Він водив ними уздовж шпарини у дверях, то піднімаючи, то опускаючи морду.

Тепер ми підбігли до нього.

Недаремно ж ми втратили прогулянку саньми, а то ще й ковзанку!

— Іди сюди, не сумуй. Ось глянь, тут наші ляльки: Розалія, Зося, Бальбіна.

— Залишишся з нами. З нами.

— Лягай тут. Отут, де сонце.

— Поглянь, яка тут тепла підлога.

— Будемо гратися.

— Будемо гратися в конячки.

— Ти будеш нашим коником, хочеш?

— Ні? Ну то будеш нашою собачкою. Ми теж будемо собачками. Ми будемо собачками.

— Ми вміємо ходити на чотирьох ногах. Що, не віриш? Дивись!

— Тумри, собачко, ти любиш танцювати?

— Бачиш, ти вищий за мене.

Біг пес через овес,
А сучка — де гречка.
Дав пес на чай...

Тумри різко вирвав свої лапи з наших рук і рвучко відштовхнув нас від себе.

Він бігав по кімнаті. Кидався по черзі до кожних дверей, а потім — до вікон. Несамовите, протягле, мов плач, вирвалося з його горла скиглення. І нам здалося, що довкола запала нічна темрява і що біля нас хтось хворий.

Нарешті він перестав битись об двері й вікна, зупинився і загавкав, дивлячись на нас.

«Навіщо це, навіщо ви мене замкнули? Відчиніть двері: я його ще дожену...» — чулися швидкі, хрипкі прохання.

Та ми не хотіли його відпускати. Хотіли, щоб він любив нас, і завзятість наших почуттів дедалі дужчала.

— Ми тебе любимо більше.

— Ми б тебе не кинули.

— Чого ж ти гавкаєш, собацюро?

Раптом, на зло самим собі, ми причинили двері. От побачимо!

Тумри вискочив мов навіжений.

У сінях послизнувся і впав.

Нас роздирали суперечливі почуття, проте ми відчинили й другі двері, просто в садок.

Сухий запашний холод увірвався до теплих сіней.

Щось дзвеніло в сліпучому просторі.

Під темно-синьою емаллю холодного неба, витягнувшись на тлі барвистих снігів, Тумри мчав кудись у невдячну далину.

Але він не знав, що господар його поїхав не до свого дому, а в протилежний бік — до міста й на пошту, звідки його відвезуть під саму залізницю. Поїхав на бричці нашого батька, яку послали в місто до римаря.

Тумри, очевидно, з любові й відчаю зовсім розгубився.

Він біг по сліду, тим шляхом, яким прийшов сюди, через поля на північ, до далекого лісу.

Не знайшовши свого господаря в порожній лісниковій хаті, Тумри, напевно, вирішив повернутися туди, звідки вибіг, бо надвечір ми раптом побачили його з вікна.

Він бігав туди й сюди, як знавіснілий, винюшкував сніг, шукаючи сліду.

Іноді йому, певне, здавалося, що він натрапив на слід, тоді він швидко мчав уперед. Потім знову повертався назад, заглядав у кущі і, виструнчившись, на повні груди втягував носом морозне повітря. Він наче хотів випити його все, щоб добутися до того місця, де залишилися ще запахи його господаря.

Ми дивилися мовчки з вікна на його страждання.

І самі страждали теж.

Слуги дуже зраділи, «коли той пес, із вашої ласки, повернувся назад». Його замкнули в дровітні.

Уночі зір'явся вітер. Гілля тарабанило об дах.

З далекого поля долинали однотонне виття завірюхи.

Коли ж буря на якусь мить утихла,— чути було, як у дровітні виє Тумри.

Схопились ми, коли ще й не світало.

Адже треба було щось робити, щось треба було робити, коли так страждають.

Ми швидко подалися до дровітні.

Буря втихомирилась, але снігу навалило великі замети, і він падав ще й ще... Сходинок дровітні ніби розбухли білими подушками з холодного пуху.

Замок на дверях був як лід і обпікав нам пальці.

Коли відчинили двері, сніг відразу повалив у дровітню.

Тумри стояв углибині, між стосами дров, насторожений, пильний, напружений. Пес, очевидно, все ще чекав і не хотів навіть лягати, щоб не пропустити мить, коли господар повернеться.

Побачивши нас, він пригнічено опустив голову.

«Так, це вже кінець»,— сказав нам той його порух.

Ми покликали Тумри. Він байдуже підійшов.

На дотик він був такий холодний, як сніг, і ми швидко забрали його до хати.

— На́ молока.

— Ну скажи, чого ж не їси?

— Адже сам бачиш, як змерз!

— Здохнеш.

— Адже бачиш, нічого вже не вдієш, та й у нас добре.

Тумри поведився вже спокійно і з гідністю.

Але його погляд казав, що до життя він байдужий, що йому все обридло. Їсти він не хотів.

Якусь мить він стояв, а тоді з лопотінням обтрусив свої вуха. Здавалося, він чекав, що ми скажемо щось про того, за ким він так тужив.

Коли ж зрозумів, що ми хочемо завоювати його приязнь, він сів і, випрямивши передню лапу, почав чухати зубами спину.

Потім ліг, так важко, аж кістки хрупнули.

І лише тепер глянув по черзі на кожного з нас очима, які запитували: «Ну й що ж? Не люблю вас і нічого з собою не вдію».

Очі його почали злипатись, голова сонно закивала. Він поклав її на лапи. В кімнаті було так тепло. Зітхання чисто фізичної полегкості здійняло йому груди.

Певно, він не хотів, щоб ми бачили вираз його морди. Він згорнувся в клубок і сховав її у стулених лапах. І відразу ж заснув.

Ми бачили, що він заспокоївся, і в наших серцях прокинулася надія, що він нас полюбить.

Проте в стосунках між Тумри й нами вимушеність і напруження панували ще досить довго.

Весь час він дивився на нас недовіркою, а найвільніше, навіть весело, поведився з батьком. Тому що батько не чекав від нього ніяких особливих почуттів. Він просто вчив його вистежувати дичину на полюванні.

І Тумри, певне, міг тоді думати про свого колишнього господаря і про сумну подію в своєму житті.

А ми все-таки сподівались на його приязнь.

— Ти бачив? Він ішов за мною аж до кінця садка.

— Отак уже й за тобою! Ішов, бо там вранці кіт сидів. Тож він хотів подивитись, чи не сидить ще, бува.

— Так, це ще не доказ.

Але одного разу ми мали-таки доказ.

Бавились ми якимось на газоні перед будинком у гру «миття овець».

Віддалік спав Тумри.

Раптом усі уявні вівці втекли.

Ми побігли шукати їх за брамою.

І нараз побачили, як Тумри схопився, огледівся, що нас нема, і кинувся шукати нас.

Це, звичайно, було мало, але, в усякому разі, доказ.

Влітку Тумри закохався в сторожеву сучечку Філютку.

Був він саме в розквіті молодості. Мав трохи більше року й тому не міг довго жити самим лише розпачем. Врешті, Філютка й справді була гарненька, компанійська й добра.

Тепер очі в Тумри сяяли щастям. Побачивши Філютку, він завжди біг поряд із нею, ні на палець не обганяючи її. До нас кивав дуже чемно головою: «Я такий щасливий. Чи ви ще любите мене?»

Він настільки забув свого колишнього господаря, що ми навіть ставили йому це в провину.

На його загравання з нами, тепер відповідали стримано, хоч нам це й було приємно.

У кінці літа сталися деякі події.

Філютка почала бігати з білим псом вівчаря.

Уночі було чути, як під вікном гралась якісь собаки, і Тумри теж був там.

Вранці він прибіг з покусаними вухами та мордою і спав цілісний день, а вночі знов чути було гупання, собачий тупіт і гавкання Тумри.

Він переживав бурхливі драми й пригоди.

Але, незважаючи на це, саме тоді він став до нас надзвичайно прихильним.

Він намагався якнайбільше вділяти нам свого вільного часу.

Без жодних вагань, змучений, пошматований, він зривався зі сну, коли ми його кликали, йшовши гуляти, і біг з нами. Очі його завжди усміхались до нас.

Він зовсім змінився. Став добрим і мудрим. Вистраждавши сам багато, він наче зрозумів, що не треба іншим завдавати страждань.

На наші почуття відповідав лагідно й стримано.

У серпні старша сестричка захворіла на тиф.

Усі боялися, що вона помре, але ніхто в це не вірив.

Тато плакав, усі ходили навшпиньки, а дівчинка говорила різні недоречності, хоча, власне, таке з нею траплялось і без тифу.

Найменші діти могли тепер, не боячись покари, об'їдатись бобами у кухні для слуг: на них ніхто не звертав уваги.

Крізь вікна з кімнати проникала спека і пахощі гвоздик.

У помешканні стояла така тиша, що навіть чути було, як у садку над резедою гудуть бджоли.

Тумри пройшов тоді тихцем через усі кімнати й поклав голову на ковдру біля ніг хворої дівчинки.

Дівчинка, вперше прийшовши до пам'яті, розплющила запалені від температури очі й промовила:

— Тумри.

І сльози потекли в неї по скронях з примружених повік.

Вона простягла руку, і Тумри відразу ж обережно й не-сміливо підійшов до неї і легенько поклав їй на долоню свою голову. Тепер він остаточно виявив себе. Він любив нас.

Після бур і розладів юності Тумри жив тепер справжнім життям дорослого. Його природна веселість виявилась у повну силу, зміцніла й усталилась. Він дозволяв жартувати із

собою, любив забавлятися. І справді, був він світлий і сонячний, як кожна добра душа.

Коли ж ми сміялися з нього, він високо підскакував і гарчав,— щоб приховати свою збентеженість.

Легенько хапав нас зубами за одягу або за руки й відразу ж відскакував убік, потім шаленим галопом кілька разів оббігав клумбу і щоразу, опиняючись навпроти нас, припадав лапами до землі, схиляв голову, сміявся, тихо гарчав і біг далі.

Коли ж надвечір ми з мамою йшли на прогулянку в порожевілі поля, Тумри біг попереду своєю найкрасивішою ходою: поволі, ритмічно, в такт кожного кроку вимахуючи хвостом — то вліво, то вправо.

Біг він сповнений спокійної радості життя, як часом іде людина, наспівуючи в думці пісню.

Увечері він приходив сказати нам «на добраніч».

Він клав голову на подушку, а ми обіймали його за шию і так мовчки дивились одне на одного. І тоді не лише пес не міг висловити свого почуття — ми теж не могли.

Одного осіннього дня Тумри заслаб.

Надворі було тихо й тепло, пахли ренклоди й груші. В полі гуркотів локомотив, а в садку той гуркіт відлунював далеким співом.

Бабине літо лисніло в небесній синяві. На тихому заваленому соломою подвір'ї тарахкотіли терниці і голосно розмовляли жінки.

Ми так гарно забавлялися, Тумри був за слона, і раптом усе скінчилось. Він заточився і впав. Підвівся знову, але ноги його стали, наче солом'яні. Підкошувались і розчухувались. Потім він пішов лише на передніх, а задні волочив за собою. В очах його промайнув відчай, як тоді, колись давно.

Тумри хотів іти за нами, але раптом застряв у самій середині клумби, між айстр. Він зупинився серед рожевих та лілових китиць, і, роззявивши пащу, хотів, певне, чи то за-

гавкати, чи то заскиглити, але з горла його вирвалося тільки сичання.

Батько відразу розпізнав: це той стан сказу, коли поступово настає параліч усіх членів. Хвороба невиліковна і смертельна.

— Не бійтеся. Він не зможе вкусити. У нього вже паралізовані щелепи.

— Тумри — нас?! Укусить?!

Який же цей світ недобрий, коли можна було таке припустити.

Силою нас втягли до кімнат і замкнули двері.

Батько пішов по рушницю.

Все це було так жахливо, що ми боялися навіть поворухнутись.

Ми стояли біля дверей веранди і бачили, як Тумри підтягнувся до неї, волочачи задні ноги, з напівроззявленою пащею: як він повз по сходах... Він важко підвівся, хитаючись, зупинився ще раз перед нами. Мовчки з жахом глянув на нас.

Тумри не міг збагнути, як це могло трапитись, що ми втекли від нього, коли він так страждав.

Тепер ми говорили:

— Ох, краще б ти залишився у свого першого господаря! Може, в нього і не захворів би.

І ми хотіли, як це іноді в житті трапляється, щоб усе повернулося назад.

Хай би він тоді не полюбив нас. Хай би знайшов свого господаря. Хай би ми його більше не бачили. Тільки щоб він жив. Але того, що вже сталося, не можна було змінити, і Тумри вмирав.

Ми бачили, як до нього підходив батько.

З останньою надією і вдячністю пес кинувся до рук господаря. А батько наш, хоч і володів собою, здригнувся і трохи відступив, лише на півкроку.

І Тумри впав навколішки, потім, остаточно скошений, вдарився передніми лапами й головою об землю.

Це було так, ніби ви несли до когось вистраждані, з болем, з останньою надією, всі свої почуття, а од вас раптом взяли й відступилися, трошки, лише на півкроку, із прихованою мимовільною огидою.

Здавалося, Тумри був убитий ще до своєї смерті.

Батько тихо й сумно покликав його:

— Тумри!

І він за ним покірно поповз стежкою між квітучими айстрами аж до ставу, над яким полум'яніло осіннє листя каштанів.

Пролунав постріл, і ми, ридаючи, впали на коліна.

Батько повернувся й того вечора ні до кого не обзивався.

Поховали Тумри далеко за ставом, у місці неприємному й чужинному, що його ми називали Австралією.

Була там яма з-під старої льодовні, а ходили туди по втопаному шару сірого сухого очерету.

І шелестів там вітер у кущах дикого бузку, а водяні куріпки нишпорили біля берега в гострих стилетах очерету й галасували, наче люди.

Ходили ми туди часто. Бралися за руки і, повільно кружляючи навколо Тумриної могили, повторювали:

Тут лежить похований Тумри,
Тут, де нічого нема,
В Австралії,
Під сухим очеретом
Лежить Тумри,
Тумри, наш друг.

ПТАХИ

Одного дня почувся нарешті давно очікуваний спів першого соловейка, схожий на протяжне мелодійне хлипання. Сонце щойно пірнуло в ажурну зелену глибіню весняних дерев.

Голос соловейка, чулий, аж ніби набряклий сльозами, лунко розлягався серед тиші.

Діти пустилися бігом поміж клумбами, на яких стриміли гіацинти, білі й холодні, мов останній сніг.

Добігли. Перескочили широку канаву і затамували подих біля темної стіни заростів, повитих серпанком щойно розпуклої зелені.

Саме звідти линув цей спів, чарівний і чистий, як весняне повітря.

Діти стояли, і очі їх були повні сліз — чи то від бігу, чи то від холоду, а може, від солов'їної пісні, та раптом соловейко урвав свої протяжні жалі на середині коліна й, мабуть, полетів собі.

— Це ти сполохав його! — накинулися діти на найменшого брата, хоч він стояв так само тихо, як і вони.

На газоні цвіла тоді сила-силенна жовтих кульбаб. Сонце ніяк не могло зайти. День був нескінченний і, бліднучи, щораз довшав наперекір ночі.

Тижнів за два мати показала дітям дивовижу. Вона обіцяла їм це вже кілька днів і ось нарешті сказала:

— Тепер ходімо.

І попростувала рожево-попелястою доріжкою, високо підіймаючи ноги, неначе на кожному кроці збиралася злетіти в повітря. А жестами застерігала: тихше, мовляв.

Діти ступали за нею навшпиньках, хитаючись на кінчиках пальців і балансуючи руками для рівноваги.

Дійшли до галявинки, де яріла трава, неначе зелене сяйво розлилося від стежки до стежки. Нерухомі кущі агрусу на рабатці були обсипані дрібним листячком, мов намистом.

Посеред морогу величезні кущі бузку в блідо-фіалковому шумовинні цвіту дихали дурманливим ароматом.

Не доторкаючись до гілок і листя, мати казала дітям дивитись.

— Де? — пошепки питали вони, знуджені й розчаровані. Аж врешті побачили.

В гущавині бузку сонце порозвішувало золоті, рожеві й зелені ліхтарики. Чорні гілки химерно спліталися, перехрещувались, а поміж них видніло гніздечко, таке гарненьке, ніби й не було вимощене з галузок, пир'я та соломи. З гніздечка дивилися маленькі, повні страху і тривоги пташині очиці, сумні й болісно настроєні.

Діти дивились і не могли надивитись. Але мати раптом відсторонила їх від куща і звеліла вертатися.

— Не можна підглядати,— мовила суворо і, ніби виправдуючись, додала: — надто довго.

Так само тихо, високо підіймаючи руки й ноги, всі гуртом пішли назад.

— То солов'їха,— пояснила мати.

Діти призналися, що над усе їм хочеться побачити, як пташки мостять своє гніздо. Може, то просто байка, адже ніхто цього не бачив.

На своїх маленьких столиках, укопаних в землю під каштанами, діти заходилися будувати гнізда з гілочок і трави. Але всі вони нікуди не годились, і їх з погордою повикидали.

Смеркало. Під розлогими кронами каштанів простелилася сутінь, вогка, темно-синя.

Солов'їха зненацька подала голос:

— Фіть-ррр!

— Кіт, мабуть, кіт у саду! — скрикнула мати.

Але всі наші коти демонстративно товклися в кухні, тручись об усе підряд і вертаючись, коли щось ненароком проминули.

— Це, напевно, сільський кіт,— бідкалися діти,— він хоче з'їсти соловейків.

Хлопці вирішили позбутись його раз і назавжди й кинулися скликати собак.

Собаки позбігалися всі чисто, несучись плигом з різних закутків, де мишкували або вилежувались.

Діти репетували: «Кота!» — і собаки мчали навмання як скажені, поверталися, обнюхували землю й повітря, чмихали і знов кидалися вперед.

У глибині саду солов'їха безупинно кричала:

— Фіть-ррр!

А весняний присмерк згущався, блідий і стомлений.

Вночі, коли вмовкали солов'ї, починала кувати зозуля. Найстарша дівчинка прокидалась і прислухалася із стисненим серцем до голосу пташки. Певне, вона перелітала з дерева на дерево, кружляла то ближче, то далі, полохлива й самотня.

Іноді їй видно було і вдень. Здавалося, вона не літала, а падала з гілки на гілку, зла, бездомна, безсонна, і без упину тоскно кликала: «Ку-ку! Ку-ку!»

Дітям подобалось прокидатися вдосвіта. Тоді можна було побачити, як шпари у віконницях бліднуть і наливаються сріблом.

Можна було почути, як пробуджуються птахи. В їхніх перших співах і перегуках бриніла радість, безпричинна і безцільна, чиста втіха, така велика, що в її безмежності було навіть щось сумне.

Перші починали висвистувати іволги — ще перед світом.

Цілий день вони свистять ніби з нудьги чи знічев'я, але вранці перший свист іволги такий гучний, чистий і дзвінкий, що, можливо, він лунав у раю як одне з перших див творіння.

Дітям часом здавалося, що то грає зорю казкова чарівна флейта.

Аж ось десь у недосяжній високості починало дзвеніти, неначе хтось пересипав у пригорщі скляні кульки. Ластівки...

Перший горобець цівкнув за обведеними сріблом віконницями. І відразу ж розцвірінчалися всі. Зайшлася сміхом синичка, а сорокопуд за горішніми вікнами, в тополях, де було його гніздо, обізвався: «Чек-чек!!!»

Якісь незнані пташки цвіготали вже всюди. Повітря тремтіло від перлистого щebetу, а у віконницях навкруг сучків зажеврili червоні кружечки. Золотаве сяйво залило кімнати, раз у раз по них пробігали невиразні тіні, коли там, за віконницями, стиха ворушилося листя.

Діти кидалися до вікон. З грюкотом розчиняли їх у виповнену щастям веремію скупаного в блакиті саду.

І тоді враз серед цього гамору вирізнялася нестямна

пісенька кропив'янки, що лунала начебто над самим вухом. Кропив'янка, весела пташина, вже витанцьовувала на деревах свого жвавого оберека.

— Та під її пісню навіть танцювати можна! — вигукували діти. А потім питали: — Чому? — Але відповіді не діставали.

Сиворакшу діти бачили тільки раз. Вона пролетіла нечутно, коли найстарша дівчинка лежала в нагрітій сонцем траві, а брати сиділи на вершечку білої черешні, об'їдаючись її блідо-бурштиновими плодами.

Промайнула, мов клаптик райдуги, пірнула в сиве листя яблуньки і знов пронизала зелене повітря саду, шугнувши блискавицею попід кронами дерев, якраз над дівчинкою. За мить підбилася вгору, понад вершину черешні, бо хлопці закричали:

— Дивись, який птах! Дивись, який птах!

Діти щодуху побігли розповісти матері, що по саду літав птах, який мінився всіма кольорами. Сестрички бачили його і біля парників, а тоді він полинув до Піонтковського лісу.

Почали з'ясовувати, що ж то був за птах.

Діти знов описували його, а мати пробувала вгадати.

— Великий, дуже великий. Отакий!

— Може, шуліка?

— Ні-ні. Червоний.

— То, мабуть, снігур?

— Та ні ж бо! То був блакитний птах, блакитний, блакитний!

— Ну, то, може, сиворакша, — здогадалася мати.

Діти вперше почули про сиворакшу, однак рішуче заперечили:

— Ні, ні. Ніяка це не сиворакша.

Написали листа до дядька, який добре знався на птахах.

Кожне щось додало від себе. Вийшов цілий роман, на який дядько відписав: «Це вам приснилося».

Сонце за ясенами вже хилилося до заходу. Раз у раз листя то тут, то там стиха ворушилось, і поміж ним виникали просвіти, неначе розкривалися вогненні очі надвечір'я.

Над зеленим шумом беріз і жасмину палали золотаворуді закучерявлені вершечки акацій. Коло будинку о цій порі розливалось темно-рожеве плесо західного світла, зрізане рівною косою лінією тіні.

Ластівки літали низько, черкаючись шовковими грудьми об рум'яний пісок.

Біля кухні стояли діти й пили воду, що пахла криницею і мохом. Обличчя в них ще пашіли від біганини по спекоті. Діти пили гучно, сапаючи від втоми, аж відлунювало у бляшаній кварти. А потім відривалися від неї і стежили за ластівками. Пташки чимось нагадували мореплавців, які смерком кермують до суходолу, і так само поспішали. Раз у раз присідали на карнизах і піддашші дому, схожі на тендітні чорні дзвіночки. Часом мати виглядала у вікно, і все в ній дихало спокоєм, коли такого літнього надвечір'я вона дивилася на ластівок.

Близькі взаємини завжди були у нас з горобцями.

Дівчатка, правду кажучи, не дуже їх любили, а хлопці навіть зневажали. Однак доводилося повсякдень з ними стикатися.

Всюди їх була сила-силенна, а надто на піддашші. Там горобці геть розпаношилися, аж мати побоювалася, що вони повикидають звідти хатній дріб'язок і захоплять усе горище.

У цих відомих ледарів і недбах гнізда були стулені абияк, і горобенята раз у раз випадали з них на тверду бруківку. Деякі розбивалися, але інколи пташеня якимсь дивом лишалося живе і несамовито пищало, кличучи на допомогу.

Огидне, голе, сліпе й гаряче, воно лежало, розпластавшись, і репетувало, широко роззявляючи дзьоба.

Але діти квапливо, побожно підіймали горобеня, клали

у вистелений ватою кошик і запобігливо панькалися з цим малим нахабою. Потроху він ставав тираном усього дому. На світанку починав кричати, як навіжений, а коли відчував, що наближається рука з мухами, весь аж трусився від неймовірної пожадливості. Діти, яких він тиранив, любили його всім серцем і появу кожної нової пір'їни в цього голяка зустрічали захопленим вереском.

Підрісши, пташина, молода, гарна й весела, ні з ким не попрощавшись, летіла собі в широкий світ.

Та серед цих вихованців трапився один романтик, якого діти вже ніколи не забували.

Вигодуваний пудами мух, він, вирісши, і не думав залишати гостинний дім.

Коли діти великодушно відкривали йому кошика, він вилітав, але смерком повертався.

Сідав на відчиненому вікні, голосно цвірінькаючи, а спати забирався назад у кошик.

Вдень у саду часом опускався кому-небудь із дітей на плече. Коли сидів десь на дереві чи на даху, а поблизу гралися діти, він цівкав по-своєму й так настирливо, що його відразу впізнавали.

Якось під час обіду горобець каменем упав на стіл і спокійнісінько заходився дзьобати картоплю з салатниці, не звертаючи уваги на наш голосний сміх.

Отак він і жив собі, самотній серед свого пташиного племені, знудьгований, неприкаяний і вдячний.

Якось увечері менший брат виніс його в кошику на веранду, щоб він побачив, як уночі надворі. Птах прокинувся. Повернув голівку в один бік, у другий, глянув у чарівні глибини ночі. Побачив. Пурхнув і більш не повернувся.

Діти плакали.

Іншим разом про птахів подбав батько.

Одного року зима була люта і невблаганна, як меч.

Зайці могли наскубти дещицю із скирт, а куріпки голоду-

вали. Грузнучи в снігу, никали полями від межі до межі, але марно.

Вночі вони підходили до самого будинку, бо другого ранку, якщо знов не нападало снігу, серед сліпучої білини видніли дрібненькі хрестики їхніх слідів, обведені голубуватою тінню.

Тоді батько почав сипати їм житні відвійки на галявинці поблизу польової дороги, під задубілими від морозу тополями.

Коли западав холодний вечір, а на небі сходив такий же холодний, металевий місяць, діти гасили лампу.

За вікном видно було заляклий світ і блідий блиск снігів, помережаних арабесками голубих тіней.

З повитих імлістою синявою лук ішли куріпки.

Обережно й тихо посувалися в крижаному царстві морозу. Приходили і крадькома дзьобали зерно під тополями. Їхні чепурненькі дзьобики, мов кумедні маленькі молоточки, швидко цюкали по немилосердному снігу, ковтаючи його разом з відвійками.

А потім, сторожко роззирнувшись, не злітаючи, куріпки відходили в безмежні поля.

ДИКЕ ЗІЛЛЯ

Вдосвіта коло невеличкого ставка Маринка мила дійниці й бідони. Ще тільки сіріло. Листя схилених над водою дерев висіло нерухомо, шурхання віхтя об залізні вінця відлунувало на другому березі. За дорогою, в панському саду, чулося в кущах ніби кахикання й шепіт.

Двір бовванів у тумані, бурий, невиразний. Та невдовзі там почався якийсь рух, і на дорогу вплив віз, з глухим туркотом тихо котячись по сірому піску. Погонич сидів боком, звисивши з полудрабка босі ноги, і знай собі висвистував.

Угледівши крізь верби дівчину, перестав свистати й гукнув до неї:

— Гей, підтикай вище спідничину та ходулі свої помий, коли біля води стоїш, а то чорні як земля!

Маринка випросталася, щоб роздивитись, хто це їде, бо балакав не по-тутешньому. Справді, то був не дворак, а строкар, прозивався, здається, Слупецький.

Їхав він, очевидно, замість Банасяка, бо його кіньми, а про Банасяка вчора казали, буцім на живіт заслаб.

Побачивши, що воно за притичина, Маринка огризнулася до напасника:

— Ах ти, шмаровозе булькатий! Та ти свої хоч би й три дні мив, а мої, дарма що брудні, все 'дно біліші будуть!

Строкар щось закричав у відповідь, але вже не було чути, бо віз виїхав на тверду дорогу і, гуркочучи, звернув побіля другого ставу до вітряка.

Щоб заглушити його слова, які ще могли долетіти, Маринка буркнула щось в оцинкований бідон, аж у ньому загуло, а тоді заспівала:

Мала я одного брата...

І, розохотившись, проспівала ще: «Ти мною гордуєш, а мені байдуже...», «Панотче, панотче...» та «В моєї кобили підківки дзвонили...» Коли наостанку завела: «Кажуть люди, я хороша...» — у дворі задзвонили на доїння.

Біля повітки, у стельмашні й коло хлівів уже вешталися люди; туман розвіявся, і все навкруги ожило під рум'яно-золотим вранішнім промінням.

Маринка, примруживши очі, вдивлялася в місток, через який вела дорога до халуп, де жили наймити.

— Чого це їх досі не видно? — пробурчала собі під ніс.

Доярки несподівано висипали з хвіртки панського саду.

— Ходили по мене в кухню? — спитала Маринка наймолодших, з якими була добре знайома.

— Та ні,— відповіли ті, сміючись.— Просто пролізли крізь діру в агрусі й пішли садом.

— А садівник не бачив?

— Ге... Дурний він стерегти дикий агрус. Та й ягоди ще терпкі.

Жінки позбирали дійниці, бідони, віхті й пішли доїти.

Обора повнилася гамором: бряжчали ланцюги, стиха хрумтіли пашею корови, дзвонили об дійниці тугі цівки молока, шаруділа під ногами змішана з гноєм солома.

Корови подеколи мукали, а та, що стояла біля самих дверей, часом переставала жувати і тупо дивилась, як білі струмки молока течуть через коліно охолодника і з плюско-том ллються в бідон. За охолодником наглядав горбатий молочар Діонізій. Він натягав цідилки, як доярки зливали молоко, відганяв мух, що дзижчали довкола, коли вода нагрівалась, міняв її, а потім сідав і дивився на чепурних темно-синіх ластівок, які залітали розчиненими дверима. Тут, у брунатній сутіні обори, їхній щебет був чутніший, ніж надворі. Поміж кроквами мигтіли їхні білі груди з рудавою цяточкою на горлі.

— Стій,— раз по раз погукували доярки.

«Тії-віт, тії-віт»,— щебетали прудкі ластівки.

Ці звуки заколисували Діонізія.

— Чого це Маринка нині примовкла? Завше так співає, а зараз не чути? — спитав він, щоб зігнати сон.

— Дякувати богові, хоч раз перестала вити,— пробурчав пастух, розгрібаючи вилами теплу пашу.

Маринка почула і, хоч не мала охоти, на злість йому заспівала пісню, якої не скінчила коло ставу:

Кажуть люди, я хороша.
Щира правда, таки гожа
Мене матінка кохала,
В холодній росі купала...

Інші відразу підхопили:

Кажуть люди тії самі,
Що жирую з парубками...

— Стий! — покрикували в перерві, а потім заводили знов:

Нещасливий тутешній місточок,
Нещасливий тутешній міст...

Пастух цькував свого білого собаку:

— Атю! Кусь їх!

Собака, обережно переплигуючи через купи гною, гавкав на всіх підряд, і ці перемовки вносили в роботу гірку розраду.

Коли доярки, упоравшись, мили ноги біля колодязя, Маринка несподівано розсердилася на молочаря Діонізія.

— І чого ви цідите, ніби в колодязі води нема? — гаркнула вона.— Хто за вас поливатиме?

Тоді він хлюпнув щосили, обіллявши Маринку аж до пояса. Вона заверещала, а молочар стиха засміявся.

— Ну й білі ж зубиська в цього Діонізія. Як засміється, то аж-аж-аж...— казали дівки, ставлячи бідони на його сірий візок.

Ідучи за візком до маєтку, хтось зауважив:

— Не тільки в нього такі... У тих галичан, що тутка роблять, зуби ще біліші...

Маринка сердито перебила:

— В отих шмаровозів чортових? Об такого тернешся, то ще закаляєшся.

Перебалакуючись, вони мимохідь поглядали на зачинені віконниці панського будинку. Тільки в пана вікно було розчинене навстіж, і крізь нього було видно порожню кімнату з уже застеленим ліжком.

Урочиста й сувора вранішня тиша панувала навколо крислатих каштанів і клумби, зарослої здичавілими темно-червоними трояндами. Маринка, озирнувшись, нарвала квіток і віддала їх Стасі Ямрозиківні.

— На, бери,— мовила ласкаво.— Поставиш у глечик, гарно ж як пахнуть.

На лавці біля кухні стара куховарка сонно скубла курчата. Маленький фоксик стояв перед нею і раз у раз гучно ковтав слину.

Маринка спитала:

— Строкарів уже годували?

— Ти що, блекоти наїлася? Ще й шостої нема. Пані допіру встають.

Із свічкою в руках обидві спустилися в лунку п'їтьму льоху. Маринка наставляла молоко на кисляк, наливаючи в глечики шовковисту рідину. Коли замикала трухляві двері на колодку, Діонізій саме виїжджав до міста, а заробітчанська куховарка, як і щодня, гукала їй, що йде по припаси для них. Маринка завжди допомагала їй носити.

Стоячи в жовтогарячій від ранкового сонця коморі, серед сухого запаху крупів і м'яких зітхань борошна, що сипалось у ночовки, Маринка спитала в куховарки, де сьогодні роблять строкарі. Та відповіла: косять ріпак під дубом. Те саме сказали й панські діти, які вже встали й зібралися туди йти. Тому Маринка змогла раніше поприбирати в покоях і о восьмій годині побігла колотити масло до того самого льоху, де вже була зрання.

Льох містився за маєтком, у старому будинку, що сховався під високими деревами. Нагорі була дровітня, а під землю вів хід, де на голову сипався пил від розкришеної цегли. Під склепінням висіли, мов гнилички, кажани і брудне, запорощене, грубе, як ряднина, павутиння.

В передній частині льоху з обох боків поробили засіки на картоплю, яка вже попускала білі паростки завдовжки з лікоть. У задній був доступ до віконця, і Маринка передовсім підійшла до нього. За залізними ґратами росли кущі бузку й високі каштани. По той бік віконця була палюча спека, а по цей — пронизливий холод. Маринка притулилася лобом до ґрат і проспівала у віконце:

Моя дівчино, вчися робити,
Бо королевич тебе не візьме...

Неподалік стояла собача будка, і Маринка покликала собак:

— Цюцю, цюцю!

Собаки рвонувались на ланцюгах і загавкали, тоді вона, сміючись, заходилася збивати колотівкою сметану. З-під покришки масниці доходив жирний, кислий запах і чулося хлюпання густої рідини.

Маринка ставала то з одного боку масниці, то з другого, щоб масло краще збивалося, і приспівувала:

Квітне зілля, квітне на ві і в горщечку...

Часом уривала пісню й прислухалася, як ще довго дзвенить її голос серед холодних стін.

Масло сколотилося швидше, ніж звичайно. До обіду було ще далеченько, і Маринку послали на город полоти. Вона йшла, пританцьовуючи, поміж рожами, врешті вирвала найкращу й завітчала собі коси — і тоді сама собою з уст її злетіла хвалькувата співаночка:

Інша дівка, як груба,
А я — глянути любо!..

І, оповістивши про це світ, присіла навпочіпки на грядці.

Полоти вона теж дуже любила. Лягла на бік у борозенці поміж грядками і почала вискубувати з теплого ґрунту бур'яни та траву. Треба було добре пильнувати, щоб не захопити петрушки чи селери. До цієї роботи найбільш пасувало що-небудь жалібне. І Маринка по черзі проспівала: «Усеньке поле зазеленіло» та «Моя мила матусенько, дайте ж мені раду».

Та після слів: «Ой-ей, ой-ей, дайте ж мені раду...» — згребла у жменю найбуйніші паростки селери. Висмикнувши їх із землі разом з купкою лободи — аж захрущало, — кинула все те в борозенку й вигукнула:

— Ну, я ж тобі покажу, я тобі покажу! Що б його встругнути їм, отим шалапутам?

Якийсь час Маринка полола мовчки, надумувалася, з кот-

рою із дівчат порадитись, як дошкулити строкарям, а надто тому, що посмів таке сказати про її ноги. Паничеві, який торік гостював у маєтку й залицявся до них, вони напхали в сінник сучків, але то було інше діло.

Маринка сіла і, спершись підборіддям на коліна, стала перебирати в думці всілякі способи помсти, а тим часом у борозенці в'янули й терпко пахли лобода, свиріпа та спориш.

Тільки-но вона знов узялася полоти, задзвонили на обіднє доїння, а зразу після доїння, вона ще й поговорити з дівчатами не встигла, доля вирішила все за неї.

Маринка накрила стіл для панів і вийшла на веранду кликати дітей обідати. Зирк — а кури знов у квітнику. Попогреблися, видко, досхочу та й поснули в теплій ямці посередині, поміж найкращими флоксами, навколо півня з червоним, синім та зеленим пір'ям.

Маринка метнулася до них з криком:

— Киш! Кусь їх, атю!

Кури прокинулись, але не зрозуміли, до чого цей галас. Нерішуче підводились і знову сідали, злякано глипаючи на півня, який запитливо квоктав. Тільки коли прибігли собаки, кури схопилися і враз, наче ошалілі, вискочили з ямки й помчали наосліп, голосно кудкудакаючи.

З переполоху вони заблукали й зняли ще дужчий лемент, та зрештою натрапили на знайомі зарості й гулькнули в них, прямуючи до курника.

Хвіртка до пташника була зачинена. Кури, котрі сміливіші, з відчайдушним криком зняли з повітря і, важко махаючи крилами, перелетіли через паркан. Решта кинулася вбік.

Саме там, під причілком флігеля, в холодку під бузком обідали строкарі. Тоненько дзвякали ложки об череп'яні миски, від яких розходився дух квашеної капусти з картоплею та маслянки.

Строкарі в розхристаних на засмаглих грудях, сірих від поту сорочках сиділи коло столу.

І от наполохані до смерті, переслідувані собаками кури

злетіли на стіл. Злякані птахи розхлюпали маслянку, лави поперевертались, одна миска впала на землю. Тільки собаки швидко заспокоїлись і серед цього гармидеру хапливо жерли порозливану страву.

Нетямлячись з радості, Маринка з-за кущів побачила, як ряба курка хлюснула масляною в лице Слупецькому, а потім скочила на його чорноволося голову.

Строкарі, галасуючи, рушили до двору, бо саме звідти на курей нацькували хатніх собак.

Ні, не сюди гнала курей Маринка. Це, їй на втіху, зробилося само собою. Хутко збулося те, чого вона прагнула. А тепер ходу, вона не дурна, щоб стояти тут і чекати, поки її помітять і відлупцюють.

Ховаючись у гущавині, Маринка побігла, але не в маєток, подавати обід, а навмання, куди очі світять. Сміючись, натикалась на дерева в парку, струшуючи подекуди дочасно пожовклий листок — ознаку спеки. Потім перескочила рівчак і побігла з двору повз стодоли, в безлюдне о цій порі поле. Там, у квітчастому видолінку, де коліна лоскотала липчиця, притупнувши, пішла в танок і заспівала:

Ой заграй мені, музико, та не жалій смичка!
Ой дадуть тобі матуся, да, як продадуть бичка!
Они-дани-, они-дани, нани-нани-дана.
Они-ни-на, нани-дана, они, да-да-да-а-а-а-а.

У припливі радості вона рвала гнучкі трави — мітлицю, трясучку, берізку й розкидала кругом себе. Спинилася, прокричала свою співанку ще голосніше і знов затанцювала. Засапавшись, пристала на хвилю, тоді знов заспівала, ще голосніше, і знов закружляла в танку, ще, ще швидше. Потім запала тиша, і в полі чути було тільки тонкий голос якогось птаха та сюрчання коників.

Одначе пора було вертатися. Маринка пильно роззирилася довкола і тихцем подалася до двору. Непомітно дісталася до кухні, де її нап'яла куховарка:

— Ох і нагорить тобі за те, що не прийшла, ой нагорить! Юлька мусила за тебе і обід подавати, і зі столу прибрати. Пощо ти це зробила? Є в тебе розум?

— А так, ні пощо. Нехай знають,— перекірливо відповіла Маринка і відразу взялася мити посуд.

Вона гадала, що її покличуть і почнуть, як звичайно, товкти сто разів одне й те саме. Але її не кликали. Тоді вона збрала помитий посуд і хоробро понесла до їдальні. Там нікого не було. У відчинених дверях веранди пронизливо цівкав горобець. На столі стояли недоїдені вишні. Маринка взяла собі жменьку і через веранду повернулася в сад, на те місце, де була до обіду. Старанно полючи грядки, вона з невинним виглядом співала:

Загадали кури пасти,
А я на них: тю-у-у!

Коли звечоріло і строкарі, як завжди, зібралися коло свого столу під бузком, Маринка швиденько впорала молоко і, зашившись у самісіньку гущину, гукнула до одного з них:

— Гей ти, шмаркачу! Чи не лишила ота ряба курка якої пам'ятки на твоїй чорній макітрі? Поськайся, може, що знайдеш!

Строкарі й вухом не повели, наче й не до них мова. Розчарована, Маринка повернулася у двір і почала стелитися. Коли чує — хтось увійшов до кухні.

— Хто там? — спитала куховарка, уриваючи молитву.

Маринка вийшла в кухню і зіткнулася лице в лице із Слупецьким.

— Слава Йсу!

— Навіки слава!

Парубок підступив зовсім близько і сказав, що в них сьогодні біля кухні музики, то чи не прийде вона. Говорив тихо, ніби під секретом.

— А чого ж, прийду,— не вагаючись, відповіла Маринка, бо завжди ходила на танці.

— Ну то ходім,— підгонив він.

— Маринко, хто це привіявся серед ночі? — проскрипіла з-під перини куховарка.

Дівчині зробилось неприємно, ніби вона мимоволі стала його спільницею, та й соромно було перед старою.

— Нічого, нічого,— буркнула вона.

Вийшли разом, але тільки-но опинилися в теплих сутінках, Маринка метнулася в зарості жасмину. Та далеко не втекла. Слупецький був проворніший і схопив її, та так, що вона аж зойкнула. Притримав і вивів на стежку. Ніде дітись, мусила йти.

— Пусти мене,— просилася вона цілу дорогу.— Пусти мене.

— А чого? — прикидаючись дурником, питався Слупецький.— Не хочеш зі мною танцювати? Хіба я на вроду не вдався?

Маринка вперто відверталася, щоб не дивитися на ту осоружну вроду. Строкар пустив її лише тоді, коли вже люди побачили їх здаля. Тепер тікати вона не могла, бо була б виставилася на посміховище. Подумали б, що вона якийсь відлюдько.

Гаразд, вона танцюватиме з цим парубчиськом. Це буде їй кара за те, що далася одурити іменем божим. Для такого нічого святого нема. Але й вона йому теж щось підстроїть, він ще в неї потанцює. Мало йому, що собаки обід зжерли, то ще не таке буде.

Та коли пішли в танок, у серце їй почав закрадатися страх. То був не танок, а катування. Маринчина рука зсиніла, стиснута лапою Слупецького. Стан її, здавалось, обвивала не рука, а розпечений залізний ланцюг, від якого тріщали ребра.

Стиск не ослаб навіть тоді, коли музика вмовкла.

— Сядь, дай відсапнути,— прохрипіла задихана Маринка.

— Можемо й постояти,— спроквола відказав Слупецький, притупуючи на місці.

Музикант утер піт і, бачачи таку нетерплячку, знову розтягнув міхи гармонії.

Танці тривали. Інші пари позмінялися вже двічі чи й тричі, перепочили, а ці все кружляли. Одежа на Маринці геть змокла, віддих із свистом виривався з грудей, а Слупецький танцював усе швидше. Нарешті Маринка не витримала і спробувала випручатися з ненависних обіймів. На якусь мить він збився з ноги, похитнувся, бо дівчина була сильна, але не випустив її. Навпаки, стиснув ще немилосердніше.

— Якби не на людях, я б тобі... Я й парубка подужаю,— хрипко видихнула Маринка.

Слупецький засміявся. Він і сам важко сапав, по обличчю котився піт. Кілька крапель упало на лице Маринці. Вона голосно скрикнула. Інші вже завважили, що тут щось не так, перестали танцювати, дивлячись, як від цих двох бухає пара, мов від розжареного заліза.

Танцюй, танцюй,
Дівчинонько,
Танцюй, танцюй...—

підохочували одні, а другі під'юджували:

— Тримайсь, Марисю! Не піддавайся строкареві.

Та коли вона знов застогнала, почувись вигуки:

— Що це він виробляє! Слупецький! Пусти дівку.

— Лусни його, Єндреку!

— Гармоністе, кінчай грати. Годі!

Гармонія схлипнула рокітливими акордами і змовкла.

Слупецький пустив Маринку, затанцювану таки справді до впаду. Вона, хитаючись, ступила до стіни і, зсунувшись на землю, захрипіла, наче її душили. Слупецький, блідий, стояв біля паркана і обіруч утирав обличчя. Він раз у раз тіпався, ніби від ридань.

Русоцинські парубки з лайкою і погрозами кинулись до нього. Та досвідчений Людвік Уніславський спинив їх.

— Не руште його,— мовив презирливо.— Це їхнє діло. Було б чого заводитись. Пес із сучкою не погризуться, не бійтесь...

Хлопці позабирали своїх любок, і Маринка зосталася сама.

Звелася з землі, немов після тяжкої хвороби, і поволоклася до маєтку.

Слупецький наздогнав її і спитав:

— Тепер ти знаєш, хто сильніший? Знаєш тепер? Ти, зле дівчисько.

Замість відповіді Маринка сіла на камінь і заплакала. Слупецький намагався підійти до неї то з одного, то з другого боку, але вона щоразу його відпихала ногою або кулаком. І він одступився. Пішов від неї, мимохідь зірвавши з куща листок, і кущ гучно зашелестів серед нічної тиші.

Маринка перестала плакати. За хвилю гукнула:

— Вернися!

Парубок повернув назад і підійшов до неї. Вона підвелася, приголомшена всім тим, що сталося, і зненацька кинулась йому в обійми, мов у прірву.

Коли вони вибралися з хащів, уже дніло. Панський будинок тихо стояв у намітці Чумацького Шляху, в розсипах зірок, які ще ясно світили над стрімким дахом.

— Де ти спиш? — запитав Слупецький.

— Під отим вікном, — тихенько відповіла Маринка і раптом поскаржилась: — Буде мені ще натруска за тих курей.

— Дай їм боже здоров'я, — ласкаво мовив парубок, і обоє засміялись.

Та Маринку не сварили ані того дня, ані потім. Адже ж пані сама веліла виганяти курей з квітника. До того ж у цієї дівчини діло в руках аж горить. Тепер, у жнива, такій наймиці нема ціни, бо забрати когось із поля для роботи в саду годі й думати, а вона встигає і грядки впорати. Подобались і її співанки.

— Принаймні весела, не ходить набурмосена, а коли співає, я хоч знаю, що не їсть у саду фруктів, — казала пані.

Одним лиш були невдоволені пані: Маринка вічно заїдалася з заробітчанами. Пан навіть гнівався.

— Дівці вісімнадцять років, а вона така нерозважна. Ще колись дограється...

Та, поміркувавши, пан з панією вирішили:

— Краще хай з ними задирається, аніж бігати до них і тягатися з котримсь, як інші.

Справді-бо, всім так уже набридли оті небажані діти, що безнастанно народжувались, умирали, а потім блукали видами.

А втім, нова історія із строкарями вийшла не через Маринку. Вони прийшли зі скаргою, що в тій хаті, де ночують, дуже смердить із курника.

Довелося заглянути в курник, що був на другому кінці тої будівлі. В сінях перед коміркою пташниці пані на щось наткнулась і розчинила двері ширше, аби роздивитися, що це таке.

З-за стрімких сходів, що вели на горище, виглядав сінник.

— Що це за сінник тут лежить?

Пташниця, входячи до порожнього курника, поквапливо, голосно заговорила:

— Прибирати прибираю, але в таку спекоту од курей завсіди дух буде.

Пані спитала знов:

— Що це тут лежить?

Пташниця втягла носом вогку задуху, зволікаючи з відповіддю. Нарешті, шумко видихнувши, сказала:

— Та це той Янек...

— Який Янек?

— Та отой, як його... Слупецький, спить тутечки з Маринкою із двору.

Тепер і пані швидко вступила в курник і, оглядаючи завалену послідом долівку, розкричалася, що такий бруд, усе занехаяне.

— За всім треба щодня самій наглядати, а то ніхто й за холодну воду не візьметься,— бідкалася вона.

За якусь хвилину, задихаючись від нестерпного смороду, вражено спитала:

— А тому... Слупецькому, тут не смердить?

— Йому не смердить,— відказала стара з презирливою заздрістю. І, зрадівши, що розмова повернула на інше, дала: — Як ото тутечка на ніч зйдуться, як обіймуться, то про все на світі забудуть.

Через годину після цієї несподіваної і важливої розмови Маринка попросила в пані дозволу не прийти на обід. Юлька, що глядить дітей, за неї і на стіл подасть, і все поробить, а вона допоможе строкарській куховарці віднести обід у поле. Строкарі роблять так далеко, що не можуть приходити серед дня.

Дівчина відпрошувалася вже не раз, і їй завжди дозволяли. Як відмовити тому, хто старається для жнив.

Але тепер були підстави сумніватися, чи допомагає це жнивувати, та й взагалі, чи носить Маринка той обід.

Звісна річ, вона й не думала носити. Коли діставала такий дозвіл, то часто навіть з доїння зривалася раніш. За неї додоював молочар Діонізій, а вона бігла в поле, де косили. Якщо було ще рано, то відганяла дівок і сама підбирала за Слупецьким останні горстки. Навколо стояв сухий шелест, люди звивалися, працювали не покладаючи рук, час від часу пили воду, яка стояла в холодку під грушею. Коли наставав полудень, Янек сідав обідати, і Маринка дивилась, як він їсть, а потім вони удвох ішли кудись.

Забредали у ще не скошені хліба і там у пекучому, як спирт, повітрі, в першому-ліпшому виярку кидались одне на одного, мов шалені. Цілували солоні від поту обличчя, підминали своїми тілами тендітний підмаренник, обривали в любовних корчах пелюстки цикорію, а придушені джмелі вибиралися з-під них, сердито гудучи у сплутаних травах.

І хоч пані вже дещо знала, проте й цього разу дозволила їй «віднести обід», бо хотіла обміркувати новину. Дівчина пішла, наспівуючи тихенько, але пристрасно:

Казав, що мене візьмеш,
Лишень житечко зіжнеш...

По обіді Маринці велено було прийти в сад обрізувати вуса на полуницях. Але щось не чути було її співу.

Невдоволен з себе, але неспроможна перебороти жагучу цікавість, пані подалася в сад, щоб подивитися, в чім річ.

Вона обережно йшла сонячною стороною повз городину й квіти. Ні коло першої, ні коло другої грядки полуниць Маринки не було. Тоді пані заглибилася в старий сад, більш тінистий і прохолодний. Ні квіти, ні городина тут не росли. Одні дерева стелили віти по траві, інші здіймалися в небо, мов лісові велетні, і ронили свої дрібні плоди з недосяжної височини.

Напроти цукрівки, під якою лежали розтріскані, залиті липким соком груші, в затінку здичавілої малини з солодким виразом на рожевому обличчі спала Маринка — дебела, ясноволоса, прекрасна. Навколо валялися недогризки груш.

У спекотній тиші доносився з другої алеї стук молоточка садівника, а його син-підліток підозріло крутився поблизу. Часом він гукав на свого собаку: «На, візьми, на!» — і його тонкий голос розпливався в гарячому мареві.

Пані якийсь час стояла мовчки, вражена красою сонної дівчини. То була краса трохи грубувата, але могутня.

Однак усе, що треба впорати в господарстві, мусить бути зроблено, і Маринку довелося розбудити.

Пані поторсала її, окликнула, і дівчина миттю, жваво, мов дитина, зірвалася на ноги.

— Заснула на хвильку? — спитала несміливо.

— Нічого собі хвилька — четверта скоро. Що ти собі думаєш?

Дівчина мовчки пішла до полуниць.

— Розпустилася... Розледащіла, — докоряла пані, ідучи слідом за нею до самих грядок. І ще довго їй вичитувала. — Гляди ж мені, щоб хоч доїти вчасно прийшла, — додала насамкінець.

Проте вчасно Маринка не прийшла. Коли о сьомій вечора дзвонили, вона тинялася по дорозі поміж ставками, якою

сунули здорові, як хати, хури з золотистою поклажею. Запрягали їх не четвериком, а парою коней, і всі чисто наймити возили хліб, бо заносилося на грозу.

Маринка чатувала під обвішаними соломкою придорожніми липами, від яких віяло варом. Коли під'їжджав Слупецький, вона бігла за ним, висмикувала з хури колоски й жувала зерно. За цією забавою і застав її економ, підкликав, погнав дойти ще й поскаржився на неї панам.

— Так, вона стає нестерпна, справді нестерпна,— сказала пані.— Але хіба ж вона винна, що закохалася до нестями? З нею треба по-доброму.

І другого дня, коли Маринка колотила масло, завела з нею розмову в такому дусі.

— Та ти знаєш, нерозумне дівча, що тебе чекає? — питалася пані.

Маринка не бажала слухати жодних пересторог. Вона страшенно стидалася говорити про своє кохання з кимось із маєтку. Пані виразно натякала на її стосунки з Янеком, а Маринка, соромлячись за неї, щоб урвати розмову, тільки вперто повторювала:

— Я ж нікому не заважаю.

Зате перед матір'ю та наймичками вона завзято боронила своє кохання. Жінки закликали її в халупи й починали напучувати: не подоба дівці так упадати за хлопцем.

— Як будеш занадто по його волі, то й не зогледишся, як він прожене тебе, мов собаку.

— Не прожене, ніколи в світі,— відказувала Маринка.

Тоді вони наводили чимало певних прикладів, коли парубкові хутко спротивіла дівчина, яка аж надто йому догоджала, і навчали, що мужика треба тримати на прив'язі, але близько не підпускати.

На те Маринка зі сльозами шепотіла:

— Та хоч би він і прогнав мене, його неласка мені миліша, аніж другого не знаю яка любов.

— Ото дурна,— казали жінки.

В маєтку ці таємні переговори по халупах зчинили пере-

полох. Серед наймитів усякі люди є. Ще почне дівка щось тягти з двору. Вже й так дещо пропало.

Чимдалі міцнішало переконання, що Маринка не тільки непутяща, а й на руку нечиста.

— Все можна зрозуміти,— щораз частіше говорили пани,— але далі її терпіти не можна.

Почали подумувати про те, щоб спровадити її з двору. Хай іде працювати в поле, зрештою, і дітям не слід таке бачити чи хоч би й чути.

Маринка, ніби не знаючи, що доля її висить на волонці, саме в цей час прийшла до пана просити платні та ще дозволу піти завтра на храм до Брудзева. Щойно, беручи зароблені гроші, відпросився Слупецький.

— То ти хочеш з ним іти? — спитав пан, помалу, нерішуче висуваючи шухляду.

— Еге, з ним,— відповіла Маринка й гучно кахикнула.

— Нащо тобі стільки грошей? Не хочеш наскладати собі трохи? І на весілля якась копійчина буде потрібна. Чи ти не думаєш про весілля?

Маринка затято мовчала.

— Глядіть мені, щоб завтра до вечора повернулись.

— Аякже, вернемось! — вигукнула дівчина, захлинувшись з радості.

— І що це вам так приспичило? В найгарячішу пору.

— Празник завтра,— нагадала вона несміло, а потім додала: — Ми ж ніколи ніде не буваємо. Так і світа не побачиш...

— Гаразд, гаразд,— роздратовано перепинив пан.

Другого дня до смерку повернулись всі, хто ходив до Брудзева, крім Маринки й строкаря.

Після вечері їх почали виглядати з досадою і заздрістю. Вкладаючись спати, в маєтку зауважили:

— А Маринка ще не прийшла.

Вночі дехто чув, як гвалтували собаки біля придорожньої каплички.

— Прийшли,— бурмотіли ті, кого збудив цей гавкіт, і з полегкістю засинали знов.

Та вранці виявилось, що вони не прийшли,— і на серці в усіх стало якось мулько. Людей дратувала їхня легко-важність і щастя.

Аж надвечір дівчина і строкар нарешті показалися на шляху.

Жнива всюди були ще в розпалі. Збирали на трьох ланах, на двох — жниварками, а на третьому — косами.

Маринка і Слупецький, мов які пани, анітрішки не поспішаючи, спинилися обіч лану. Грабки жниварок пороли жовтими зубами синє небо. Оберемки пшениці ковзали по блакитній платформі, пливло понад краєм шелестливих хлібів глухе стрекотіння. Напис «MACCORMICK» великими чорними літерами стрибав над стернею, залізні колеса жнивarki видавлювали в зеленій конюшині узористий слід.

Десятник доземно вклонився подорожнім.

— Уклін вам, вельможні пане й пані! — вигукнув він і звернувся до женців: — Люди, пов'яжіть вельможних пана й пані, може, труснуть калиткою.

Зловтішний сміх підтримав його ущипливі слова.

Коханці з гордості постояли ще трохи і вже швидшим кроком рушили до халуп. Проти Маринчиної оселі сіли під тополею і, поклавши клуночки, стали втирати спітнілі обличчя.

З сіней вийшла Маринчина мати і, прислонивши очі долонею, запитливо гукнула:

— Ну?

Обоє неквапно підійшли до неї.

— Що «ну»? Ми прийшли.

— Але коли? — гаркнула мати.

— Як то коли? Чи то близький світ? Геть упарилися дорогою. Дайте, мамо, чого-небудь напитися. А ви не пішли на роботу?

— Таж усе виглядала, щоб поперед людей вас побачити.

Вона потягла їх у хату, зачинила двері й заламала руки. Вже переказали, щоб Маринка в маєтку не показувалась. Десятники теж не хочуть брати її в поле, кажуть, вона тільки

шукає, де б лягти, а робити не хоче. Слупецькому ж велено негайно вертатися, звідки прийшов.

Їм ці новини були дуже не до вподоби.

— І чого це стільки галасу? — казали вони, здвигуючи плечима. — Що ми трохи погуляли? Хіба ми щось погане зробили? Убуде їм щось, як один чоловік раз не вийде косити? Якби на малій нивці, — то так, а тут...

Побачивши, що мати не вгаває і все більше впадає в розпач, вони спохмурніли, а потім самі почали наполягати, щоб вона пішла до панів просити за них. Коли просить мати — стара, сива жінка, все видається інакше.

Стара й слухати не хотіла. Раз вони живуть по-собачому, то нехай, як собаки, ідуть шукати вітра в полі. Самі собі хазяї — от і хазяйнують як знаєте.

Що ж, коли так, нічого не вдієш. Маринка і Янек розв'язали свої клучочки й похвалились, які подарунки купили одне одному. Він їй — глиняного півника, квітчасту хустку, стрічки, намисто і атласний фартух з ружами. А вона йому — запонки до сорочки, червону краватку-метелика і ланцюжок для кишенькового годинника. Янек показав, як його носитиме: один кінець зачепив за петлю, а другий запхнув у порожню кишеню.

Хоч покупки матері сподобались, вона вхопилася за голову:

— Скільки ж ви на це витратили?! Вам тільки дай гроші в руки! Вам тільки дай!

Стара ясно зрозуміла: якщо покине їх напризволяще, вони підуть попідтинню. Ні, треба їх лишити при собі, взяти під свою опіку. Вона перемінила гнів на ласку і, коли смеркло, мужньо подалася до пана. Щоправда, була вона тільки комірниця, але чоловік її, конюх, прослужив тут років із п'ятнадцять, і вона ще ні разу нічого не просила.

На пана довелося трохи зачекати під вікном. Відчинена кватирка рипіла під подувом вечірнього вітерця. Рипіла так довго, що мати занепала духом і забула все, що надумала дорогою, аби вигородити молодих. Вона дуже злякалася,

коли пан увійшов до кімнати і здалеку, від письмового стола, кинув у вікно:

— Що там?

Стара почала пояснювати:

— Не за себе прошу, а за дітей, щоб не пропали,— говорила вона і щохвилини сама себе питала: — Що ж я хотіла сказати?

— Ага. Он як? Ще що? Які діти? Ну то й що? — раз по раз перебивав її пан.

Збита з пантелику цими запитаннями, мати насилу добирала слова. Вона не просить, щоб Маринку взяли назад до маєтку, але нехай десятники дозволять їй ходити в поле, а то їй не буде з чого жити. І за Слупецького насмілюється просити, щоб пан не виганяли його, а навіть дали йому добру роботу, тоді, може, він побереться з Маринкою. Плачучи, дала:

— Вона й так уже знеславлена, в неї дитина від нього буде.

Пан розкричався. Він нічого не хотів слухати.

— Мені байдуже, хто з ким спить, аби робота була зроблена. Може, вони не розуміють, що таке жнива? Не знають, що буде, як лине дощ? І коли убула хоч одна пара рук, коли хтось змарнував хоч один день,— це все одно, що вкрав хліб.

— Що вкрав?! — сторопіло скрикнула стара, бо, плачучи, не дочекала.— Нічого вони не вкрали! Та якби бозна-що взяли, якби ножами різалися, не було б такого гвалту. Людям менше муляє, як хтось когось ненавидить, лишень того не можуть стерпіти, як другі кохаються. А що припізнилися, то таке й святому може лучитися,— несподівано докинула примирливим тоном.

— Якому святому? До чого тут святий?

— Така жарінь, а дорога ж далека,— скиглила стара, втираючи сльози і марно силкуючись пригадати, що хотіла сказати на їхнє виправдання.

Пан до пояса вихилився з вікна та як гримне: хіба вона не знає, скільки до Брудзева?

Помалу, щоб не збитися, мати почала лічити:

— Від фігури до Геленівка буде, либонь, зо дві верстви. А від Геленівка до хреста ще зо три.

— Що ти верзеш? — вибухнув пан.

— Від хреста до кущиків коло бортківської межі — ще зо дві,— натхненно провадила стара.— Від кущиків до тої каплички біля Пїонтека теж зо дві, а від Пїонтека буде ще зо дві милі.

— З глузду ви всі з'їхали! Там і двох миль нема — оце і всієї дороги!

Стара почала спочатку, і в міру того, як рахувала, дорога до Брудзева все довшала, ставала все дальша. Коли, долічивши до кінця, вона висловила здивування, що молодята встигли на сьогодні, пан хряпнув вікном.

Мати ще трохи постояла в блідому присмерку, взиваючи останніми словами дочку й Слупецького, через яких мусила набратися сорому на старі літа. І раптом згадала. Вона ж хотіла сказати, що занедужав дядько, який живе під Брудзевом, і Маринка з Янеком забарились у нього. Та було вже запізно.

Повернувшись додому, стара застала дочку і Янека у своїй постелі. Дізнавшись, що мати нічого не добилаь, вони відразу встали, убрались й почали поштиво їй usługувати. Потім утрьох задумалися над своєю дальшою долею. Та єдине, чим могли розважити душу, — це лаяти панів. І вони не шкодували слів. Тільки й того, що посмієшся часом з отих панюг, а порозумітися з ними ніяк. Може, воно навіть на краще, що Маринка там не служитиме. Є такі, котрі потраплять до них принатуритися,— от хоч би Юлька Качмарек, що її взяли за няньку. Вона всюди, як у себе вдома,— і тут, у халупі, їй добре, і там. Вже й сама зробилася, мов та панна, але Маринка не така. Там, поміж панством, вона була, мов дике зілля. Звісно, таки кепсько, що їм не хочуть простити: думай тепер, що почати. Поклали їхати під Кельці, там побратись, а потім емігрувати до Пруссії чи ще кудись.

— Нехай усе заберуть, нехай жити тут не дадуть — що вони можуть ще зробити? Хіба дорога в світ заказана? А відняти людину в самої себе — зась. Не віднімуть,— гарячувала Маринка.

— Уряд, бува, ще гірш дошкулить, як до війська пожене, на Капказ чи ще куди, та й то якось перебуваються. Люди все витерплять,— докинув Слупецький до її сповнених відваги слів.

Та наразі ця відвага була непотрібна, бо справа скоро владналася. До халупи Кузників, де вже стало мешкав Слупецький; прийшов десятник і суворо спитав, чи хочуть вони йти на роботу. Панський гнів вилився у це запитання, так само, як недавно презирлива неприязнь Маринчина обернулася в любов.

Звісно, вони пішли. Дорогою Маринка співала:

Ясні коси, ясні коси, а очі блакитні...

та

Не думай, дівчино, високо про себе,
Хоч я й не тутешній, все знаю про тебе.

Цієї пісні вона заводила кілька разів. То була улюблена співанка, цими словами завжди викликав її Янек.

Десь за тиждень із жнивими впорались і почали домовлятися про весілля. Слупецький збирався до свого села днів на десять, щоб узяти дозвіл у батьків, бо він був неповнолітній.

Пан охоче згодився на його від'їзд; господарям набридло терпіти розпусту в маєтку, тим-то вони підтримували цей шлюб.

Осамотіла Маринка ходила тепер до молотарки в стодолу і співала там з ранку до вечора:

Гей, бувай, бувай, уродливий Ясю,
Давно тебе не видала...

Стодола з розчиненими навстіж ворітьми, за якими розстелялися бліді краєвиди, була сповнена гуркотінням машини, шелестом соломи, сухою курявою. Топка паровика стояла перед стодолю, поряд із старим кінним приводом; жердини його посірили, заросли бур'яном.

Коричневі боки машини двигтіли поміж засіками, туркіт її то дужчав, то стишувався. Снопи відламувалися від жовтої брили жита, і машина ковтала їх, викидаючи солому на другий бік і чвиркаючи з трьох пащ струменями зерна.

Людські голоси, напружені до крику, тонули в розміреному стугоні. Безугавного Маринчиного співу ніхто, крім неї самої, не чув. Ступаючи по пружких снопах, дівчина думала: «Може, досі вже приїхав».

Але Слупецький не вертався. Минуло десять днів, минуло й двадцять. І чим довше його не було, тим більше слів знаходилося в людей для Маринки. Вболівали, що Слупецький вже не вернеться і що, мовляв, вона не перша, таке спіткало багатьох, котрі не вміли шануватися. Єндрек Грабовський, якому Маринка дала відкоша, сказав їй, що як вона приведе дитину, то хай іде в місто за годувальницю до євреїв. Бо тут її ніхто не візьме. І не тому, що загубила вінок, а тому, що згордувала тутешніми хлопцями заради цього зайди з Галичини, цього пана, в якого тільки й землі, що під нігтями. Маринка на те відказала, що має їх усіх за ніщо і радше з «кимсь другим» згубила б вінок на купі гною, на голім тапчані, аніж з ними на шовковій постелі й після вівтаря. Розрадила цими словами свою журбу і терпеливо чекала далі, виходячи щовечора до придорожньої каплички. Потроху до неї стали приставати й інші.

— Чого це стільки людей сидить біля каплички? — поспитала пані сторожа, вертаючися з гостями після вечірньої прогулянки.

— Та то ходять виглядати, чи не йде Слупецький.

А він усе не йшов. Зібрали хміль, викопали картоплю й буряки,— і настав день від'їзду строкарів. Чуючи, як весело вони гомонять, сідаючи на воза, Маринка заплакала. Йй

здавалося, що рветься остання ниточка, яка зв'язувала її з Янеком.

Але за тиждень Слупецький повернувся, здорожений і присмучений. Маринка попервах нічого не помічала. Цілий день наспівувала:

Не судить його, не ганьте без пуття,
Все одно його кохаю над життя.

Нарвала калини й застромила в коси. Він і цього не завважив, тоді Маринка спитала, що з ним таке. Може, сумно, що zostався сам, без родини, в чужій стороні?

— Ні.

— Ну то що ж?

Нічого, відповів він. Маринка вдруге спитала: що? Помовчавши, Янек признався, що вдома мусив перебороти багато перешкод, перше ніж батьки згодились і він виправив папери.

— Чому? — стривожилась вона.

Тому що там йому нагляділи дівчину, одиначку з шістьма моргами. Він з усіма перегризся, та все одно, якби не ксьондз, нічого б не вийшло. Ксьондз допоміг, бо Янек сказав, що в нього буде дитя.

— Через оте дурне кохання занапастив свою долю. Нас, бач, шестеро, а поля — два морги, — такими словами закінчив Слупецький своє признання.

Вони саме йшли з роботи панським садом, прямуючи до дірки в дикому агрусі, бо сюдою було ближче. З-за паркана, що стирчав із здоровенної кучугури опалого листя, було видно вогонь у кузні й чулися удари молота: дзвінкий — по залізу, глухий — по ковадлу. Тихо шелестячи, листя падало з дерев на землю.

В першу хвилину Маринці схотілося закричати, заплакати. Та небавом в душі її щось перевернулося. Вийшло так, ніби підлі заміри щодо тієї дівчини — бодай би вона вдавилася своїми шістьма моргами! — це їхній спільний з Янеком клопіт.

Поміркувавши, мовила поважно:

— Якщо візьмемо землю в оренду тут чи деінде, то... чекай... скільки ж це ми матимемо?

Янек понуро відповів, що жоден орендар ще не заробив на шість моргів ґрунту.

Не слід так казати, заперечила Маринка, буває, що й заробляють. Але щоб певніше і швидше, можна зробити інакше. Тепер знову спливла та сама думка, яка виникла вже давно, коли вони повернулися з храму. Маринка висловила її коротко:

— Подамося до Пруссії. Там люди хутко багатіють. Аби перезимувати, а тоді вже можна їхати. Дитина народиться в лютому... ні — в березні. Як відлучу її, то покину в мамі і приїду до тебе. Може, там і взимку знайдеться яка робота, то зостанемось на цілий рік чи й на кілька років. І незчумось, як вернемося назад і десь у цій стороні поставимо собі хату. І ґрунт матимемо, як Домбек з Поклінкова, що попервах тут наймитував, а тепер пан на всю губу. Як іде до костюлу, три годинники на себе чіпляє. І все те з Пруссії.

Ця оповідь розвіяла нудьгу Слупецького.

— Три годинники! — вигукнув він.— У тебе є олія в голові, дівчино,— додав схвально. Тепер уже він і сам почав шукати вади шлюбу з одиначкою.— А там, якщо родичі почнуть мішатися... буде не з медом. Та ще коли жінка з лиця погана і до любощів з нею не тягне.

Маринка нерішуче заперечила:

— Найперше діло — не врода, а щоб у злагоді... подоброму, хазяйновито...

З цих слів Слупецький зрозумів, що їхнє безмежне кохання буде їм підпорою і далі, допомагатиме і в родинному житті, і в господарюванні.

— Так мені легенько на серці,— палко мовив він і, коли Маринка нагнулася, щоб пролізти крізь живопліт, потяг її назад, на запахуще шелестке листя, де вони справили собі жадане, як завжди, весілля.

А те, котре веліли звичаї, а бог освячував, теж швидко

наближалось. Еге ж. Весілля мали справити в Русоцині ще до зими.

Дружки готували сухозлітку, а хлопці — хустки та різки. В такому спорядженні останнього четверга пішли до маєтку та по людях запрошувати на весілля.

В Маринки робота валилася з рук; дівчина здалеку стежила за дружками, коли вони, вичепурені, всі в чорному, проходили повз панський сад. Опале листя ще не струхло й лежало сталка на сталці мокрими жовтими візерунками. З цього золотого килима виступали дерева, розкинувши по небу легкі безлисті крони, повні гомону галчиного. Дружки ввійшли у ворота — їх ще було видно під каштанами, а оце, вже, мабуть, вступають до панської світлиці. Всюди, куди заходили, вони хором промовляли одне й те саме:

— Переступають наші ноги через ваші пороги, щоб просити вас на весілля, на весілля, на весіллячко — то покиньте всяке ділечко та й приходьте до нас у гостину, не на цілий день — на часину, на цебро горілочки та пива барилечко, та на паляниці з нової пшениці, та на печені курчата, щоб любилися наші молодята...

Запросини були довгі, і господарі маєтку мовчки, терпляче вислухали їх до кінця. Опріч молоді, прийшла мати просити панів, щоб дозволили весільчанам потанцювати в кімнаті біля кухні, де спала Маринка, коли служила в дворі. У їхній хаті ніде, тісно дуже. Пан дозволив. А чого ж — на всіх весіллях там танцювали.

— Гарну ж ви молоду викохали. Вже, мабуть, і танцювати не зможе,— зверхньо пожартував пан.

Стара випросталася, висока, сива, й суворо мовила:

— Господу дороге діло, а не час, бо господь вічний. А діло полагоджено, як годиться.

Такої думки були всі, і людей на це весілля насходилося стільки, як мало в кого бувало.

Правдиве кохання дівчини й парубка освятив ксьондз, і на честь цього правдивого кохання пролунали старовинні пісні, яких іншим часом ніхто не посміє заспівати.

Маринка, така співуха, тепер покірливо мовчала й плакала, як і належиться молодій, коли опівночі жінки заквилили над нею останню дівочу пісню:

Ви, стрічечки, згортайтеся,
Ти, чепчику, розгортайся...

і коли тонкий голос скрипки став виводити в сусідній кімнаті прадавню пісню, що не мала ні початку, ні кінця:

Ой хмелю, хмелю, ти буйне зілля...

А коли ця пісня вмовкла, надійшла пізня осінь, і от якось після роботи подружжя сиділо разом з матір'ю в її підсусідській хатині, терпляче снуючи думки про майбутнє.

З цих марень вирвала Маринку згадка про капусту.

— Мамо, де у вас отой великий ніж? — спитала вона.

— А навіщо тобі?

— Ви ж капусту на загінци залишили, а воно ніби на мороз береться. То я її зріжу.

Загінка, яку матері виділили з ласки, була єдиним їхнім багатством.

— Вночі хочеш різати?

— А коли ж своє робити, як не вночі?

— Почекай, я поможу тобі, — зголосився чоловік.

— Беріть коша і не баріться, бо я зараз юшку варити поставлю.

Холодна осіння ніч розкинула над халупами свої чорні шати, лише зрідка скроплені зорями.

Крізь жовті віконця було видно, як люди схиляються над убогим столом або ходять по хаті, а слідом за ними сунуть великі тіні.

Чоловік з дружиною перейшли дорогу і нагнулися до пропахлої сирістю землі; зрізуючи ножем холодні головки капусти, обривали верхні листки, які рипіли й тріщали у них в руках.

ЛУЦІЯ З ПОКУТИЦЬ

Того дня, як чоловік її, Владислав Новацький, разом з іншими поїхав на японську війну, Луції здалося, що світ провалився і жити їй уже нема чого...

— Це вже не життя,— відповідала вона жінкам, коли ті запитували, що в неї чувати.

У неділю вона закутала свою дочку Зосю в картату хустку, і пішли вони вдвох на русоцинський виселок, що за три версти від Покутиць і за дві — від Русоцина.

— Стривай,— сказала Луція до Зосі,— мама на тобі хустку поправить. Коли б тато був, то купив би тобі нову хустку. А так мусиш у старій ходити.

— І сукню,— додала Зося і зупинилася біля ожини. Мати оглянулася і насварила:

— Ходімо, ходімо... Вже й руки замастила. Ой, всипле тобі бабуня, всипле.

Їхні самотні голоси дзвінко лунали серед голого віття і того сліпучого світла, яке буває на дорозі, коли в чудову погоду опадає листя.

Хати русоцинського висілка, сховані за низьким живо-плотом, потопали в шумі велетенських срібнолистих тополь. Зараз листочки тополь посіріли і, падаючи з дерев, ганяли по дорозі, як миші. Зося випустила материну руку й побігла вперед, підкидаючи ногами опале листя.

— Дай мені ручку! Ми вже прийшли до бабусі. Щоб ти мені чемно привіталася,— навчала Луція, відчиняючи хвіртку.

— Давно ти в нас не бувала,— мовили старі Богачі.

Луція зашарілась. Так, вона вже років зо два не була в батьківській хаті. І взагалі, як вийшла заміж, за сім років разів із п'ять приходила. І оцей раз.

Зустріли її, звісно, добре і Зосі гостинців надавали. Але, як тільки пообідали, батько хутенько пішов до майстерні, що мав при клуні, і там і залишився.

— Що це він? — запитала Луція.

— Та, може, щось треба зробити,— промовила мати.

Луція придивилась пильніше. Двері майстерні відчинені й видно, що весь інструмент, до ладу складений, лежить, як і гбдиться в неділю, а старий Богач сидить собі на дошках просто так.

— Бери дитину та ходімо в садок,— одвернула мати розмову від дразливої теми.

Садок пахнув сливами, що їх навмисне довго тримали на деревах, щоб повидло з них було солодше.

Луція відпочила під деревами, розчулено обійшла свої давні закутки, заглянула до свиней, у комору — і знову в садок. Ступаючи між нагідок і настурцій, що розрослися навколо, зі слізьми на очах мовила:

— Багато, багато тут у вас усього.

І раптом батько, що й досі сидів у майстерні, наче нічого не чувши, гукнув у бік садка:

— Могла б і ти так само мати, могла б! А вийшла за старця, то й бідкайся.

— Для вас він старець, а для мене — святий! — крикнула запально дочка.

— Ач, як навчилася. Коли б святий — то у вівтарі був би, а не в тебе під периною,— виказала їй мати.

Знаючи доччине горе, старі не мали наміру говорити їй таке. Але коли вже почали, то згадали все, що їм наболіло.

Пригадали їй, що вона, хазяйська дочка, не захотіла вийти заміж по їхній волі. А пішла за якогось голодранця з дворових, та ще хоч би служив де, а то де ж — у Покутицях, у тих прошаків! Витанцювала його собі десь на музиках, то хай і далі танцює. Робила, як хотіла,— тепер нехай тішиться. Вони їй можуть тільки одне сказати: «З богом!» Правда, вони залюбки допоможуть їй, але хай не дорікає їм і не думає, що їй тут щось належиться, бо дочка вона була недобра. Так, недобра.

Їй тут щось належиться? Луція не за тим прийшла. Вона прийшла подивитись, чи є в неї ще хто в цьому світі. Коли ж має чути таке про того, хто на війні і кого, може, вже й на світі немає,— то краще вона піде собі геть.

Кінчався короткий, пропахчений яблуками осінній день, разом із сутінками випадала холодна роса, а сварка в Богачів щодалі розпалювалась усе більше. Галасували вже не в садку, а на подвір'ї, а потім біля хвіртки, куди батько й мати вийшли за Луцією. Тримаючись за жердки, дочка стояла по один бік, а батьки по другий, і кричали ще довго-довго.

Мало не плачучи, батьки випоминали їй, що старших дочок віддавали незайманими, а вона, найменша, справила хрестини вже через три місяці по весіллі. Навіщо таке вчинила їм?

На ті слова Луція схопила дитину і, відштовхуючи всі вузлики й кошики, що мати їй впихала до рук, пішла геть.

— Меду не візьмеш? А огірків? — бідкалася мати.

— Нічого не візьму! — гнівно крикнула дочка.

І затихла сварка, а натомість густішав присмерк.

Люди, що сиділи у вікнах прибраних хат чи стояли біля перелазів, бачили, як Луція ішла плачучи вітряним шляхом, а сіре листя котилося за нею назустріч вечірній заграві.

Повернулася вона додому, коли вже зовсім стемніло. Хтось підвівся з лавки на призьбі й підійшов до неї, їй здалося, що це хтось із Ямрозиків, які мешкали з нею через стінку. Але незнайомиць, знявши шапку, мовив:

— Це я. Ходив оце у справах до волості, і дали мені листа для вас.

Був то Міхал Зьомб, син покутицького старости. Він не лише приніс, а й прочитав того листа, бо Луція не вміла. Владислав усіх вітав, писав, що їдуть і вдень і вночі, але куди — не знають.

У кінці додав: «Гляди, щоб для дитини мала все, що треба, і водила Зося в теплому, бо йде вже зима».

— Йде зима,— промовила тривожно.— А я ще й капусти не шаткувала, треба в когось позичити шатківницю, бо наша тупа дуже.

— Навіщо вам шукати десь, я принесу свою.

Луція гадала, що він принесе завтра або якось днями. Але він приніс-таки зараз же. І ще посидів трохи, й пообіцяв, що прийде допоможе капусту шаткувати.

І ото в хаті Луції знову з'явився чоловік, який допомагав їй по господарству. Шатківниця глухо жувала зеленаве та біле листя капусти, шматочки качанів летіли з-під міцних рук у всі боки, а ніздрі втягували вологий овочевий запах.

Луція перша почула, що хтось кричить на вулиці.

— Тихо, зачекай-но,— зупинила вона Міхала, що дотирав останню головку капусти.

— Щось трапилось,— сказав він.

Раптом прочинилися двері — на тлі пурпурової холодної зорі хтось зазирнув до них і гукнув:

— Людські корови здуло!

Луція розуміла, що не лише в неї того дня загинула ко-

рова. Здохло їх аж п'ятеро, в тому числі дві, що належали сім'ям солдаток. Вигнали-бо їх пасти на росяну конюшину.

Наступного дня всі поглядали на панський двір, невпевнено чекаючи з нього рятунку. Під яскравим сонцем і чистим небом, розгороджений, у зливі падолисту, він сам був ніби голий — лише в дикій виноградній лозі, мов у кров'яних басаманах. Величезна карета під'їжджала до нього, поблискуючи віконцями й повільно витягуючи колеса з шурхітливого листя.

У Покутицях завжди погано жилося, але тепер, коли пани їхали за кордон, везучи свою смертельно хвору на сухоти дочку, житиметься ще гірше. Люди добре знали, що то буде: незалатані стріхи, недоплата натурою, поденщина задурно.

Управитель маєтку першої ж виплати узяв від людей розписки і довго щось робив з ними на столі. Потім вистромився у вікно, подивився на небо і зітхнув.

— Грошей нема,— сказав і зачинив своє вікно.

Але люди все стояли, і він знову відчинив вікно.

— Завтра я візьму на цукроварні,— промовив і зачинив знову.

І люди порозходилися, ламаючи дорогою сухе галуззя і тручи його в пальцях на порох.

Через якийсь час повернулися назад, і коли управитель вийшов до них, заговорили з ним про молоко тих корів, що загинули.

Ніхто не мав великої надії, що пани видаватимуть, як то належало в таких випадках, молоко, а найменше на це могли сподіватися сім'ї солдаток. Але Міхал Зьомб через батька домігся, щоб солдаток не кривдили. Правда, Луція не клопоталася про це, вона вміла терпіти скруту. А коли їй покращало, вона підбадьорилася, зраділа, як кожен, хто відчує людську допомогу.

Тим часом прийшли до старости Зьомба добрі люди й сказали:

— Міхалек до Луції моститься, то й не диво, що турбується про молоко для Зоськи.

Старий сполошився, бо, по-перше, хотів Міхала одружити з Шимандерівною із Русоцина, а по-друге — він же приятелював із Владиславом.

— Це паскудні плітки,— відповів він.

Але якщо це правда? На інше щось не показувало. Де Міхал найчастіше обідає? В Луції. Де пропадає? В Луції. Чи побачиш тепер його коли дома! А кому ходить весь час допомагати? Може, Ямрозикам? З ким просиджував до ночі, коли темрява так зближує одне з одним!

Щоб переконати старого, йому одного разу показали, як Міхал ніс солому з їхнього подвір'я до Луції.

— Он, веліла йому соломи принести на постіль,— казали ті, що це чули.

Міхал ішов, зануривши голову в золотавий сніп, а світлі соломинки висмикувались і падали на землю. Все подвір'я було в затінку, а сонце освітлювало між стодолами вузьеньку смужечку, як у кімнаті. Сніп палав у нього над головою, а шурхіт соломи відгукувався на його кроки, і хлопця проймали тепло й радість, та ще й Луція дивилась на нього.

Коли ж розстелили на соломі рядно, їх і справді потягло разом спати на ньому.

І зробили вони те вперше, значно пізніше, ніж говорили про них люди.

Міхал ходив сягнисто, впевнено, і це Луції подобалось. Окрім того, її молодий коханець, як і вона, був небалакучий, і вони ніколи не говорили між собою про те, що вчинили. Єднали їх простіші слова, що стосувалися роботи або відпочинку.

Пораючись біля хати, з якої Міхалові ніколи не хотілося іти, вони негослоно казали одне до одного:

— Ідеш?

— Прийшла? Ходімо наносимо дровець.

— Міхале, заглянь до капусти, чи вона вже збурилася?

— Загляну. Сядь, Луцю, сядь біля свого хлопця! Гарно тобі?

І більше нічого. Та Луції нічого й не треба було більше. Знову жила вона тим, чим навчив її жити Владислав. Дужий юнак гойдав її в обіймах уночі, а вдень був до неї добрий. Раніше вона гадала, що тільки Владислав спроможний був на таке, та виявилось, що й з іншим вона може жити в щасті й радості.

Вона розуміла, що це гріх, але як тільки дивилась на велику постать добросердного Міхала, відразу сповідь і покуту відкладала на далеке майбутнє.

Тим часом це майбутнє почало її тривожити з інших причин.

Старий Зьомб начебто й не вірив, проте розгорнув жваву діяльність. Бачили його, як він ходив чогось до Русоцина і до русоцинського висілка. По цьому весілля Міхала з вівчарівною із Русоцина стало вже ділом певним. А молодий Зьомб і не міг противитися, бо знав свої обов'язки перед життям та батьками.

Богачі теж давали про себе знати обхідними шляхами.

У Покутицях люди якраз копали картоплю. Все вже взялося сивими шпичаками паморозі, а морози, хоч і ранні та безсніжні, були тріскучі. Люди просили управителя, щоб їм дали змогу завчасно впоратись із своєю картоплею, та не допросились і мушили тепер викопувати її на морозі. Робилося все те поспіхом, тому, напевне, щось не так зробили, не вкрили як слід, і картопля померзла.

Був то тяжкий день. Такий, що обійти його хочеться, обминути й відразу потрапити в інший, кращий час.

Побивалася Луція над своїм горем, а сльози аж замерзали на обличчі. Та ще ж цього дня мали бути заручини Міхала з його вівчарівною.

Сумно їхали підводи з підстилкою, обмерзлі коні спотикались об груддя.

Між підводами хтось ішов, і Луція запитала:

— Чи то не Стах Куча на дорозі? Він! Він! — додала, придивляючись до його непевної ходи.— Тут я. Тут! — гукнула, побачивши, що він розпитує людей про неї.

...— Навіки слава! — відповіла на його привітання.— Картопля наша померзла,— сказала вона сумно.

— Хто тут матиме щось, коли не на панів, а на старців працює,— відповів прибулець.

Так, це був Стах Куча, він прийшов провідати її, побачити, як вона тут дає собі раду.

— Що там у Ядвісі чувати? — запитала вона про сестру, бо Стах був братом її швагра.

— Здорова, дякувати богу,— відповів він і додав: — Але я йду не з русоцинського висілка. Я з квітня служу в самому Русоцині.

— Разом із братом вашим? Із тим Юзеком, що за економа там?

Коли переступили Луцін поріг, родич сказав, що не треба їй побиватися ні за картоплю, ні за коровою. Треба тікати швидше з цих Покутиць.

Ні, ні, ніколи! Луція запротестувала. Тут їй добре, і не буде вона кращого шукати по світу.

Стах Куча мовчки подивився на неї і якось так стиснув губи, аж їй лячно стало. Потім знов умовляв, щоб вибралася звідси. Тут буде дедалі гірше. Не домовлено? Якщо захотіти,— можна домовитись. Що втрачає? Жменьку платні, яку їй однаково не виплатять. А скільки вже тут втратила, скільки лиха спіткало її тут! І корова та, і картопля! Чого чекати ще гіршого? На Покутицях світ не зійшовся! А чого не переїхати хоча б до Русоцина? Там принаймні на панському дворі можна непогано заробити. Ось вони, Кучі, хазяйські сини, а однак служать там із братом. І будуть служити доти, доки їхній третій брат, що одружений з Ядвісею Богачівною, не виплатить їм спадщини.

Луція відповідала вже не так упевнено, бо не знала, що робити: все це для неї було якось дуже несподівано.

Стах різко сказав, що треба скористатися нагодою, поки там служить Юзеф Куча. Той може при дворі домогтися всього, чого захоче.

— А він уже скоро піде звідти, бо купив собі ґрунт під Пихновим.

— Багато купив? — запитала Луція, аби лише виграти час.

Замість відповіді Стах подивився на неї скося й твердо мовив:

— Інший танцював би на radoшах, якби йому пощастило з таких Покутиць вирватись, а ви ще вередуєте.

Тепер вона вже не наважилася протривитись йому, боялась, але й погодитись теж не могла.

Сидячи отак із збентеженим серцем, почувала вона раптом у осінніх сутінках музику, що наближалась вулицею. Це йшли на Міхалові заручини музики.

Луція зашарілась, і, заллявшись слізьми — чим дуже здивувала Кучу, — раптом погодилась на все. Ось тут і виявилось, що в Русоцині в панів уже все про неї домовлено. Отож треба тікати, забиратися звідси.

Другого дня прийшов Міхал, — він не зважав ні на рішення Луції виїхати, ані на свої заручини. Луція так перелякалася, що тільки й змогла запитати, чи він ще любить її. Курячи цигарку, він здивовано відповів, що, звісно, любить. Потім, як затоптав недокурок, вона дала йому насититись коханням. Весілля з вівчарівною відбулося перед постом. Через недовгий час потому він знову став до неї ходити, і була вона з ним знову щаслива, аж до Нового року.

Під Новий рік спонукувана Кучею, що сам приїхав по неї, жалкуючи про свою згоду і плачучи за Міхалом, вона поїхала нарешті до Русоцина.

В'їхали в парк, — такі там були велетенські дерева, що підвода їхала наче посеред веж, таке все холодне, жовте, безсніжне, у блиску сонця й морозу.

Зате флігель, де Луція мала мешкати біля курників, був низенький, такий низенький, що здавалося він не стоїть, а лежить під своїм чорним дахом. Величезні каштани відгороджували його від парку й пестили дах навислим гіллям.

Як тільки Луція ввійшла до флігеля, на порозі відразу з'явилися кури, стоячи на одній нозі, а на другій розпростуючи пазури, і почали розглядати прибулу. Луція вигнала їх.

У хаті було холодно, як на вулиці, а навколо — мовчання чужини. Розбите віконце бряжчало від поривів північного вітру. Напливали нічні сутінки. Зося злякано плакала.

— Мамо, засвітіть лампу! Мамо, лампу! — схлипувала дівчинка, пірнувши липким від сліз обличчям до матері в коліна і б'ючись у них головою.

Луція голубила її, сама налякана й розгублена.

— Навіщо я сюди приїхала! Ой як же тут погано! — мовила вона з гіркотою, і питала в дитини: — Де ж це твій татусь?

Вона відчувала, що мала Зося — це єдина в світі близька їй істота, і, сповнена ніжністю, заколихала її на руках:

— Не плач, любя. Може, з'їси щось? Почекай, зараз мама приготує вечерю.

Вони почали шукати дрова, сірники, не знаючи, що де лежить.

Потім із лампою в руках Луція обійшла всі кутки. Торкалася руками кожного закутня, кожної стінки, наче прагнула напоїти все це чуже собою. А темні тіні від клунків рухалися по стінах.

— Вікно треба заклеїти, — сказала вона, — дірки заліпити, поприбирати... — І як жити, так жити! — додала.

Вона приготувала їсти, а потім націлувалися з дочкою, набалакалися і, втішені одна одною, вогнем і стравою, полягали спати.

Виявилось, що Луція любить доглядати птицю. І свиней теж. Любила цю роботу ще колись на русоцинському висілку, коли жила в батьків.

— Скільки ми їх там мали! — хвалькувато казала вона, коли запитували, де її навчено цьому. — А яке було господарство в нас, ого! — хвалилася вона і на пласкому негарному обличчі сяяла радість. — А корови стільки давали, що сир на сир заходив.

Коли ж її далі розпитували, то вона казала сумно:

— В Покутицях ми теж непогано жили, але вже ніколи мені так не жилось, як у батьків. Корову ми там тримали тільки одну, то було так, що молоко молока не бачило. А потім вона здохла...— І додала: — Важко було, що й казати.

І, зливши у відра помії та засипавши туди корм, вона йшла по тріскучому морозу до свиней.

Стіни будинків були жовті від сонця, а сніг блакитний. Деревя, вкриті памороззю, пишно іскрились на синюватому тлі неба. Гулкою кригою ставу бігали хлопчак, а в сповитому білим очереті блукав зимородок, наче скибка веселки в снігах.

Луція поставила відра, брязнула коромислом. Залізна дужка стукнула в обруч, а крижана тиша далеко рознесла той стук.

У задушливій темряві хліва свині то рохкали, то вибухали коротким кувіканням. Деякі з них — бліді, жирні, велетенські — лежали й запитливо стогнали. Інші сиділи й зажурено позирали з-під білих вій та обвислих над важким лобом вух. При цьому теж мурмотіли щось, рохкали, а їхні кругленькі пласкі носи тицялися в повітря.

Бридкий помийний булькіт підіймав їх усіх на ноги. Встромивши рила у сіру калапецю з дерті, картоплі й лушпиння, вони жадібно їли. Коли хто викидав корм на землю, Луція штовхала його цеберкою. І, незважаючи на холоднечу, не йшла звідси, бо приємно було дивитись, як їсть живе створіння.

Наївшись досхочу, льохи одвертали писки, і їхнє рохкання скидалося на гикавку.

Пружок червоного сонця скрадався до хліва й нишком перелазив через темні балки.

— Боже, який тепер короткий день,— дивувалась Луція і вибігала поглянути на пурпуровий відблиск на вечірньому снігу.

— О, коли б то ночі не було, коли б то не було...— зітхала вона зі сльозами на очах.

Вона не могла нарікати, що люди її обминали,— навпаки, заходили, хоч і чужа була для неї це сторона. Така вона вже вродилася, що завжди хтось у неї був, хтось заходив довідатися, що в неї чувати.

Але вночі ніхто не приходив і було їй так холодно спати, так сумно.

Щоб перебути ці довгі темні години самотності, вона спершу ходила до Кучів, але, помітивши, що там не дуже раді її бачити, перестала. Вона здогадувалася, чого не раді: бо там схилилися на сторону батьків. Тільки молодший Станіслав, якого звали Стахом, був привітний до неї.

Але про того Стаха Кучу говорили люди погане. Що він, мовляв, жив із дівчиною, яка була в них на побігеньках, із п'ятнадцятилітньою Манею, що бив ту Маню, і жінку теж бив, і що завше коло нього справжнісіньке пекло, а в хаті — содом і гоморра.

Луція, коли бувала в них, такого не бачила. Навпаки, дружина дивилась на Стаха дуже лагідно, а Маня, весело щебечучи, увивалась між ними, мов живе срібло.

Стах теж не був гордовитий і охоче заходив до Луції, був уже в неї разів зо три.

Чоловіки його мали за ні за що, за ледаря. Єдине, що йому можна б доручити,— це таку справу, як тоді з Луцією в Покутицях, бо жінки вбачали в ньому бозна-що. Кожній, при зустрічі з ним, здавалося, що вона гарніша, ніж була насправді, більш здатна до кохання, і кожній хотілось це довести.

І завжди їм його не вистачало. Оце недавно був, а вже, зустрівши його, Луція просить:

— Прийшли б коли, Зося так гарно з вами бавилася.

— То з вами й піду,— відповідає він охоче.

Прийде, наплете харманів, розповість усяких небилиць, погойдає Зося і в поспіху вже йде собі.

Вічний поспіх його непокоїв Луціне серце, й вона думала: «До кого це ти летиш? До кого так летиш?» Та, попри цей неспокій, біля Стаха вона веселішала, ставала говіркою, на-

віть голосно сміялась і врешті так осміліла, що якось запитала:

— Зізнайтеся, правда, що то старі мої послали вас до Покутиць, щоб мене сюди спровадити?

Він засміявся.

— А хіба вам тут погано? Погано тут? — гасячи недокурок об стінку, запитав він, і то так, що Луція глянула на нього, пойнята захопленням. А він, умити збагнувши те, взяв її за руку, вона ж відсахнулась до стінки, забувши, що одна ніжка в лавці зламана і встромлена абияк. Лавка тріснула і перевернулась, а Луція впала Стахові на коліна. Обоє вже не сміялися. Стах підняв Луцію з землі й міцно притис до серця. Вона ще спробувала пручатись.

— З іншими хіба ти не спиш? — боронилася вона.

— А тобі що до того, з ким сплю? — запитав хрипким голосом Стах, і вона відчула, що їй байдуже, з ким він спить, аби тільки був із нею і не залишав її саму в цьому світі.

Відтоді він не залишав її саму.

Кохалися вони шалено і все дивувалися, що любові можуть бути такі вишукані, такі безмірно жадані. На Стаха Луція дивилась, як на свою вічну радість, якій і кінця немає. Він навчив її жагучих пестошів, і вони з розпашілими, мов жар, обличчями віддавались їм цілі години. Зося тоді бігла до дворової кухні, де, змилюсердившись, їй давали попоїсти; свині кувікали з голоду; вітер видував з-під плити холодний попіл, а в дворі говорили:

— Луція з Покутиць сказалась.

Посиляли по неї, щоб ішла годувати свині, але заставляли тільки неприбрану хату й зім'яту постіль.

Луція і Стах пірнали в споловілий простір ночі і крізь колючий снігопад, повз чорні зарості, де свистів вітер, ішли на танці до Хойнацького.

Заклад свій Хойнацький тримав у будинку, що стояв далеко від фільварку, на повороті шляху до Тикадлова. То вже не була колишня корчма, а тільки маленька крамничка, до якої вдень діти бігали купувати пряники. Проте будинок

був з-під колишньої корчми, великий, сірий і довгий, критий гонтою, з двома грубими колонами обабіч ганку. Коли наставала ніч, будинок стугонів від бубона й тупоту гулянки.

Звичайно, до старих Богачів дійшло, що їхня дочка вирубляє. Вдруге хотіли вони врятувати її від безчестя, виврававши з Покутиць. Але знову не пощастило. Були вони вже дуже старі, згорблені, і старші дочки, що їхнім заміжжям вони пишалися, позирали на батьків нетерпляче: коли-то вже земля засипле їм очі. Від цих поглядів старим ставало холодно, і вони ще дужче відчували, що смерть близько. Розігрівала їх тільки сповнена гніву, ненависті й образи любов до Луції. Та наймолодша Луцися, та найменша їхня Луцися, ким вона між тих двораків стала!

Поїхали вони якимось на базар, але, нічого не купивши, старі, згорблені, похмурі, тинялися між строкатих рундуків. Дотягли до смеркання. Відбули вечірню в костьолі, де яскраво мерехтіли свічки. Нарешті жовтим від вуличного світла снігом рушили до сизого передмістя і, виїхавши в поле, зупинились аж на сьомій верстві, перед крамницею Хойнацького.

Довго дивились у вікна і під кінець промовили:

— Тут.

Через хлопця, що вийшов був із дверей, покликали Луцію. Вона довго не виходила — може, не хотіла. Та зрештою вийшла.

Здивована підходила вона до них, — що це сталося, кому вона потрібна, але, як упізнала, аж відскочила.

Піднесла високо голову, і в світлі вікна було видно, які почуття її охопили. Стояти рівно вона не могла — похитувалася, бо була напідпитуку. І кожен рух її голови всупереч тому похитуванню свідчив про придуркувату самовпевненість, властиву п'яним. Сміх її звучав непристойно, по-панібратськи, в ньому відчувалася вдоволеність пристрась.

— Бачиш її? Ану, додому! — гукнув батько.

— Луцю, невже ти впилася так? Матері вже не впізнаєш?

— Ти ще питаєш! Не бачиш — насилу стоїть!..

Батько відсторонив матір позад себе.

— Ану, додому! — гукнув.— Додому!

— Що ні, то ні! Ні, то ні! — мовила дочка, затиноючись і сміючись. Вона нахилилась і спробувала непевною рукою дістати жменю снігу, набрала й кинула його на коней.—
Їдьте собі! Їдьте собі! Я — собі, а ви — собі. Їдьте!

— І ніде радості на цім світі! Куди не піди, скрізь горе, скрізь горе,— заголосила мати, дивлячись у каламутний морок.

Луція сперлася, напівпритомна, на сани.

— Мамцю! — вигукнула вона, придивляючися зблизька.

— Їдемо з нами чи ні? — запитав старий батько, задихаючись від сліз та люті.

— Їдьте самі! — відповіла вона похмуро.

Сани шарпнулись і, порипуючи полозками, поїхали геть. Луція впала на сніг. Тоді підвелася і шпурляла їм у слід снігом, доки не зникли з очей, повернувши на Старе Село.

Потім кричала у двері, щоб їй відчинили, бо ніяк не могла знайти клямку. Двері розчинилися, і галас, музики, тупіт танців — усе це на мить вихопилось, і впало на сніг, і відразу ж повернулося назад, усередину.

Довгий сірий будинок, заповнений людьми, і далі, напівп'яний, хитався серед морозної ночі, а золоті відблиски вікон, як стрічечки, лягали на блідий сніг.

Під весну танці трохи втихли, і після великодня збирались у Хойнацького вже тільки по неділях.

Та коли холодні весняні води почали шарпати торішню траву й бурчаками підмивати коріння дерев, що росли понад яром, любовна жага Стаха й Луції розпалилася ще дужче і ніяк не могла вгамуватися.

Вони задовольняли її так само безперестанно, як швидко й безперестанно змінювалася земля під бурхливим натиском весни. Не було місцинки на фільварку, де б вони не сходилися для своїх любовців.

Вони викликали обурення, як його завжди викликають усякі невтримні пристрасті. Кохання їхнє порівнювали то з пожежею, що недавно прокотилася Русоцином, то з коханням Маринки й Слупецького. Але то було святе кохання — кохання юнака й дівчини. А тут? Діти ж в обох, і ті діти дивилися на те все!

Луціїна Зося, щоправда, тепер більше втікала з дому — з іншими дітьми, з малими хлопцями.

До смерку сиділи діти серед шумливої зелені над яром, де дзюркотів потік. Складаним ножиком вистукували гладеньку зелену кору цупкої лозини й примовляли:

Заграй, заграй, сопілочко,
Бо на пліт кину з рук,
Склює тебе чорна квочка
Чи рябий тетерук.

Мокре біле дерево вислизало з кори, і з тендітної зеленої сопілочки, що пахла гіркістю, линула простенька й лагідна, трохи квола, проте свіжа та юна мелодія.

Луція тим часом снувала в кущах садка над ставом і, струшуючи гілочки, з бруньок яких сипалися липкі хмаринки, скликала на ніч курей, теж простеньким співом, сповненим обережного прохання і заклопотаних умовлянь:

— Тютечки, тютечки. Тютечки, тю-тю-тю-тю. Тютечки, тютечки!..

Вона була зажурена, бо недавно завагітніла і не знала, що робити з дитиною.

Розродилася Луція якраз на водохресці. Був це син, і назвали його Каспером.

Десь через місяць після цього прийшов лист від Владислава, солдата. Блукав цей лист довго, поки нарешті хтось приніс його з Покутиць. Пішла Луція з тим листом до панського двору.

— Хто там прийшов? — запитала пані з другої кімнати.

— Це я.

Побачивши Луцію, пані згадала про свині.

— Отой, що на забій, добре їсть? — запитала вона.

— Не дуже,— відповіла Луція.

— Місива йому підсипає?

— Підсипаю.

— Місива?

— Еге ж.

— Щодня треба йому підсипати, щодня...

Луція поклала конверта на краєчок блискучого столу.

— Хотіла б просити вельможну пані... Бо сама не вмію,— мовила вона тихо.

— А-а. Гаразд, гаразд. Чого ж відразу не сказала? Лист? Із Японії? Це від чоловіка?

Пані подивилася на штемпель і спробувала спершу читати тихо. Але почерк Новацький мав такий незграбний, що не так легко було читати його.

— Ось що він пише,— сказала нарешті пані.— Найперше: «Люба дружино, хай благословен буде Ісус Христос!»

— На віки вічні! — поважно відповіла Луція.

Пані читала, перераховуючи імена тих, кому Владислав кланявся, і дивувалася, бо то все були незнайомі їй імена.

— «...Уклін мій Зьомбам, Янові, і його дружині, й синові Міхалу».

Зашарівшись, Луція пояснила, що все це не тутешні люди. Це люди з Покутиць. Вона спробувала посміхнутись, але нічого з того не вийшло.

Пані читала далі, час від часу міцно стискаючи губи й аж до сліз на очах стримуючи позіхи. Але на останній сторінці зупинилась і читала вже якимось ніяковим голосом. А стояло там таке:

— «Бувайте всі здорові, чого і тобі зичу, кохана моя дружино, зоре моя ясная, очі мої милі, личко моє біле. Пишу оце до тебе і так тебе люблю, так люблю, що ніжки твої мив би і зливки оті пив би. І ще скажу, що нема в мене вже сили дочекатись того дня чи ночі, коли повернуся додому. Бо снилося мені тут, що сидів я коло тебе і до тебе говорив, а ти до мене ні словечком не обізвалась і ручки свої відсагнула,

нібито й не я був. Якби ти знала, що я відчував, коли сидів уві сні коло тебе, як згадаю, то серце плаче, і тіло ние. Але, дасть бог, і я повернуся, бо вже всі полонені звідси виїхали і я з дня на день сподіваюся на від'їзд, а чи повернуся, чи ні — тебе і доцю нашу Зоєю довіряю богові, щоб мав він до нас милість свою святу, і підписуюсь, твій коханий чоловік, якому ти вірна. а не вірна, то щоб тебе лиха година побила і щоб під тобою, лайдачкою, земля розступилась».

— То він у полоні,— промовила пані, дочитавши листа.— А жінка його тут... А жінка його...

І пані подивилась на Луцію. На ту, про чії ноги таке писав чоловік.

Не видно було тих непристойних ніг, але, помивши їх, чоловік мав би що випити... Луція стояла у здоровенних чоботях, у кожусі, осяяна над плечима відблиском каміна, і була, мов абияк витесаний ангел з червоними крильми, що їх ставлять над різдвяними яслами. Скидалась вона на чоловіка: незграбна, завелика, ряба. І все-таки мала в собі щось від ангела.

— Кажуть, ніби ви щодня розпускаєте коси, як дівчина, і біжите на музики,— сказала пані, споглядаючи довгий і гострий ніс Луції, який, однак, не позбавляв її обличчя виразу привабливої доброти.

Луція хитнула головою.

— Не щодня,— заперечила вона, мружачи повні сліз очі.

— Дітей на замок, а самі біжите. Люди кажуть.

— Люди завжди більше наговорять, ніж є насправді,— згорда відповіла Луція, дивлячись у вікно.

— Більше наговорять? А Касперек? Теж люди наговорили? — скрикнула пані.

Луція тримала листа в стиснутій долоні й водночас смікала правою рукою за палець на лівій, ніби хотіла вирвати його. І раптом впустила листа на підлогу. Відразу підняла його і, розгублена, всміхнулася своєю нестямною, нескромною і водночас дитинною усмішкою.

Пані потерла чоло і схилилась над столиком, втупившись у палітурку книжки.

Луція посміхалась, а по обличчі в неї текли краплисті сльози.

— Нема чого плакати,— сказала пані.— Нема чого плакати,— промовила вдруге, майже співчутливо.

І раптом Луція заговорила:

— Хай зроблять,— схлипнула вона,— оті, що базікають... Хай вони зроблять, щоб без цього можна було жити. Щоб не було приємно те, що таке приємне. Щоб можна було від чогось іншого мати насолоду, як від того...

— Що таке?! — спитала пані, широко розплющивши очі. Луція замовкла і більше вже не обзивалась.

Постояла хвилинку, зітхнула, поцілувала пані в руку та й пішла.

Маленький зимовий день кінчався в обіймах великої ночі. Мертва морозяна тиша панувала над усім. Тиша засніженого вечора. Все живе міцно замкнулося серед чотирьох стін у крихітці свого тепла й спочинку.

Спорожнілим парком, спорожнілим подвір'ям то тут, то там блукало рожеве призахідне світло. Здавалося, що це хтось присвічує собі і щось шукає на фіолетовому снігу, у гіллі, сплетеному, як чорні нитки, на синіх стінах корівника. Потім погасло це світло й недовга ясно-червона зоря. На небі почали висіюватися зірки.

У хаті в Луції було темно й холодно. Дуже холодно. Денне світло тікало звідусіль, навіть з-під вікна. Полозки колиски злегка погойдувалися, у прокислій темряві чулося тихе сопіння дітей.

— Так поночі й сидите?

Ніхто не відповів. Луція намацала Зосину голову, що важко звисала за бильце колиски.

— Це ти його так уві сні колишеш? — запитала вона.— Ой яка ти, доцю, холодна — як лід. Чого ж не засвітила лампи?

Зося плаксиво й гнівно говорила якісь незрозумілі сло-

ва, і голова її безвільно падала то на руки, то на материні груди.

— Татусь приїде! Татусь до нас приїде! Не спи, не спи! — просила мати.

Зося прокинулась.

— Де татусь? — запитала вона зовсім не сонно.

— Вже недалеко. Поможі-но мені. Подай сюди лампу.

Луція знайшла сірники. Спалахнув їдкий, синенький вогник, сколихнувши тендітним світлом хатній морок. Дзенькнуло скло, запахло гасом, гніт висунувся з-поміж бляшок...

— Обережно став скло,— застерегла мати,— і Зося повільно його насаджувала.

Язичок вогника піднявся по склу, й блаженське тепло торкнулося маленької посинілої ручки.

— Подай-но мені хмизу, дочко. Розпалимо вогонь.

Один сірник згас, другий теж. Нарешті галуззя взялося вогнем, але відразу ж задиміло білим димом, і полум'я зникло.

— Не хоче розпалюватись,— сказала мати, а Зося повторила її слова, стрибаючи на одній нозі і тримаючи рукою за п'ятку другу.

— Не скачи, бо наштовхнешся на колиску й дитину мені розбудиш. Подивись-но краще, чи нема в духовці сухих скіпок.

Скіпки знайшлися. Підпалені, вони цілою в'язкою загорілись рожевим і жовтим світлом, і горіли, потріскуючи. Луція встромила їх у хмиз, і незабаром білі іскри затріщали, й вертке полум'я влетіло в комин. Рожеві відблиски затанцювали по стінах, ті приємні відблиски, що всяке місце на землі роблять затишною домівкою.

Луція чистила картоплю і мимоволі нишком плакала. Картоплини хутко обертались у неї в руках, а сльози гірко текли по обличчю, і на серці в неї було тяжко.

— Зося, на, візьми обчисть ще кілька, а я заправлю підливу.

Дівчинка взялася до картоплі, а Луція всипала борошна в горня зі сколотинами й почала бовтати дерев'яною ложкою.

Страва вийшла смачно заквашена, запахуца й гаряча. Розпашіла Зося схилилась над мискою.

— Ой мамо, добре яке! — І щоб дати волю збудженню та радості, вона почала плутано розповідати, як «прудкий півень, коли мами не було, хотів до них залізти». І не могла розповісти до кінця, так розпирав її сміх, але мати не відповідала їй сміхом, лише раптом запитала:

— Ніхто не приходив? Куча не приходив?

— Ні,— відказала дівчинка й далі розповідала про свого півня.

— Як ти хрестишся? Лівою рукою? — вразилася Луція, скидаючи з дочки сукенку.

— Мамо... Я піду спати до вас. На ліжко.

— Хіба мало тобі скрині? Лягай собі на скрині,— невпевнено мовила Луція, і в обличчя їй бухнула кров, а рука різко штовхнула дівчинку до скрині.

Потім вона замкнула хату засувкою і вийшла. Ніч була місячна, ніби вся із золота й скла.

Мороз обпалив Луціне обличчя.

Посеред ночі місячне сяйво впало в хату до дітей. Ясніло діамантове вікно, а мороз розсипався надворі блискучими голками. Старі лахи, якими була вкрита Зося, сповзли зі скрині, і дівчинка, задубівши, прокинулась. Прокинулась і злякалася. Миші шкреблись обережно десь за материним ліжком і в кухні, а малий Касперек чхав, звивався й крутився у своїй колісці.

— Мамо! — покликала Зося здушеним нічним шепотом.— Мамо! — ще раз обізвалася вона, а серце її мало з грудей не виривалось.

Відповіла їй лише мертва тиша ліжка, на яке ще ніхто не лягав.

А коли Зося, схлипуючи, знову гукнула: «Мамо!» — до неї крикливо відгукнувся півень.

— Тихо, дитинко, тихо,— просила вона брата, а півень із сусіднього пташника знов озвався, тепер уже лагідніше.

— Тихо, дитинко, тихо,— умовляла знов дівчинка, але надаремно.

Касперек верещав уже, а півень кричав теж, і качки закрикали.

— Треба встати до дитини, а мами нема й нема,— промовила Зося хриплим з плачу голосом.

Але треба було таки встати, і Зося встала. Зі страхом нашттовхувалася на різні речі, а вони були такі холодні, аж мокрі. Волосся на голові дибом підіймалось, а коліна стукотіли об бильця колиски. Зловорожа блідість ночі, що спершу впала дівчинці тільки на обличчя, тепер охоплювала її всю — руки, плечі, з боків. Налякана, значно швидше, ніж робила б це вдень, Зося дістала замотаний у ганчірочку цукор. Дістала пляшечку з німічною горілкою і хотіла накапати на грудочку, але, звичайно, хлюпнула собі на пальці, які від цього заохололи ще дужче. Обережно розшукала маленький ротик, і Касперек, заспокоївшись, з безмежною довірою почав смоктати, ворущачись під картатим покривальцем від радості.

А дівчинку вже охоплювала злість. Збуджена, Зося вискочила на материне ліжко і, вся тремтячи, прислухалася.

Невдовзі вона вловила глуху, скрипучу материну ходу — ніби хтось ступав по стіні хати. Луція довго й незграбно вовтузилася біля засува на дверях.

Нарешті вона ввійшла. Ввійшла сама. На все нашттовхувалась, скинула на долівку сито.

Зося заворушилась і прошепотіла:

— Мамо!

— Спи, донечко, спи. Спи! Спи! — щораз голосніше бурмотіла Луція.

Вставши вранці, Луція промовила:

— О мати божа, який же я паскудний сон бачила.

Але який не сказала.

— Мамо, Касперек так плакав уночі. Так плакав, так плакав,— сповіщала Зося.

— Треба було щось йому дати. Цукру давала?

— Авжеж,— відповіла Зося.

— А краще б дала йому молока, там було ще трохи в пляшці.

Розпочалися щоденні вранішні турботи, однакові всюди, де є під дахом чотири стіни, а за ними клопочеться людина.

Під віконцем, що виблискувало золотими іскрами, Зося увивалася біля матері, стукочучи дерев'яними черевиками.

— Помагай мамі, помагай. Треба змалечку працювати,— підохочувала її Луція, виймаючи з колиски Касперека.— Плакав ти, пташечко? Плакав, крихітко, вночі? Плакав, плакав? — торочила вона одне й те саме, як повторюються слова в простій пісні, щоб підсилити почуття.

Підкинутий угору материними руками, Касперек замахов кулачками, проте не всміхався.

Луція оголила теплу, білу грудь і притулила до неї темне, холодне личко. Годуючи сина, відчула, що він перестав смоктати.

— Вже заснув. Зося, поправ йому колісочку, поправ,— сказала вона пошепки, щоб не розбудити дитя.

Вклавши його, Луція почала швидко сікти картоплю для свиней.

Вже виходячи, вона заглянула ще раз до дитини, яка тепер була вся червона.

— Та в нього гарячка! — злякано вигукнула Луція.— Боже, дитятко моє заслабло!

Так воно й було. Касперек два тижні хворів невідомо на що. Не хотів їсти і став схожий на сіру ляльку з чорним, наче дрібний мідяк, ротиком, з якого дихання виривалось так дивно, ніби дитина весь час хлипала.

Носик його був синій і холодний. Білки в очах стали такі ж сині, як і зіниці, аж страшно було дивитись на ті очі.

Проте люди приходили дивитись.

Луція ні до кого не обзивалася. Ніхто не знав, що однієї ночі була вона в старій Тшешачки й спалила з нею на червоному сукні лист від Владислава. От тільки попіл не вдавалося ніяк розвіяти. Він усе падав до ніг Луції і там лежав. Луція відчувала себе з усіх боків оточеною. Від Стаха Кучі вже інша дівчина скоро матиме дитину. А він навіть не запитав, чи краще Каспереківі.

А хлопчикові не кращало, навпаки,— гіршало. Через два тижні зайшов до двірської кухні молочар Діонізій і, струшуючи сніг з плечей, сказав:

— А дитина в тієї Луції з Покутиць...

— Вмерла?!

— ...Вмерла.

Коли ховали Касперека, хурделиця свистіла в полі. До каплички ще йшли за труною різні люди, але далі ніхто не наважився. Якийсь час ішов ще Каспереків батько, Стах Куча. Потім і він відстав, звернув до Хойнацького.

І тепер у завірюсі виднів лише візок Діонізія з труною, та ще Луція, що йшла за візком.

Ковтаючи сніжинки, під виття снігу вона наспівувала:

Смутку, смутку, мій розмаю,
Не відаю я, не знаю,
Де я ночувати буду,
Коли тіло душу збуде.

Вертаючись із похорону, Луція чула, як у Хойнацького хтось витягував:

Ой та й весело ж тут,
Ой та й весело ж тут!..

Витягував це не Стах Куча, але він теж там був.

Криком, плачем такої біди не відгониш, і врешті ж — приїде Владислав. Боже мій!.. Стільки треба було набігатись,

нагрішити, щоб мати біля себе хоч на трошки котрого з них. А мала ж вона коханого, який міг би бути з нею завжди. І був він такий вірний їй, як ніхто в світі. Жив у хаті, на стінах висіли його речі, він ходив, працював, а тепер його нема, і ще треба радити, що досі він не повернувся.

І справді, здавалося, що Владислав тільки й чекав, щоб помер малий Каспер, так довго й повільно він добрався.

Спершу його, звичайно, побачили в Покутицях, і це дійшло до Луції. Упала вона тоді в тривозі й проказала всі молитви і всі закликання від біди та лиха. «Інші гірше чинять — і нічого», — втішала вона себе.

І ось він прийшов — здивований, сірий, великий, у папасі, засмаглий на обличчі і схудлий. Він сподівався, що вернеться до хати, яку будував собі і своїй дружині, а тим часом доводиться оббивати чужі пороги. Він не почував тут себе господарем, і все запитував:

— То ось де ти! То це тут я тебе знайшов!

Тремтячою рукою Луція підсунула йому лавку.

— Чого ж ти більше року не писала мені? — запитав він у Луції, садовлячи на коліна дочку і стискаючи її в шорстких обіймах.

Вона відповіла, що писати не вміє.

— А спершу ж писала? Той, хто тоді писав, адже міг і потім?

— Серед чужих людей не сміла просити.

З великодушною наївністю він задовольнився цим поясненням.

— Так ти й жила тут самотою? — запитав, дивлячись на неї щасливими очима, і додав лагідно: — Зразу було мені маркітно, що ти тут. Проте добре зробила. Тут ліпше.

Перший холодок зустрічі, викликаний подивом та страхом, почав зникати. Зося в батькових обіймах осміліла, завовтузилась і почала навіть щось розповідати, щоправда, голови й очей усе не підводячи. Владислав пустив її з рук, щоб розв'язати свого мішка.

Виявилось, що він привіз Луції шовкову рожеву хустку, гаптовану небаченими білими квітками. Тихенько підкравшись, він накинув цю гарну річ на плечі дружині, коли вона схилилась у кухні над горшками.

Глянувши в уламок дзеркала, Луція побачила, як із неї, мов рожевий водоспад, стікає важка тканина, а над водою іскряться її сині очі. Вдячність за подарунок спалахнула в ній раптом струменем палкого почуття, і цей струмінь блискавкою пробився крізь мертвотний страх.

Охоплені одним поривом, вони кинулись одне одному в обійми і злилися вустами. В цих гарячих обіймах розтанули всі гріхи. Щира радість, відчуття цілковитої відданості і сп'яніння поїняли розпалену Луцію.

Чуючи, як сміються дорослі, Зося посміливішала, а коли Луція вирвалася до картоплі, що саме закипала, мала почала розповідати батькові про те, про се,— про все, що тут було. Луція нервово кликала її до себе, але дівчинка знов ішла до батька й розповідала далі. У її щебет вплітався низький батьків голос. Батько розпитував. Ну, і, звісно розповіла й те Зося, що мали вони такого собі маленького Каспера.

— Кого мали? — спитав стривожений батько.

— Каспера. Синочка,— і, стукочучи черевиками, наївно посміхаючись, Зося побігла показати, де стояла хлопчикова колиска.

Тиша, що запала після цього, тривала дуже коротку мить, але все одно вона приголомшила Зося. Дівчинка раптом зайшлася плачем.

Владислав підвівся і притис до себе дочку. Знову сів, поставив між колінами дитину, що ридма ридала, і став благати:

— Не плач!.. Не плач!.. Не плач!..

І це тривало довго-довго. Так довго, аж поки голова в дівчинки перестала тріпотіти в нього на грудях, аж поки втихло дитяче хлипання. Тоді батько почав колихати свою донечку, мугикаючи:

Ни, ни, ни-и,
Ни, ни, ни-и,
Маленьке
Дитятко...

Мугикав він усе тихіше й тихіше, і нарешті заплакана дівчинка, зачепившись золотими кісками за батькове вбрання, заснула.

Новацький узяв на руки свою дитину й поклав на ліжко. На одну лише мить зупинив очі на Луції. Стягнув з неї рожеву хустку. Пошматував той шовк, клапті кинув під ноги, затоптуючи їх у землю.

— Отак ти вчинила з моїм серцем! — сказав він глухо.

Він одягнув на себе все, в чому прийшов, і рушив до дверей, але, помилившись, потрапив до пташника, в якому закудкудакали кури.

— От холера! — вилаявся він і, потрапивши вже в двері на вулицю, вийшов.

Луцію раптом наче пожежа охопила. В розпачі, пригнічена, вона відчула в собі шалене кохання до Владислава. І кохання це, з жаху ще сильніше, досягло такої напруги, якої ніколи ще не мало.

Не накинувши на себе нічого, як була, вискочила вона назустріч темній ночі і поривчастому вітру під чорними хмарами. Загубивши черевики, бігла Луція задубілими від морозу ногами, провалюючись по пояс у сніг, що впирався в неї пекучим холодом.

А вона все бігла і кричала: «Владзю! Владзю! Владзю!»

Нарешті наздогнала і вхопила його за руку. Але він вирвав її і мовчки йшов далі.

Схопила його за другу, він вирвав і ту.

І в цьому темному сніжному вихорі Луцію на мить огорнув відчай, ноги її стали підгинатись... Але, підштовхувана незборимим сподіванням, вона, зібравши рештки сили, забігла наперед і мовчки впала Владиславові під ноги.

Перед таким страшним поривом любові й муки ніхто не

встояв би. Багато що можна вважати за кохання, але коли воно приходить насправді, хоча б лише на мить,— у таких випадках неможливо помилитись.

Владислав підвів Люцію і, тримаючи її в міцних обіймах, тільки мовив:

— Що ж ти накоїла? Що ж ти накоїла?

В цю хвилину він простив їй усе, але коли вони опинилися в темряві хатніх сінців, його опанувала невтримна лють. Луція відчула його кулаки у себе на підборідді, і губи її закривавилися. Пам'ятаючи, однак, про дитину і силкуючись не здіймати галасу, Владислав затягнув її сходами на холодне горище. Там почалося жакливе побоїсько, аж поки Луція не впала знову йому до ніг і їх обох зборолла шалена хіть одне одного, сильніша за всі муки.

Та коли вони встали вранці, то зрозуміли, що жити разом не зможуть.

Молочар Діонізій, який зайшов до них зранку і вийшов, ніким не помічений, інших попередив, щоб туди не заходили, проте щоб і ока не спускали з їхньої хати, бо там справжнє пекло. Зося, плачучи, сиділа у двірській кухні.

А вони обоє сварилися цілими годинами. Великодушності, а потім шаленої пристрасті, яка їх охопила вчора ввечері, не вистачило й на один день. Своє кохання вони затоптали в грязюці брудних слів.

І знову повернулися до набутої Луціної дитини. Владислав дорікав їй своєю кривдою, своєю вірністю, а вона йому відповідала:

— Мені було гірше. В мене померла дитина.

Мусили розійтися. Покійний Касперек став між ними назавжди.

І йдучи вже геть, Владислав Новацький зупинився далеко за селом, обійняв стовбур верби і серед джерготу талої води запитував себе:

— А якби вона підпалила кого? Чи зарізала? Простив би її? Так, простив би і навіть на каторгу за нею пішов би. Але простити її зраду, за те, що вона з іншим спала? Ні! Кожен

знає, як це воно, бо кожен може таке зробити. Кожному цей гріх відомий, більше, ніж якийсь інший, і тому ніхто не дозволить так себе скривдити...

Страшно було йти самотньому цими чорними мокрими снігами, під цим вітром, що без угаву хитав вербове гілля, хитав і хитав.

Але Владислав був на війні, звик уже до всього. І він пішов.

Тепер Луція вже не казала, що світ над нею заломився і що життя більше немає.

Бо життя було.

Бо траплялися дні, коли світило сонце й пливли небом хмари, і були ночі, коли важкий сон склепляв повіки. Була ясно-зелена весна і вогняно-темне літо. А надходить, буває, час, коли в людини тільки це й залишається, і час цей надходить у слухну пору.

Ціле літо Луція мовчала, але виконувала свою роботу, як ніколи раніше, і намір вигнати її з маєтку поволі забувався.

Усмішка, як і раніше, часто спалахує в неї на обличчі, але вона в неї тепер скорботна. Обличчя її теж змінилося, ніс загострився ще дужче, зігнулися плечі. Зблякли очі.

Добрі люди принесли їй звістку, що Владислав тепер у Гамбурзі і зійшовся з якоюсь німкенею. Отак усе склалося.

Та, незважаючи на це, стали помічати люди, що Луція щось намислила. Нібито збирається в мандри — до чоловіка їхати.

Восени про це запитали її пани.

— Та, може, й поїду.

— А гуси? — занепокоїлась пані.— Гуси ж не обскубані. Чому ви про це не сказали ще до святого Міхала? А тепер де я візьму людину на ваше місце, з неба, чи що?

Гусей і справді треба було скубти, бо вони вже губили пір'я на росяних, заснованих, бабиним літом перелогам.

Очікували також купців, що скуповують гусей. Осінь роз-

порошила все, і листя пливло в повітрі звідусіль у золотому безладді.

За кілька днів негоди весь строкатий лист заслав землю барвистим килимом, і голі дерева, розчепірівши гілля, мов гострі пазурі, стояли тепер серед барвистих килимів. Відкрилось оголене село, вологою синявою неба снували хмаринки, попелясті й рожеві, легкі, мов дим. А в стомленому садку пронизливо відзвонював якийсь осінній птах, і голос його в цій прозорості над поламаним бадиллям та пониклими головами соняшників лунав особливо гостро.

В порожнечі пізньої осені з найдальших пасовищ було чути гусячі голоси: «Гер! Гер! Ге-ге-ге!»

Гуси білили величезною зграєю, мов пласко розкинуте вітрило над рудою глибиною.

Загнали їх до пташника і одного підсліпуватого, короткого осіннього дня на подвір'ї, серед кущів та куп гною, почали обскубувати.

Гуси прагнули вивільнити з-поміж колін голови і, коли їм те вдавалося, дивились, вигнувши назад шиї, на свої широкі груди, по яких літали червоні людські руки. І попри весь біль і жах морквяні гусячі дзьоби та чорні очі й на хвилинку не втрачали смішного виразу самовдоволення.

Не всі дівчата вмiли добре скубти, декотрі вискубували гусям крильні кісточки.

Бідна зграя мала тепер жалюгідний вигляд. Груди в птахів були обскубані до голої шкіри, навіть до крові. Багато гусей не могли втримати свої крила і з упертим терпінням усе підсмикували їх собі на спину, та крила спадали знову.

Луції жаль було дивитись на все те.

— Наче хто взяв і повиривав мені нігті,— казала вона до пані.

А пані, розповідаючи про це в дворі, мовила:

— Вона добра.— І додала задумано: — Такі жінки завжди добрі.

Тепер Луція не любила сидіти у себе дома, де вмер Касперек, де скоїлися такі страшні для неї речі. І вона була

рада, що пані кличе її вечорами дерти пір'я. Брала з собою Зосю,— а для дитини, щоб мала чим забавляться,— різні ганчір'яні клапті, патички — і йшла до панського двору.

У довгій кімнаті сиділи вони за столом, на якому шумувала пухка гора пір'я. Було їх шестеро жінок. Всі, крім Луції, вже немолоді дворові. Вони нажилися на своєму віку, надивились і наслухалися різного. Тому про все говорили спокійно й відверто. Життя для них було, мов той сад у листопаді,— голе і мало таку ж саму прощальну красу. Знали вони, що діється на селі вдень і вночі в кожній хаті, а розуміючи все те, вибачливо вважали, що час від часу кожному годилося б спокутувати своє.

Під їхнім впливом Луціїні думки ставали тихі та побожні. Жінки любили співати давню пісню, яку співають у пилипівку. Силкуючись не зіпсувати мелодію своїми безгучними голосами, вони тягли:

Жахливої ночі нещасний блукав,
Даремно в людей він рятунку благав.

А коли сутінки починали нестерпно пригнічувати, приєднувалася до жінок і Луція. Тривожний спів її серед старих, глухих голосів лунав, як дзвін серед калатал.

За вікном на віковичному небі миготіли зірки. Приносили лампу. Спів стихав, у нього вривалися розмови.

— Оце Випишиха одержала листа з Пруссії від сина. Пише, що працює в порту в Гамбурзі. Радить, щоб і сестра їхала до нього.

— У такий світ їхати!

— А далеко до Гамбурга? — затамувавши подих, запитала Луція.

— Як Олек їздив, то їхав щось днів зо два.

— О мати божа! А я ж гадала, що треба їхати днів із десяти! — вигукнула Луція.— Бач, а то ж не так далеко! Не так далеко! — шепотіла вона з радістю і слізьми.

НІЧ ПОНАД СВІТОМ

Раніш Никодим був фурманом. Та коли втретє повернувся з лікарні, міг уже тільки сторожувати. Несправедливо було б докоряти йому, що не хотів лікуватися, бо він лікувався цілих п'ятнадцять років.

Знахар Шимандера разів із десять палив клоччя на його обличчі й на всіх чиряках, підклавши червоне сукно,— чиряки не зникли. Баба Кучиха в різні роки по кілька разів мастила зеленим бальзамом, приготованим із собачого та каплунового лою на омелі з ліщини,— теж не допомгло. Чиряки прорвали, і зашептаний гній з них витік, але відразу ж вискочили нові. Його обкурювали всячиною — теж марно. Потім

ще лікував Никодима ксьондз Августин Гаєвський з Тикадлова. Хворий пив настояну на калачиках горілку з купоросом, пив відвар кори гваякового дерева з коренем хвоща, із столітником, з листям подорожника, з будяком — усе, що завжди було дуже помічне від наймитських хвороб; але йому нічого не допомгло.

Нарешті, коли він став уже й на людину не схожий, пани своїм коштом послали його до лікарні в Каліш. Посилали його туди раз, посилали вдруге, посилали втретє. В лікарні його натирали живим сріблом, хоч Никодим сумнівався, щоб воно могло ліпше рятувати від чиряків, аніж справжнє. Чого тільки з ним не робили, а найбільше сварили:

— Дикий ви чоловік! Чому ви не прийшли десять років тому?

Нарешті Никодим повернувся додому, дуже змучений і страшний на виду. Тільки по-давньому гарні очі ще блимали з-поміж криваво-червоних повік. А то суспіль шрами та ями й навіть зароплені виразки з якоюсь білястою пліснявою по краях, обведені синіми плямами. Люди з жахом сахалися, а хто знав його раніше,— ті плакали. Так розвіялися всі надії. Їх і перше було мало, та виявилось, що й цього забагато для Никодима. Пропали останні.

Вже він і не оженився, і ні до чого не дослужиться, не може навіть плекати в душі сподівання, що хоч при кінці віку стягнеться, як декотрі з тутешніх людей, на власний ґрунт.

До того ж у нього почали гнити пальці, й кістки вилазили наверх. Ці пальці він сам собі відрубав сокирою.

Як було з першим, ніхто не бачив, про це тільки розказували. Але другий палець — мізинний на лівій руці — Никодим відрубав собі привселюдно, і всі вжахнулися.

Був прегарний травневий ранок, напоений терпким духом молодого листя. Коричневі лусочки каштанових бруньок лежали на землі й липли до ніг. Співали кропив'янки, співали зяблики. Никодим після короткого ранкового сну встав, як звичайно, близько десятої години і пішов рубати дрова. Це ще міг робити. Та косити пашу.

Він пройшов повз високі липи біля панського будинку, під якими в затишному холодку стояли лави і круглий стіл. Але, минувши їх, раптом спинився й вернувся назад. Понюхав свої пальці. Глянув на блискуче вістря сокири і цей тихий, засипаний окружинами відцвітаючої весни й сонячними червінцями стіл обернув на операційний. Поклав на краєчок той охлапок, що був колись його мізинцем, здоровим, як красний пагін молодого дерева, — та й відрубав.

— Що це Никодим робить там, під липами? — поспитали з вікна панського будинку.

Маринка, яка тоді ще не була закохана в Слупецького і бачила, що діється навколо, збліднувши, відповіла:

— Знов собі пальці обтинає.

— Що за люди! — долинуло з глибини ошатних покоїв, притемнених сітками від мух.

«Що за люди! Що за люди! Що за люди!» — озивалися всі покої і, здавалось, поспішали на допомогу Никодимові зі своєю приємною прохолодою і сяючою чистотою.

Прислали свинцеву примочку, вату, бинт. Вчителька з горішнього поверху на мигах показувала, що несе аптечку.

— Натє, замотайте, — тремтячи, сказала Маринка. — Не можу дивитись, аж млосно стає. Чи вам себе не жаль, чоловіче? Чи ви бога не боїтесь?

Але Никодим не схотів нічого брати і, скрививши своє відразливе обличчя, крикнув:

— Коли я чоловік, то ходи зі мною спати. Дух од мене ліпший, як у лісі. Лягаймо отут, під деревиною.

Дівчина вилаяла його, а він пішов собі далі, сміючись і вигукуючи:

— Ого-го!

Минувши кухню, гупнув сокирою об землю і знов глумливо прогоготів:

— Ого-го-го-го! — І ще раз: — Ого-го!

Хай би його не зачіпали. Нащо було йому ятрити серце? І даремно вони несуть оті свої наліпки, примочки. Руки протягають, а пики відвертають.

Байдуже було, — говорили йому співчутливі слова чи мовчали. Відколи його так спіткало, він не чув нічого, крім людських думок, а подумки кожен кричав: «Ти, пранцювата потворо, шолудивий старче, коростява мордо, ти поганиш святу землю тим, що ходиш по ній».

Якщо хтось скаже: «Нещасний брате мій», — він цим словам не пойме віри, бо той не стане жити з «братом» і не поцілує його виразок своїми вустами.

Не всі дні в Никодима були такі тяжкі, але то був день гіркого, злого розпачу, нестерпної муки, і він марно волав до неба, стиха стогнучи:

— О боже, боже! О боже, боже!

Як же бог йому об'явиться? Звідки до нього прийде? Світ перед Никодимом замкнений наглухо. Це відкрилось йому, коли він, весь у вогненних карбах недуги, стояв на своєму робочому місці — біля дровітні, в затінку високих акацій, обсіпаних білими кетягами.

Дровітня під акаціями майже зовсім розвалилася. Стара покрівля угнулася під кожухом зеленого моху. Тиньк облупився, а цегла помалу кришилася, і з усіх щілин сипалась руда порохня. Але ця руїна здавалася гарною, коли було тепло, світило сонце, співали пташки. Головне, тут не було людей. Зате була робота. Не можна жити самим стражданням. Кожен, поки йому не засипле очей сира земля, шукає собі якоїсь утіхи. Є якась крихта радості і в тому, що іще можеш щось робити.

І Никодим брався рубати дрова.

Посічена дубова колода глухо ухкала під ударами сокири. Смолисті оцупки, сухо крєкнувши, розколювалися надвоє і м'яко падали на теплу духмяну підстилку з лусок бронзової кори та посклеюваних живицею трісок. Деякі оцупки Никодим знімав з сокири руками й роздирав, відщепнуті волокна, лускаючи, тріщали. Потім він ще перерубував поліна впоперек. Тепер сокира не виписувала в небі блискучої райдуги, настроєні на вістря оцупки не злітали разом з нею вгору. Треба було, приловчившись, цюкнути без розмаху, але різко;

цурупалки стрибали по колоді й, випорскуючи з-під заліза, падали додолу.

Кострубаті, запашні від живиці поліна Никодим збирав в оберемок і кидав на купу нарубаних дров. Вони сипалися з гуркотом, озиваючись дзвінкими підголосками й будячи луну в заростях за дровітнею.

Захоплений працею сторож вистукував сокирою немудрящу, швидко пісню, що танула в сяйві травневого дня.

За роботою Никодим думав про обід: добре, якби й сьогодні були житні галушки з масляною. Торішня кисла капуста так остогидла, доволі вже обдимало від неї черево. Його цікавило, скільки маслянки з'їсть старий Шимандера. Ну та нехай собі їсть, що вже йому того живоття зосталося. Не те що маслянку, а якби Никодим мав і щось добріше, то був би йому віддав. Це ж бо старий вівчар Шимандера, батько знахаря, йому вже сто літ.

Та тільки-но Никодим став думати про дідуся, поміж трісками раптом почувся шерех. Щось закружляло біля ніг, запищало, заскімлило, задзявкало тонким, ляскучим голосом. Рудаво-буре, м'яке, розвалькувате, воно вертілося, мов дзига, гецало на м'яких лапках, що вгиналися під вагою пухнастої шубки, на якій чорнів маленький гострий носик і блищали широко розплющені, темні, як терен, несамовиті з радості очиці.

— Пошол вон,— сказав сторож Никодим і, підвівши голову, побачив, що це пан привів цуценя.

Пан сів на дишло від водовозки, яка стояла під бузком, але воно зловісно затріщало. Пан лайнувся:

— Хай йому біс, у цьому саду навіть сісти ніде,— і вмовстився на своєму дебелимому ціпку.— Коли порубаєш, підеш накосити паші, Петрек по неї приїде. Туди, до вітряка,— додав.

Він замислився, а собака все гарцювало.

Відскакувало, перекидаючись через голову, коли сокира опускалась, верталось й гавкало на неї, коли вона була далеко й високо, в глибині синього неба.

Аж ось сокира вмовкла. Никодим нахилився і, взявши щеня за шкірку, підняв його вгору. Воно роззявило рота й показало, яке гарне в нього піднебіння: рожеве з чорними плямками. Силкуючись укусити руку, що тримала його, різко смикало головою то в один, то в другий бік. Та враз перестало пручатися й жалібно заскавуліло.

— Візьмеш його й вимуштуєш, щоб стеріг уночі,— сказав пан.— Зі старих собак уже нема пуття, всі їх розбавували. А це добрий пес. Саме від злодіїв.

— Дак ви, мабуть, купили його в Каліші, в того єврея, що держить гамазеї. В нього є така буре сучка.

— Еге ж, вівчарка. Це від неї щеня. Породисте нібито, із тих, що винюшать злодія і з-під землі. Якщо єврей не обдурих...

— Хіба ж тут є злодії? — згорда спитав Никодим.

— А лях хто обчистив? А коней у квітні хто вкрав?

— Е, оте. Дак то не злодії.

— А хто ж? — роздратовано спитав пан.

Тоді Никодим, поміркувавши трохи, сам розважливо почав згадувати, що лях справді обкрадали, і торік, і раніше, та й не раз. І що якимось злодії полягали спати в житі, а потім на тому місці знайшли порожні слоїки з-під буряків з хрінном та з-під солоних огірків. Але то було не при ньому.

— От бачиш,— заспокоєно мовив пан і додав: — Кликати його Лорд, і він вже знає свою кличку. Лорд! Лорд!

Лорд не звернув ніякої уваги на своє горде ім'я. Він саме набрав повний рот трісок і так мотав головою, наче хотів відірвати її від шиї.

Коли пан пішов собі, Лорд пробіг за ним лише кілька кроків, та враз крутнувся всім тілом і повернув до Никодима.

Сторож лишився сам з цуценям і з пекучою образою в серці, яку відчуває кожна проста людина, коли при ній заводять мову про злодіїв.

А проте його тішило, що цуцик своєю волею зостався з ним,— адже приємно, як тобі хтось віддасть перевагу, хоч би це була всього тільки тварина.

Коли Лорд заходився гризти його шкарбани, Никодим підняв його на розтоптаному передку і обережно відкинув далі від себе.

Песик сприйняв це як гру; відразу ж вернувся навскоки й почав усе спочатку. Та ось Никодим знову підняв сокиру, і цуценя, відскочивши вбік, сіло на задні лапи й дивилось на нього очікувально й грайливо, ніби ладне от-от луснути зо сміху.

Але в рубанні дров нічого смішного не було. Навпаки, воно скорше лякало. І цуценятко, назване Лордом, незабаром почало скімлити, тоненько повискувати. Водночас сумно й цікаво розглядало тріски, до чогось принохувалося, нікало сюди-туди і нарешті знову сіло.

Никодим засміявся, кинув сокиру, взяв маля на руки й запитав:

— Ну, чого ти? Чого ти? Хто тебе зобидив? — Голос його був такий ніжний і ласкавий, яким він уже не міг обізватися ні до кого в світі.

Упоравшись з роботою, Никодим поклав песика за пазуху, прикрив полою кафтана, лискучого й задубілого від бруду, мов шкіра, і поніс його з собою в поле, де мав косити люцерну.

Маленький Лорд злякано й стомлено тицявся мордочкою йому в груди, шукаючи, де б її вмотити, але всюди так гучно гупало серце. Нарешті він поклав голову на скалічену долоню з відрубаним пальцем.

Никодим не любив старих собак, що сиділи в будці на подвір'ї, бо в них були підозрілі повадки: вони відверталися від нього, як і люди.

«Може, це не собаки», — думав Никодим.

Коли він відчиняв будку, собаки вилітали з неї кулею, а цей високий чирякуватий чолов'яга, помисливий, як усі люди, що на них покладали своє тавро хвороба й каліцтво, вбачав у цьому відразу до своїх болячок.

— Бач, тікають, буцім від падла,— буркотів він.

Собаки й справді мчали як скажені. І зразу ж, перше ніж щось зачули чи побачили, заходилися гавкотом. Брехали тут, брехали там, обгавкували по черзі всі чотири сторони світу, зникали буйною зграєю в прохолодній нічній пітьмі і знов поверталися, хекаючи, гризучись і гарчачи.

Іноді, забачивши здалеку Никодима, підбігали і обнюхували його, тицяючи носами в кожух. Не відданість виявлялася в цьому, а лише бажання впевнитися, що то не чужий, а давній знайомиць, який має звичку чатувати вночі разом з ними.

Никодим ніколи не обзивався до них, але це йому боліло. Насторожена байдужість собак робила гіркими навіть ночі, які, обгортаючи його своїми чорними крильми, повертали втрачену вроду, тішили солодкою самооманою, що він такий, як усі. Але все це перестало хвилювати Никодима, відколи його так сильно полюбив Лорд. Адже якщо від тебе не відступають ні на крок, зазирають тобі в очі, лижуть руки, якщо, побачивши тебе, шаліють з радості,— то, мабуть, тебе таки люблять.

Проте Никодим потерпав, що Лордове серце теж відвернеться від нього, і з хитрістю, властивою нещасливо закоханим, удавав, ніби зовсім не дорожить цією любов'ю. Був з Лордом суворий. Прислужилися в цім ділі й панові накази — велено було рано взяти пса на прив'язь.

Вперше Лорд ішов за ним до ланцюга вистрибом, підплигував до руки, сапав і гарчав. Коли забряжчав ланцюг, він нашорошив вуха і став цікаво придивлятися, не зовсім певний, що це стосується його. Потім рушив слідом за Никодимом, але ланцюг не пустив.

У нестямі від подиву й страху Лорд затанцював, кидаючись на всі боки, борсаючись і харчачи,— так сильно натягалася шкура на голові. Скочив на дах будки, оббіг її зокола, гидливо обминаючи вхід. Потім почав уперто, розпачливо гавкати, і в цьому гавкоті чулися докір, переляк, гнів. До полудня він навпереміну гавкав, скавчав і вив. Його

страдницький лемент сповнював лагідну тишу вересневого дня тугою, якою завжди віє від тих місць, де виють собаки.

Никодим приніс йому обід, сам зажурений, мало не плачучи. Лорд миттю заспокоївся, і відразу все навколо звеселіло.

Юний мученик глибоко зітхнув, сів і, б'ючи пухнати́м хвостом по купах золотавого листя, прикипів відданим поглядом до свого страховинного хазяїна.

Потім спокійно вихлебтав молоко, що змішалось з розвареною картоплею і перетворилося на якусь огидну калапецю. Виїв усе, ще й кілька разів запопадливо лизнув землю біля миски. Він не зводив очей з Никодима, безупинно облизуючись. І водночас переступав з ноги на ногу, якомсь захопливо грав лопатками, потягувався в нервовому чеканні й позіхав, широко роззявляючи пащу й повискуючи.

Зітхнувши, Никодим погладив його, Лорд радо прийняв ласку. Він зіп'явся на задніх лапах на увесь свій молодечий зріст, поклав їх на груди, до яких тулився, коли був малий, лизав криваве Никодимове обличчя, грайливо гарчав, обіймав, стискав дужими лапами коліна. Никодим запитав його:

— Ну, чого ти хочеш? Будку я тобі поставив у холодку, під деревом. Є ж холодок, еге? То чого ж тобі треба? Холодок є, їдло є. Що, не так?

А пес уткнувся мордою в коліна хазяїнові і стояв так у німотній розпуці.

Відходячи, Никодим сподівався, що він сидітиме тихо, бо вже не подавав голосу. Та за хвилю все почалося спочатку.

Минав тиждень за тижнем, і Лорд, природна річ, почав потроху звикати до неволі. Коли Никодим навідувався до нього, пес клав морду йому на руку й тихенько скімлив. Побалакати з ним Никодим не міг, тому й собі лиш постогнував.

Так вони жалілись один одному, обидва оточені пишним кармазином осені.

У цей час Лорд розпочав підступні дії проти ланцюга — обережно й терпляче силкувався надкусити його в різних

місцях. Робив це без злості, з вірою в успіх. Від Никодима зовсім не крився. Навпаки, в його присутності ще завзятіше старався перегризти залізо. При цьому він хитро крутив хвостом, всім своїм виглядом показуючи, що ланцюг — їхній спільний ворог, котрому фатальним чином підкорились вони обидва: пес, який не міг вирватись, і сторож, який щодня приводив його на муки.

Так минула зима, і за цей час Никодим теж навчився хитрувати з прив'яззю. Користуючися з того, що дні були короткі, він вранці припинав Лорда все пізніше, а ввечері спускав з ланцюга все раніше.

Від цього звичаю він не відступав аж до наступної весни, коли Лорд став дорослим псом, а їхня приязнь ще більше зміцніла.

Вранці, по закінченні варті, сторож забирав пса до себе і прив'язував аж опівдні, коли вертався після сну. Надвечір, тільки сідали полуднувати, Лорд уже ганяв на волі, легкими стрибками перемахував через клумби, гасав навколо дерев, де зачув kota, качався по траві. Він міг тоді вскочити вікном до покоїв, нагавкатися на весь голос у всіх закутках подвір'я, обдарувати ласкою кожного стрічного, налетівши як вихор.

У ці крадені хвилини волі Лорд робив усе, аби переконати кого слід, що нічний сторож з нього кепський, що він усім друг, легковажний і пустотливий, і що, нарешті, найбільш симпатизує всіляким обідранцям, волоцюгам, перехожим бурлакам, брудним злидарям, обшарпанам, як старці, людям, бо вони схожі на його хазяїна.

Завдяки Лордові життя Никодимове стало цікавим, у нього з'явилась мета.

Никодим навіть полюбив свою хату, де проводив першу половину дня.

То була вбога халупа край села, неподалік від фігури. Навколо неї росла височенна, під саму стріху, кропива, щоправда, й стріха нависала низько над землею.

Зате з другого боку сіріла заросла чебрецем латочка чорнозему, тим-то в хаті пахло й чебрецевим духом, а не тільки цвіллю та нуждою.

Шимандера жив у кімнаті, а Никодим у комірчині за нею. Так і мало бути, бо Шимандері, як відомо, сповнилося сто років. Шістдесят літ він ходив тут коло овець, а останні п'ять жив на ласкавому хлібі. Йому видавали страву з челядні. Никодим забирав свою пайку й дідову і трохи вділяв старому, а сам з'їдав більше, бо ще ж робив, та й був недужий, отож мусив набиратися сили. Міг би іноді зовсім не давати, але йому було жаль діда, тому й давав, тим більше, що через слабкість сам не мав великої охоти до їжі.

Никодим був радий, що живе з дідом, а не з кимось іншим. Не любив він водитися із здоровими, але ще гірш не любив зустрічатися з молочарем Діонізієм, який від хворості згорбатів. Діонізій так само був позначений тавром, і Никодим не хотів братерства з ним. Бувало, як побачить його, так і згадає, що тепер тільки такі йому рівня.

А старий вівчар був йому якраз підходяжа компанія. Він уособлював міць і незламність не підвладного ніякій заразі життя, що вчепилося мертвою хваткою в цей старий пеня. Дід нагадував зів'ялий листок, сухий, але ще гарний, жовтенький. І до того був уже такий старий, що не відвертав очей від Никодима. Навпаки, навіть любив його. Адже він потребував його допомоги, з ним одним міг перемовитися словом. Никодим щодня брав легкого, як тріска, дідуся на руки й виносив надвір.

Отож сусідство це було стерпне, але не більше. Що ж може значити для чоловіка чужий столітній дід? Виходить, пропаше твоє життя, коли ти тільки й маєш, що цього трухляка, який на тебе зирить.

Так було раніше, але відколи в Никодима з'явився Лорд, то й стариган став потрібний, славний, милий.

Дві душі — не набагато більше, ніж одна. Але ж дві — все-таки не одна.

Отож опівдні Никодим охоче йшов додому. Годував і обходив старого, а Шимандера, насилу видобуваючи голос із горла, хриплячи, свистячи й шепелявлячи, питав його:

— Вівці... не йдуть?

— Ще не йшли.

Та коли о першій годині вони брели дорогою на пасовище, тихенько тупотячи по м'якій пилюці, мекаючи й бекаючи на всі лади, старому страшенно хотілося на них подивитись. Никодим витягав його тоді перед хату, а старий мугикав давню вівчарську пісню:

Виганяй,
виганяй!
Овечкам,
теличкам,
корівкам,
кізенькам — води дай.

А як вівці проходили й залягала глибока полуднева тиша, питав.

— Що це?

То були цвіркуни, що день і ніч сюрчали в кропиві, у споришах і в кожній щілині халупи.

Вранці Никодим приходив додому з Лордом. Принесе, було, старому молока в горнятку, чебрику, воші на ньому бодай трохи оббере, йдучи до своєї комірчини.

Там, у себе, Никодим оглядав усі болячки на своєму тілі, придивлявся до них з подивом і тривоною, бо враження було таке, ніби його суспіль обсіли якісь неймовірно страхотливі, нестерпно огидні паразити. Деякі виразки, здавалось, розкривалися, мов диявольські паші, і сочилися пекельним гноєм. Никодим гоїв їх — мазав залишками згірклих мастей, обв'язував і вкладався, ладнаючись до сну.

Мостився, мостився на своєму тапчані й нарешті вже не бачив себе і ставав тим, ким був насправді: сорокарічним

чоловіком, що любить життя, любить поспати та й попоїсти всмак, з людьми погомоніти, з дівкою помилуватися, в ко-стьолі помолитись.

І він не самотній. Там, у кімнаті, сидить дідусь, кривлячи рота в безтямній старечій усмішці.

А за віконцем, де світає,— може, в селі чи там, де він і не сподівається,— може, там є хтось, хто про нього питає, може, там є хтось такий, а він лежить і не знає про це.

І тут, коло нього, є жива душа, он вовтузиться поряд, разом з ним укладається спати, вертиться, товчеться по комірчині. Це Лорд.

А Лорд, перше ніж заснути, розпочинав війну з блохами. Винюхував їх і заходжувався ретельно й неквапно вичісувати сніжно-білими зубами, неначе гребінцем, свою довгу, прегарну шерсть. Натрапивши на люту врагиню, вгризався в те місце, аж поки затискав її, маленьку й тверду, поміж щільною пилкою зубищ.

Потім закидав голову ще далі, мало не на спину. Задня нога простягалася догори, а передні тільки кінчиками па-зурів скребли долівку. Він перевертався на другий бік, звивався, намагаючись дотягтися до якогось місця на хвості, насамкінець вилизував собі черево та боки й по-маленьку, з перервами, чухав задньою ногою за лівим вухом.

Всі ці дії зовсім згняли з нього сон. Він сідав і, нашоро-шуючи то одне, то друге вухо, прислухався до жахливого хropicннн хазяїна. Никодим, здавалося, задихався вві сні, задихався і конав.

Лорд кілька разів оббігав комірчину, нюшив шпару під дверима, нарешті, швидко й звинно лягав будь-де на долівку. За хвилину переходив на інше місце. Підбігав до Никодима і злегенька чмихав, аби впевнитися, що хазяїн спить. Нарешті залазив під тапчан.

Никодимові приємно було засинати, відчуваючи поряд себе Лорда. Та вві сні його часом мучили привиддя, ще страшніші, аніж те, що він витерпів наяву.

Раз йому наснилося, що на носі в нього вирросло щось чорне, ніби чотирибокий комин, і з нього почала сипатись і сипатись без кінця якась сажа, а з тої сажі одразу виводилися чорти. Не було рятунку, не було помочі. Було куди страшніше, ніж наяву жити в болячках, у чиряках, у заразі. Зненацька він збудився — а напроти сидить Лорд і дивиться. Никодим шепнув:

— Лорд!

Пес одразу зіп'явся на тапчан, і Никодим обійняв його, увесь мов скупаний від пережитого уві сні страху. І життя було чудове, а привиддя щезли. Слава богу! Слава богу!

Ночі заміняли Никодиму дні — тоді він жив справжнім життям, підносячись понад своїм нещастям.

Спущений з ланцюга Лорд мусив вибігатися, нагасатися у хвилястих полях — у конюшині, в житах, у люцерні. Вертався, виваливши язика, і в нападі гультьяйської радості з розгону кидався на груди Никодимові. І починалася довга розмова.

— Що скажеш?

Лорд захекав сторожеві просто в лице.

— Не ганяй, не ганяй полями. Я ж тобі казав — не ганяй, а ти знай собі ганяєш.

Лорд закрив пащу й ковтнув слину, потім знову трохи похекав.

— Як будеш ганяти, я тебе продам.

Пес зіп'явся вище й поклав лапи на плечі хазяїнові.

— Пошол. От візьму та й віддам тебе гицелю, бо ти заробив. Пошол.

Никодим відіпхнув пса, той скочив на лаву й сів поряд. Хекаючи йому над вухом, пильно вдивлявся вдалечінь. За мить сплигнув і побіг у кущі. Обнюхав листя й повернувся. Даремна тривога, нічого там нема. Розмова поточилася далі.

— Сюди! До ноги. Замри. Лупки хочеш? Хороший пес, хороший пес, хороший пес. Шукай, шукай. Сюди, дурний. Собацюра, собацюра, собацюра. Вірний собацюра, вірний. Куди побіг! Сюди. Ляж. Ну, лягай.

Цього Лорд не хотів.

Відвернувся від хазяїна, притулився боком до його ноги і бив хвостом об лаву, позираючи скоса.

— Ач який неслух... Ляж сам!

Нікчемна, коли напrawdę, розмова, між людьми на такі й не вважають, але для Никодима то була частка життя.

Вони сиділи проти рожевого на заході неба, де світила вечорова зоря.

Скільки щастя, роздумів, захоплення світом дарувала їм пора, для них сповнена сяйва й пісень, а для інших — просто темна ніч.

Звичайно вони спочивали в конюшині за ставком, коло саду. Не раз траплялося, що в селі лягали спати за страшної негоди. І тільки Никодим з Лордом знали, що під північ хмари на обрії розходилися, спадали, мов саван, і з-під них виринула промениста ріка, сяйлива безодня в розсипах леліток — прекрасних зірок.

Вдосвіта знов насували, громадилися хмари, йшов дощ, і ніхто встаючи не відав, що вночі була погода. Лише вони знали, як мало беззоряних ночей.

Іншим разом небо до пізньої ночі зберігало в собі денне світло. Було воно блідо-голубе, як крильця метелика-синявця, а зорі на ньому рідкі, краплисті, мов роса. А бувало й так, що в бездонно темній синяві ночі, мов світлячки, навкіс летіли рої зірок.

Зірки облягали їх, сідали собаці на ніс, Никодимові заклазили у вуха, в очі, зависали на руках. Одні були білі, як сніг, пласкі, як монетки. Другі блискали гострими промінцями. Треті були золоті, але оманливо мінілися фіолетовим і червоним. А то раптом складалися на небі в таємничі знаки, у візерунки тварин, возів і крил, і вабили їх до себе. В такі

хвилини Никодим не чув під собою землі — і небокрай був унизу, а він сам — поміж зірками.

— Лорде,— лепетав, приголомшений, у такі хвилини.

Пес, сидючи поряд, підіймав лапу і клав йому на груди. Дивлячись уперед, про всяк випадок гарчав крізь зуби, нагадуючи про себе підозрілим нічним тіням, аж поки ті щезали. Адже тепер, улітку, розвиднялося дуже рано. Ось із глибини ночі вилетів, вибухнув і розпросторився, мов пожежа, голос пташки:

— Ці-чит! Ці-чит! Ці-чит! Чи-лі-ті-ті, чи-лі-ті-ті, чи-рі-ті, чи-рі-ті!

Став, що дзвенів від жаб'ячих хорів, ніби кришталевий таріль, стих. Щось тріснуло. Перешепнулися кущі над водою.

Десь далеко в саду озвалася зозуля:

— Ку-ку, ку-ку.

Вона летіла звідти в гушавині, здіймаючи шум серед гілля. Бадьоре й бурхливе пробудження сповнювало гомоном сад. На темній зелені проступили білі квітки жасмину. По зблідлому небу розлилася зоря. Під нею співав жайворон. У липах засвистіла іволга:

— Ф'ю-фію-фію! — Потім інакше: — Фію-ф'ю-фію! — І в кінці глузливо свиснула: — Ф'ю-ф'ю!

Самичка-іволга неприємно загавала:

— Кряю! Кряю!

— Ціок! — крикнув горобець.— Ціок-ціок! Цьвок-цьвік! Ціок-твік! Твік-ці! Цік-ціок, ціок-ціок!

Нарешті горобці гурмою впали на дорогу. Викупалися в поросі, зчинили гвалт, покрутили голівками й пурхнули на вербу. Тіснячи свіжу й духмяну зорю, квапливо викотилося сонце. Воно було вологе, червоне, соковите. Але дуже скоро стало сухе, золотаве й гаряче. І вже не дозволяло на себе дивитись.

Лорд і Никодим устали з іскристої росяної купелі й побрели квітучою конюшиною до своїх денних справ. До своїх важких денних справ.

Того літа старий вівчар Шимандера вмер. Никодим обмив його, обрядив і плакав над ним своїми їдучими сльозами.

Пани справили похорон, на який пішли всі. І всі бачили, що Тшепачиха не змогла доспівати псалом «Під дверима Твоїми стою, Господи». Тільки дійшли до слів: «Чекаю Твого...», щось її як кине в рів, аж ногою по коліно шурнула в кропиву. Люди гомоніли того дня про молочаря Діонізія та про сторожа Никодима, що їм пороблено. Якби знайти, куди відьма сховала те клоччя чи нитки, чи якийсь скрутінь — може, стрічку чи ще щось таке, котрими їх заворожила, то їхня слабкість умент минулася б.

Тієї ночі посіла Никодима тяжка журба. В кімнаті, де мешкав старий вівчар, тепер мала оселитися жінка, яка згодилася дойти за житло. Досі вона ночувала десь із курми, бо не мала свого кутка. То була злиднячка, років сорока. Не гарна, але й не бридка, просто здорова жінка, що могла ще добре вночі вмилити чоловіка.

— Ой горе, горе.

Нема того, хто дивився на Никодима добрим оком. Хоч і старезний, та через старість свою ніби батько чи дідусь. А тепер прийде якась жінка, що позиратиме на нього згорда й відвертатиме свою чисту твар. Один Лорд у нього зостався. Та хіба ж пес замінить чоловіка? Не буде вже нікого, хто б так із ним зріднився, як старий вівчар. От якби все повернути навпаки — щоб був хтось молоденький, приміром, син.

Якби Никодим оженився ще до недуги, то мав би сина, і той син, може, був би добрий і не лякався його болячок.

Обходячи довкола двору під шум нічного вітру, він раптом згадав, що таки мав сина.

Давним-давно, коли було йому років з вісімнадцять, любилася з ним одна дівчина, Маня. Вона народила від нього хлопчика й руки цілувала Никодимові, щоб признав дитину. А він з неї насміявся, ще й виставив її на позорище, кажучи

всюди, що вона те саме робила з іншими, хоч то була неправда.

Згадавши це, Никодим у темряві бився гнилою головою об дерево, дивуючись і жалкуючи, що був такий безсердечний і неблаганний. Не вона йому, а він би їй нині цілував, і не руки, а ноги, аби залишила йому цю дитину. Та нема вже ані її, ані дитини — вона загубилася десь у Варшаві, а дитя вмерло. Скільки ж літ сплигло відтоді до цієї ночі, коли він зрозумів, що на ньому смертельний гріх. Тепер йому той гріх був тяжчий, аніж їй оте дитинча.

Він став навколішки в куточку саду і під прохолодними подмухами світання почав молитись:

— Агнцю божий, що спокутуєш гріхи світу, змилуйся над нами. А тому, кого взяв ти во славу твою, господи, даруй вічний упокій, і світло негасимо хай сіяє йому на віки вічні, амінь.

Лорд вив.

Другого дня, близько одинадцятої години, коли Никодим обкошував виярки далеко в полі, його, як то кажуть, ніби щось кольнуло в серце.

Не те щоб від будки Лорда долинули якісь звуки. Ніяких звуків того дня він не чув. Никодим і сам не знав, щό повинен був чути, але щось його стривожило. То була мертва тиша. Він пішов з поля раніше, ніж належало, і подався до будки Лорда. Пса в будці не було.

Незабаром Никодим знайшов його. Лорд висів на старому тину, що відгороджував панський сад від дороги до старого села.

Пес чи то сидів, чи то лежав, витягнуті передні лапи на волосину не діставали до землі. Він зависився на своєму ланцюзі, що двічі обкрутився навколо шиї,— якась ланка зачепилася за кілок у тину.

Спочатку Никодим кликав його, потім торсав. Великі золотисті мухи злетіли з заплющених очей, кружляли з мелодійним дзижчанням, однаково липнучи до мертвого тіла Лорда і до Никодимових болячок. Сторож сів у кропиві біля тіла

єдиного свого друга, свого вірного товариша, свого любого молодого пса.

Оглянув ланцюг і стократ прокляв себе, бо ж давно знав, що він проржавів, але не попросив у пана нового.

З жахом дивлячись на тин, через який сам навчив стрибати Лорда, проклинав панів за те, що не поставили тут нового гарного паркана.

— Нащо було тобі скакати, собачко, нащо було тобі скакати? — мурмотів він. І раптом зрозумів, нащо.

Ген на дорозі сиділа мельникова руда сучка, злякано дивлячись на труп коханця.

Це заради неї Лорд спромігся нарешті розірвати ланцюг. Збагнувши, як усе було, Никодим затужив ще дужче і, підіймаючи з землі камінці, став кидати на сучку. За кожним разом вона відходила трохи й сідала знов, сідала знов, сідала знов.

Никодим поховав Лорда нишком, під кущем у тому самому закутні саду — гарно, біля квітучої дівини.

Опівдні, не заходячи на обід, пішов додому. Про Лорда нікому не сказав. У хаті подрімав трохи на кожусі.

Але коли задзвонили на роботу, встав, узяв замашний ціпок, що лишився від Шимандери, та ще старі чоботи і більш нічого. Кожуха покинув, бо двірський. З чобітьми та з ціпком у руках під саму спеку він побрався шляхом до Тикадлова.

Всі бачили цю постать, що простувала не інакше, як до старого костьолю. Жінки вибігли з хат, у полі люди приставали на хвилику.

Всі розуміли, що з Никодимом щось зробилося.

— Тепер, — казали люди, — піде наосліп абикуди, чи в прірву якусь, чи в річку, бо вже, видно, нечистий геть його посів.

Никодим тим часом ішов собі далі, не знати куди й до кого, але, без сумніву, в бік тикадлівського костьолю. Ідучи, раз у

раз нахилявся, підіймав грудки та камінці, а тоді кидав їх то в канаву, то на дорогу перед собою, то ще кудись.

І щоразу визивно, похмуро й безнадійно приказував:

— Я теж чоловік — бачиш?

Шпурляв сильніше, завзятіше й знову буркотів:

— Я теж чоловік. Я теж.

Був ясний день, але Никодимові здавалося, що навколо ніч, іще чорніша, аніж усі ті, що їх він провів, сторожуючи, разом з Лордом.

Не день, а справдешня ніч, розпростерта вздовж і вшир.

Ніч понад світом.

ПЕРЕМОГА ДІОНІЗІЯ

Діонізій походив із гарної сім'ї Уніславських. І нічим з-посеред рідні не вирізнявся. Він був високий, навіть трохи вищий за свого брата, теж рослявого, Людвіка.

Його сірі очі дивилися на світ виразно й радо, брови ластів'ячими крилами врочисто розліталися в чистій високості чола, мужні риси обличчя були гарні, хоч трохи різкі, за темно-червоними губами, розкритими в привітній усмішці, видніли сліпучо-білі зуби.

Ні вусів, ні бороди він не мав, завжди був по-селянському чисто виголений, як і всі Уніславські. Не запускав і довгої чуприни, як чоловіки в Старому Селі. Подейкували, що він

уже збирався женитися, та зненацька захворів. Лежав дуже довго, десь чи не з рік.

Віконце тієї комірчини, де він страждав, темніло й світліло безліч разів, за ним промайнули всі пори року, за ним проходили життєва метушня й турботи, музики й весілля, лихо й радощі, та нарешті Діонізій устав. Устав як тінь, маючи тепер на собі непосильний тягар — горб.

І ось довелося пережити важкий день, коли він уперше з'явився таким для людей. Цей день Діонізій пережив, але за ним посунули інші дні.

Знівечений якоюсь неймовірною силою, блукав Діонізій, тинявся, немов страховисько з дитячих казок.

Звичайно, шукав він ще рятунок — то в знахарів, то в старого ксьондза з Тикадлова. Ксьондз по-всякому пробував з'ясувати, може, біс є причиною хвороби, але нічого такого не виявилось. Тоді ксьондз вирішив, що це сухоти. Він звелів Діонізієві обкластися салом і так полежати якийсь час. У салі завелися хробаки, а горб так і не відпав.

Тоді, на прохання Діонізія, відправили святу месу, а потім старий ксьондз покликав його до себе і сказав, що надіятися тепер можна тільки на бога. Тому що це або покара, або випробування, після якого настане радість, коли не на цьому, то вже на тому світі.

Покара це була чи випробування, — нічого не лишалось, як терпіти хворобу мовчки й не пхатись до людей зі свого понурого узбіччя, на яке зіпхнуло його нещастя.

Так думав Діонізій, ладний уже навіть піти жебракувати з тим дідом, що сидів біля церкви, або десь із ласки тихо доживати свої дні.

Однак виявилось, що не так уже й далеко від інших людей це його узбіччя.

Орачем він уже не міг бути, бо до волів не такої сили треба. Та одного разу, коли Діонізій, позіхаючи, тинявся на подвір'ї, неподалік проходив пан, зупинився й запитав:

— Ну гаразд, а хто буде за вас молоко возити? Отак ходитимете й байдикуватимете, а той Юзек псуватиме мені молоко?

Молоко возив старий Уніславський, що недавно помер. Його теж звали Діонізій, а коли він постарів і вже не годен був косити, то довго возив молоко. Так довго, що коли після нього взяли Юзека возити молоко, то люди, бачивши, як той вертається з міста, все казали: «Діонізій вже їде».

Але тепер вони й справді могли так казати, бо молоко став возити знову-таки Діонізій.

— Як ви їздитимете, можна буде доручити вам і якийсь справунок в місті,— раділи жінки.— Бо в того Юзека голова як решето...

Всі тепер звертались до нього на «ви», і Діонізієві не було це прикро.

Коли Діонізій вперше на світанку вивів із стайні кобилку, яку звали молода Ряба, і завів її обережно між голоблі плаского сірого саморобного візка, він був навіть веселим. Висмикнув із стіжка під стайнею жмут соковитої запашної трави й дав кобилці. Вона вибирала зів'ялі головки конюшини і водночас силкувалася виплюнути зелені від соку вудила. Діонізій сказав тоді сам собі:

— Поки ще людина може щось робити й заробити на себе, нема чого їй ремствувати.

Але, кажучи це, він не знав, що якийсь ще час буде ремствувати.

Ще недавно він усього зрікався, ладен був хоч би й жебрати. Не цікавив його білий світ, а тільки бог та молитва. А тим часом його навернули на якусь дорогу, якою ходять люди, прості й здорові. Спершу він не хотів іти нею, не прагнув повернутися до людей. Йому досить було жебрацької долі. Проте коли він знову опинився серед людей і посів те, на що вже й не сподівався,— йому цього стало не досить. Він почав сваритися з усіма, злоститись.

У хліві, коли доїли корів, на візку, дорогою до льоху, а потім перед льохом, серед брязкання дійниць і бідонів, серед дзюркоту теплого молока — повсякчас чулися його буркотіння і сварки.

— Цідилки як слід не полощуть, от і кисне молоко,—
нарікав Діонізій.

— Кисне, бо не остуджене,— огризалися до нього
іноді.

— Отож я не знаю, як остуджувати! Кисне, бо цідилки
брудні.

І якщо змовчать йому, заводився ще більше.

— Дійниці теж не миють. Тільки й проворні до хлопців, а
до роботи їх нема. Жодна не візьме віхтя та не витре корові
вим'я, а потім молока не доцідишся.

І кидав свій найгостріший закид:

— Вельможна пані розпустила дівок, бо нічого їм не каже.
А їм цього й треба — он як високо несуться!

Якось він отак галасував і раптом замовк: помітив, що
дівчата нишком плачуть від нього.

Вражений і збентежений, він ніби знов опинився в
тій порі, коли загравав з дівчатами, і на якийсь час при-
тих.

Та незабаром причаєна злість знову виривалась, але тепер
уже не на дівчат, а просто так, на весь світ.

Щодня о четвертій годині ранку приходив він під панське
вікно по книжечки. В одній з них записували різні дору-
чення в місті, а в другій — кількість молока. Своїм стукотом
Діонізій завжди будив глибоку тишу, і незабаром з глибини
покоїв йому відповідав глухий бас:

— Зараз, зараз...

Потім відчинялася квартира і починалась голосна розмова
з паном.

Пан роздивлявся навколо і питав, який сьогодні буде
день.

Іноді стояв прозорий, рожевий ранок, чисте й легке повітря
сповнювалось цвірінчанням горобців. Але Діонізію завжди
здавалося, що буде буря, посуха,— він завжди чекав чогось
недоброго.

Траплялися дні, коли йому кортіло кинути все й піти, як
раніше задумав, жебрати під коцьол.

Але бували й інші дні, коли в ньому пробуджувалося щось незрозуміле і воно наче боролось з його нещастям.

Тоді йому ставало соромно, що, маючи ще стільки здоров'я, сили й вроди, він хотів піти від світу й сидіти жебраком. Через нього ще можуть плакати дівчата, — а вони ніколи не заплачуть через того, ким гидують! Спершу він од них нічого не хотів, але після тих сліз усе змінилося.

Роїлися якісь неясні думки, часом він навіть міркував собі, може, слід одружитись. Але потім сам себе розраював і був у розпачі навіть від того, що вночі не може лягти, як інші люди, горілиць.

Коли ці страждання ставали вже нестерпними, то навіть і ця нестерпність додавала йому якоїсь утіхи.

Сонце день у день вперто світило, не звертаючи уваги на Діонізія. А коли часом не світило, то на небі пропливали хмарини, а блакитне повітря — тепле й сповнене пташиного співу чи морозяне — лагідно овівало Діонізієву спину, дарма, що вона була не рівна, а горбата.

Можливо, й справді багато речей для нього втрачено, але зате відкрились інші втіхи в житті.

Особливо любив він ту пору, коли виїздив своїм візком на шосе. Одні люди залишалися позаду нього, інші були ще далеко попереду, а навколо — тільки обшир світу й тиша. Їхав він повільно, ступою. Не той уже був, щоб летіти, кудись поспішати, боячись, що не встигне щось зробити. Тепер він снує собі помаленьку, втішаючись цим світом, цією погодою — всім, на що раніше не звертав уваги.

Молочарський візок котився від камінця до камінця, від вибоїни до вибоїни, а Діонізію то подрімає трохи під його торохкотіння, то прокинеться в приємному зачудуванні і, шарпнувши віжками, вдивляється, всміхаючись, як від швидкої їзди здається, ніби каміння зливається в сиві пруги.

Але Ряба, чесно пробігши шмат дороги незграбним клусом, знову поверталась до своєї задуми і трухикала дедалі повільніше, обминаючи вибоїни.

У маєтку не любили рябих коней, та якось привела одна кобилка рябеньке лоша. Це була лошичка, і хоч потім її, щоб поліпшити породу, спаровували з породистими жеребцями, вона розжеребилась теж рябеньким лошам. Обох цих кобил, з рябими боками, стару й молоду, запрягали тільки в червону бричку на воду та до молочарського візка.

Тепер старої Рябої вже не було на світі, та й «молода» мала зо двадцять літ, тож Діонізієва схильність не поспішати дуже припала їй до вподоби.

Погано було тільки те, що влітку неквапну конячину заїдали мухи,— повно кишило їх на повіках, на слідах старечих сліз, на натертих збруєю місцях.

Якщо таке тривало надто довго, Ряба сама зупинялась і зганяла мух. Вона копала однією ногою, другою, кивала головою, струшувала шкірою, махала на всі боки хвостом, аж висвистувало.

Діонізій тим часом витав у навколишньому просторі. Він ніби й не сидів у візку, а пахощами висів над буйним жовтим люпином, плив у яру чистим струмком, ріс над яром сивим терном, колосився ланом, линув довкруги рівниною і знімався в небо легкою хмаркою. А тоді, очутившись, повертався назад до себе у візок, і бачив, що назустріч йому тягнуться вози зі Ставишина.

— І чого ви стільки часу марудитесь у тому місті? — запитувала покоївка, коли він повертався до маєтку.

Діонізій відповідав їй легенькою посмішкою, злазив зі своєї скриньки, здіймав з неї торбу з січкою і відкривав скрипуче віко. Із скриньки пахло м'ятою соломою, хлібом, чаєм, папером, газетами. Діонізій усе, що привозив, викладав дівчині у фартух, а вона, зігнувшись від того тягаря, повторювала запитання.

— Та хіба нема чого,— відказував Діонізій.— То туди, то сюди, те купиш, те забереш — от і збігає час.

І тішився, що за нього турбувалися, на нього чекали. Проте не завжди світ радував його своїм простором. Іноді бували важкі хвилини, собачі, як називав їх Діонізій, злого-

рожі. Тоді людина шукає іншої людини. Отак одного разу, сльотавої осінньої пори, поїхав Діонізій до міста і був дуже пригнічений своєю самотністю. Але, глянувши випадково собі на руки, згадав про свою сестру, в якій мешкав. Чи все він залагодив для неї в місті? Добра вона в нього. Зв'язала з вовни нарукавники, щоб йому в суглобах руки не крутило. Нарукавники гарні, з темно-червоної вовни, волохаті, теплі. І ніколи він її ні про що не просив, а вона про нарукавники ніколи не забувала. Уважна вона до нього. Що там ті нарукавники! Але от згадав про них — і злості до світу змінилось, навіть негода не так дощуляє.

Та було щось таке, що ще більше вгамовувало його біль та гнів. Це сталося якось само собою.

Діонізій дуже любив дорогою підвозити з собою людей. Підвозив досить часто, хоч у маєтку про це й не знали, бо зсаджував він завжди ще перед капличкою. А які вдячні були йому за це люди! Якось підвіз він навіть божевільного бідака єврея, що плентався кудись у самому сіряку, без сорочки на тілі.

— До Коканина? — запитав його Діонізій.

Єврей відповів, що так. Але висівши в Коканині, голосно заплакав і побіг за візком, аж поки Діонізій його знову посадив біля себе.

— До Вайсувки? — запитав Діонізій.

І повторилося те саме. Минули вони так і Русоцин, і аж у Ставишині збувся його Діонізій.

Злізши, єврей повівся, як і попередні рази: біг навмання через поле і ударяв кийком об землю, наче прагнув прибити щось, що втікало від нього.

Коли Діонізій востаннє озирнувся, єврей вклонився йому до землі, а потім підняв обома руками кийка над головою і заспівав щось по-єврейському. Напевне, таки приїхав, куди хотів. Діонізієві було дуже шкода його, хоч він дорогою і насміявся до сліз. Бо ж у євреїв, як відомо, все кумедне, — навіть сумне — й те кумедне. Навіть їхні імена. Ось хоча б цей, божевільний, він називався — Шая.

Часом на Діонізієвому візку приїздив хтось у маєток: ветеринар, лимар, єврей Абрам Фукс або ще хтось.

Якось напередодні різдва привіз він Юзефа Міхальського, на прізвисько Сатана.

Не на звичайній своїй дорозі підібрав його Діонізієв, а тоді, коли їздив до Пйонтека по ялинку.

Останній ліс, що вцілів у тій околиці, чорнів серед чистого поля, немов цвинтар, і до нього страшно було підходити. Тутешні люди, звиклі до рівних полів, де все ясно видно і вдень і вночі, не любили заходити в цю тьмяну гущавину, де кожний крок відбивала луна. Діонізієві теж було якось мультко на серці, коли він ішов до лісничової хати.

Дуби шаруділи над його головою цупким бронзовим листям. Щось — сучки чи жолуді — обламувалося з дерев і, стукаючись об гілля, падало додолу. Ялини здіймали широкі крилаті груди й сумно шуміли. Внизу, здавалося, весь час щось вовтузиться. Подеколи листя зривалося з землі і летіло крізь маленькі просвіти в гіллі.

Коли Діонізієв уже поклав зрубане деревце на візок, до нього з шумливої хащі виломився оцей Сатана і попросив, щоб його підвезти.

У полі був такий вітер, що майже не довелося дорогою розмовляти. Тільки повернувши на Русоцин, Діонізієв обережно запитав:

— А куди ж тебе підвезти?

Сатана відповів непевним жестом.

— Може, сюди? — обізвався Діонізієв, зупиняючись біля стельмашні.

— Нехай і сюди, — відповів прибулий і, зійшовши з візка, поправив на тому місці, де сидів, зім'яту солому. Потім рушив уперед такою нетвердою ходою, наче вперше підвівся з ліжка після тяжкої хвороби. Він пройшов трохи і зупинився. В'їжджаючи в браму, Діонізієв обернувся — непевний гість стояв і роздивлявся навколо.

— Хто це? — запитали у дворі.

А коли довідалися, хто саме, напалися на Діонізієва.

— Навіщо привезли цього Міхальського? Щоб зарізав кого? Або обікрав?

Навіть діти поперелякувались, бо їх завжди страхали Сатаною.

— Чекай-но, чекай,— казали дорослі,— коли будеш таким неслухом, віддам тебе Сатані-Міхальському.

І оце сьогодні, перед таким святом, усі мусять дивитися на цього страхопуда, що стоїть собі на мерзлій дорозі й спокійнісінько роздивляється навкруги.

Колись казали, ніби Міхальська купила його в якогось нетутешнього пана. А хто зна — може, й від самого чорта. Бо цей Юзеф з дитинства був якийсь непутящий. Не було тут у селі жодної людини, кому б він не став осоружним, не остогид. Він навіть матір бив, давно йому за це мали б руки відсохнути. Та чомусь не відсохли. Вистачило їх, щоб два роки тому на весіллі покалічити людей і ще накоїти бозначого. А йому тоді ще й вісімнадцяти не було. Відтоді, як він пішов із села,— його ніхто й не зустрів. Хтось торік переказав йому, що померла його мати, пташниця з маєтку. Але чи справді йому дали знати і чи дійшла до нього та вістка, нікого це не обходило.

Пани теж цього разу були незадоволені Діонізієм:

— Чого той Сатана приїхав з вами? Що йому треба? Тепер і в свято доведеться всього пильнувати.

Діонзій уже й сам шкодував, що привіз його. Довкола стало так незатишно.

Але, коли в стайні на нього знову накинулись, він розсудив по-своєму і, дочекавшись, поки всі замовкли, сказав:

— Якби я його не підвіз, він би й сам прийшов. Чого ви до мене причепились? — А по хвилі мовив, піднявши голос:

— Такі завше, як уже зовсім зіб'ються з усіх доріг, приходять і тиняються по рідних місцях. А ви що, матимете збиток від того, що він тиняється? Може, ґрунту вашого зменшиться, що він тут по землі ходить? Хіба він не людина? Шляхтич, може, який? Паничик? Марципанів він, либонь, не нажерся на цьому світі, черева не носить перед собою,—

не вгамовувався Діонізій.— А якби тобі таке випало, пішов між людьми, а там лихо спіткало, і дорогою хтось пошкодує ще тобі місця в соломі на возі! То хіба скажеш, що то християнин? Скажеш — свиня, і правду скажеш.

Конюхи посміялись, і на тому все скінчилося. Ніхто вже не дорікав Діонізієві, і чоловіки вийшли зі стайні покурити. Діонізій усе ж почувався зле, на душі в нього було так, ніби він устряв мимоволі в якусь справу і не знав, чи годилося це робити.

Стоячи отак у задумі, раптом почув він, що конюхи біля воріт пояснюють комусь, як знайти Діонізія.

— Діонізію, тут до вас прийшли! — гукали вони.

А прийшов, власне, цей Сатана і, підійшовши ближче, сів на скрині.

— Чого тобі приспічило, що аж сюди приплентався? — непривітно спитав Діонізія, напружуючи зір, щоб краще розгледіти прибульця в темному кутку.

— Я здалеку йду,— озвався той перегодом.

— Ну то й що, як здалеку? Здалеку! Звідкіля ж це?

— З Варшави.

— Може, ще й пішки?

— А як ви гадали? Таких, як я, поки що в каретах не возять, та й до поїзда без квитка не запрошують.

— А сюди хто тебе запрошував? — сердито мовив Діонізія.

Сатана відповів сумним запитанням:

— А хіба це не моя рідна сторона?

— Тобі краще було б іти в чужу, туди, де тебе не знають.

— А то чому? — вигукнув гість, схоплюючись зі скрині.— Що я тут комусь життя вкоротив чи обікрав когось? — Він аж давився своїми словами.

— Діонізієві заціпило. Спробуй поговори з таким, коли він не відчуває за собою вини. Та ще й кричить так, ніби його скривдили.

Погомоніли про інше.

— Ну, залишайтеся з богом,— сказав нарешті Сатана.— Мушу вже йти.

А Діонізій, вийшовши за ним, побачив, що Сатана зовсім нікуди не поспішає.

Він обійшов подвір'я, зупинився біля возів. Задер голову вгору, тупаючи ногами, сполошив вороння.

«Ще десь вогонь загубить»,— подумав Діонізій, дивлячись на червону жаринку цигарки між пальцями в Міхальського. Він нишком стежив за Сатаною, і в ньому ворухнувся жаль до цього хлопця. Адже він набагато нещасніший від нього, Діонізія. Не має рідного притулку і тиняється отак серед жахливого ворожого світу.

Блакитне надвечір'я стало сірим, потім зовсім стемніло, і Сатана розтанув десь у закутку маєтку. Ніхто не бачив, де він подівся, куди пішов.

Але Діонізій відчував його присутність у своєму серці. Коли він був тут, біля нього,— залишався далеким, чужим і незрозумілим. А коли зник, виявилось, що запав Діонізієві в серце.

Наступного дня було морозяно й погідно, але стояв туман. Рожево-сіра пелена вкрила весь простір між будинками й заростями. Деревя, окутані інеем, виринали з туману, як білі стовпи диму. Снігу не було. Стріхи ледь-ледь посивіли від паморозі. Червоне сонце без променів висіло в нечистому повітрі, мов клубок рудої вовни. Висіло воно низько в ім-листому небі, яке мінилося різними барвами: над яскраво-білими деревами — наче темно-буре, далі рожеве й жовте — як звичайно буває небо короткого дня, коли вранішня й вечірня зорі мало не зустрічаються. Люди поспішали додому, і хода їхня відлунювала, немов під склепінням льохів.

Ідучи до родичів на святвечір, Діонізій думав собі, що даремно люди турбувалися — Сатана, якого так вороже зустріли тут, сам десь повіявся.

Але той ніде не подівся. Знову звідкись узявся і йшов по другий бік тією ж дорогою, що й Діонізій. Обличчя

його засльозавилося з морозу, він був пригніченим і якось силувано посміхався.

— Ну? — запитав Діонізій, коли вони привіталися.

— Тихо на світі,— відповів парубок досить весело.

— На мороз показує,— зауважив молочар.

— На мороз або на сніг. Коли імла, завше сніг падає.

Ішли вони поруч, але незграбно, підштовхуючи один одного, бо все не в ногу виходило.

— Йдете на святвечір? — запитав Сатана.

— Ні, так вийшов прогулятись. Ще не час,— відповів Діонізій.

А що ж відповідати, хіба він міг залишити його самого на вулиці?

— Та вже зорі було б видно, коли б не ця червона імла,— несміливо мовив Сатана.

— Ще встигну,— буркнув Діонізій, і вони рушили далі. То щось говорили, то зітхали, ніби їхній настрої зовсім не відповідав тим словам, які вони промовляли.

Так дійшли до червоної каплички, що стояла на роздоріжжі. Перед очима в сірих сутінках обабіч лисніла шосейна дорога. Дзвінко гули телефонні стовпи. Порожньо на дорозі.

На перехресті, якраз навпроти каплиці, стояв дім Хойнацького. Сьогодні його фасад був темний, зате яскраво світилися вікна, що виходили у двір.

— Невже Хойнацький замкнув уже крамницю? — зупинився Діонізій і торкнув за клямку, що мала форму серця.

— Відчинено,— зраділи обоє і разом увійшли.

В крамниці було порожньо, але й тут, очевидно, готувалися до святвечора, бо посеред приміщення вже стояли столи.

Кімната ця дуже підходила до врочистого святкування: колишня корчма була трохи темнувата, але зате простора, а вогонь, що палахкотів у старому коминку, ще й оживлював її.

— Буде тут нам тепло,— сказав Міхальський.

Хойнацький відхилив двері, за якими миготіли веселі відблиски і лунав гомін святкових приготувань. Відсували конфорки, на плиті, терли мак, таракотіли засувками.

— Зачиніть двері! Двері! Двері! — І видно було, як росло й пухло тісто в діжі.

— Хто тут? — запитав Хойнацький.— Це ви, Діонізію? То ви не вдома?

— А тут хіба не вдома? Дайте, батьку, пива.

Дзенькнули пляшки, вдарились одна об одну.

— А хто це ще там з вами? Не бачу поночі.

— Подорожній. Гість.

Налили собі коричневого шумовиння.

І лише коли Хойнацький вийшов і зачинив за собою двері, вони схилились через стіл один до одного й заговорили.

— Посидьте зі мною,— з острахом почав благати Сатана.

— А я хіба втікаю? Тому й прийшов з тобою сюди, щоб не було тобі такого дня сумно самому.

Обличчя їхні то відпливали, то знову з'являлися в червоному мерехтінні вогню.

За дверима трохи притихло — і якісь два голоси заспівали колядку.

Слухаючи той спів, Сатана вп'явся пальцями в свою блаженську одезину на грудях. І став, мало не плачучи, щось розповідати. Скрізь йому було зле. Ніде йому не щастило. В кожного завжди є хтось, є до кого прихилитись у важку хвилину. А він нікого не має. Він відверто визнав деякі свої гріхи. Якось був упився, а то ще затіяв суперечку. Але хіба ж то вже такі гріхи, що він має їх отак спокутувати? Щоб прийшов у свою рідну сторону — тут же його рідня,— а йому ніхто й головою не кивне, ніхто й не гляне привітно?

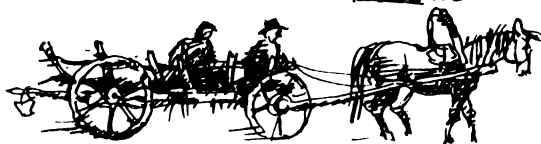
— Якби не ви, Діонізію... Якби не ви... то мені хоч землю гризи з болю...

Діонізії просив ніяковіючи:

— Досить-бо, Юзю! Досить, Юзю! Випий, дитино, випий, тобі й відляже від серця...

Вони випили, важко дихаючи в склянки. Потім Діонізії повчально мовив:

— Ти, дуренький, не плач. Хоч як би ти низько впав,

завжди знайдуться в світі люди, ще нещасніші від тебе. Скажу я тобі, хоч би й як тяжко ти мучився, завше стрінеш такого, що муситимеш ще втішати його.

— Не хочу жити, як цьому всьому кінця не буде,— простогнав Міхальський.

— Що ти там тямииш! Хоч як би тебе скрутило, а коли можеш комусь ще допомогти, то вже й тому варто жити.

— Е-е-е... Я хочу, щоб на світі зовсім було по-іншому. Щоб так було, як ще ніколи не було. Бо тут, на цій землі, пекло. Тяжко тут бідній людині. Все, все щоб було інакше.

Поки він промовляв ці слова, обидва вони щоразу далі відхилялись один від одного, а величава, чудова колядка, яку співали за дверима у Хойнацьких, ніби вросла поміж них.

Міхальський, не підводячись, прислухався і почав тихо підтягувати:

Ой на світі диво — все різдво змінило:
Літній промінь лине, в річках плещуть вина,
Лев везе колоди, а ведмеді — воду.
Вовк пасе ягнята, лисонька — курчата,
А зайці з хортами дружать, мов з братами.
В мирі кіт і миша, лад у них і тиша —
Звірам і народу бог змінив природу.

Діонізій засміявся:

— І щоб на дубах росли яблука, а на ясенах виноград! Це ти захотів неможливого.

Сатана знову почав плести якусь маячню, аж слухати було неприємно. Говорив, що вчився в школі штейгерів, їздив до Петербурга. Були такі, що хотіли зробити його інженером. Жоден з тутешніх не годен збагнути того, що він знає. Діонізієві аж в очах потьмарилось. Чи ж можливо таке? Чи він бреше? Інженером? Плете, мов божевільний. Діонізій гадав, що побратався з нещасним, хотів його втішити, а тут перед ним об'явився хтось зовсім інший, незрозумілий, може, справді — сатана?

Раптом щось просто дитяче почулося в голосі Міхальського.

— Але хіба тут дадуть людині дійти до чогось? Закажуть! Згноять і справді сатаною зроблять.

Обоє озирнулися: щось шкреблося в дверях. Певне, миша. Діонізій погладив хлопця по голові.

Сатана щось довго пригадував, а потім гірко і з болем сказав:

— Нічого в мене нема, тільки оце, що під ногами, та рідна сторона. Та й цього, кажуть, забагато, нема тут тобі місця. І ви ось теж тієї самої правила.

— Та то я набрехав, Юзеку, мов той пес,— пробурмотів пригнічений і засоромлений Діонізій.

— А може, й не набрехав,— шепотів Юзеф, опершись на бильце прилавка і звівши безвільно вродливу голову.

Із захмарних злетів своєї розповіді спускався він на чорне дно дійсності, на справжнє своє місце. Діонізій терпляче йшов за ним. Він, як бог заповідав, узяв до серця долю цієї грішної людини, немов долю брата, і мав від цього велику радість.

Сатана, відчувши його щиру підтримку, глибоко зітхнув і звирив Діонізієві свою мрію:

— Я зроблю так. Довго тут не буду. Візьму та й поїду до Америки. А що робити? Що робити?.. Більше я не можу...— Він підвівся і знову схопив себе за одєжину на грудях.— Все я, брате, посмію,— за кожним словом йому щось ніби підступало до горла.— Все посмію. Людину заріжу. На все піду, коли доведуть мене. На який хоч кримінал. Одного тільки не смію! Одного тільки не смію!

— Не галасуй! Чого ти не смієш? Кажи!

Сатана взявся руками за голову, потім потер ними обличчя, заплітав палець за палець і важко дихав, усе не наважуючись сказати. Нарешті почав тихо:

— Є тут одна... Є одна... за ким серце моє сохне.

— Ну? — буркнув Діонізій і одним махом випив рештки вина.— Хто ж це вона?

— Та, що служить у панів нянькою в найменшого. А раніше була за мамку йому.

— Бійся бога!.. Ельжбіта?

— Еге ж, Ельжбіта.

— Яка? Та, що вдова? Чи, може, ти її з сестрою сплутав? То теж Ельжбіта.

— Та ні, вдова-таки,— заперечив Міхальський.— Та, що в панів біля дитини.

— Гей, парубче, що це з тобою? Вона ж куди старша за тебе! Та й те...

Але Міхальський не слухав його.

— Все посмію,— гарячково твердив він.— А цього от не смію! Не смію отак сказати їй, як є, що як не бачу її, то перед очима ніч, увесь світ — як ніч без неї. Два роки вже.— І раптом вигукнув, заливаючись сльозами: — Два роки!

— Оце тому ти й пройшов такий далекий світ?

— Авжеж тому, але сказати не смію. Бо мене тут Сатаню прозвали. Отож і не смію.— Він став благати: — Поможіть мені, Діонізію. Ходімо до неї. Це ж у маєтку, не за горами. Якщо ви прийдете зі мною, вона це завважить. І, може, піде за мене, поїде зі мною...

Хойнацький прочинив двері.

— Зараз стіл тут будемо накривати,— нетерпляче кинув він.

— Уже йдемо,— відповів Діонізію, але не йшов. Він почував себе втомленим, у ньому наче боролись дві якісь протилежні сили. Видавалося неймовірним, щоб цьому забіяці несусвітному закортіло раптом одружитися з Ельжбітою, жінкою статечною, дарма навіть, що дитина знайшлася в неї вже після смерті її чоловіка. З другого боку, він чомусь вважав, що мусить-таки іти з Міхальським до Ельжбіти й умовляти її вийти за нього.

Але чи захоче вона прийняти цього вовка серед русоцинських овець? Або ще й піти з ним у якийсь вовчий край?

— Ото дурень,— захищався обережно Діонізій,— до кого ти йдеш просити? Та й що їй казатиму, щоб вона послухала? І пощо мені йти з тобою? Та й те...

Сатана не дав йому закінчити.

— А хто ж піде, як не ви?! — вигукнув він у розпачі, аж Діонізій втратив мову.

— Зараз будемо тут стіл накривати,— знову заглянув Хойнацький.

— Вже, вже,— поспішився Діонізій і, замислений, неуважно розраховувався з Хойнацьким.

— Ну то ходімо,— звернувся він до хлопця.

Вийшли надвір, і Діонізій спершу мовчав, наче забувши і про Міхальського, і про панську няньку. Він думав, що з людьми ніби нічого вже й не має спільного, а от же йде з ними разом. Не попереду, але надаючи ходи, щоб не відстати. Та ще його кличуть, підганяють, не хочуть без нього обходитись. І він раптом збагнув, чому не хочуть без нього. Він і вони — одне.

— Чи ти, чи я — на одне виходить,— обізвався він нарешті, вражений цією думкою, яка сповнила йому душу, мов ангельський спів у костьолі.

— Що ви сказали? — здригнувся Міхальський.

— Та кажу, що йду оце так, ніби проситиму за самого себе,— пояснив Діонізій, згадавши, куди вони прямують. І відразу знову відчув, що йде він не просто на сватання, а до якогось нового розуміння життя.— Тут не про Ельжбіту йдеться! — гарячкував він.— Коли вона й не захоче тебе, то це пусте. Йдеться про те, що от гадаєш, наче втратив усі надії,— аж бачиш, що нічого не втратив, бо надії інших людей доходять тобі до серця. Бо життям інших людей теж можна жити, та ще й як! Все можеш втратити, та однаково тобі досить лишиться, бо в усьому є твоє життя. В кожній іншій людині... То ж бо.

Сатана не слухав його, і Діонізій подумки казав собі далі, що радість і нещастя ходять поруч у житті. І радість спізнаєш, хоч і не сподівався на неї, і горя хильнеш, хоч як

би не хотів його. З них обох сплетене твоє життя і твій порятунок.

Тільки ні від чого не треба тікати, з усіх сил треба жити й жити!

Якщо й не маєш із чим вийти проти свого нещастя, вийди голіруч, з єдиною своєю мужністю, із серцем своїм людським.

У кожному з нас є щось яскраве й важливе, богові навіщо у світі потрібне, і воно за тебе бореться, і несподівано приносить тобі перемогу.

— «Перемога отця небесного». Як співається в святій пісні, так і в людині має бути,— промовив Діонізій уголос.

Засліплений цією думкою, він спіткнувся об камінець, і вмент у нього усі думки сплутались. А вдруге він так уже не потрапить ні скласти їх, ані висловити.

Але йому лишилася радість схвильованого серця.

Вдивляючись у ніч, він сказав:

— Уже недалеко. В кухні світиться.

— О боже, змилуйся!..— прошепотів Міхальський.

— Не бійся. Сьогодні Ісус із людиною братався. А ти людини боїшся? Вона й ти — люди. А це ж одне ціле. Розумієш? Чи оженишся з нею чи ні... Розумієш!

Поминули чийсь ясні віконця, густу тінь від хат, пліт посірілого садка.

Небо було таке ясне, що видавалося зовсім блакитним.

Невиразні оддалік поля тонули не в темряві, а в розсипищах зір, і місяць золотив широку рівнину. Половіла дорога, і вздовж неї мовчали над своїми тінями високі дерева.

НАЙДАЛЬША ДОРОГА

Дощ лив як з відра, тому Качмареки майже всю дорогу мовчали. Тільки під'їжджаючи до порослого терниною пагорка, де стояв хрест, виткнули обличчя й трохи оживилися.

— Русоцин,— промовив фурман, що мокнув на передку, і показав пужалном на хрест.

— Межа? — спитали вони і, витираючи з лиць струминки дощу, почали роздивлятися на лани.

— Гарно в них усе оброблено,— зраділи.

Побачили торішні скирти, зсірілі від негоди, а далі, трохи осторонь, бурі кудли заростів, а поміж ними дахи, і почали розпростуватися, струшувати з себе воду.

Юлька, підвівшись, зазирнула до кота, що лежав під балією в мішку.

— Антрішечки не змок,— сказала з тріумфом і, піднявши балію, погладила ворушкий мішок у тому місці, де намацала теплу голову, що буцала грубу мішковину.

Невесело дивилися Качмареки на свою нову оселю. Перехняблена, підперта жердинами халупа стояла на белебні, віддалік від інших. Чому так далеко? Навколо розкидане якесь сміття, гній. Було холодно, гуляв рвучкий вітер, звідусіль стікали патьоки дощу, може, тому місце видавалося таким відлюдним і непривітним. Тільки Юлька начебто не бачила кругом себе нічого поганого.

— Ось ми й приїхали! — вигукнула бадьоро і перша зіскочила з воза. Потім, простягнувши руки, попросила, щоб їй подали кота, Юзя і все інше.

— Ця так уже тішиться цим переїздом. Хоч би що трапилося, вона рада,— засміялась мати, стягаючи з воза клунки.

Старі не були раді. Вони стільки попотулялися, знають, що на новому місці краще тільки спочатку, а потім всюди гірше. А тут навіть зразу їм не дуже сподобалось.

Перше ніж повносили пожитки, Качмарек обійшов халупу зокола.

— Та в нас у Ярантові житло було краще,— промовив з запізнілим розпачем, повернувшись у хату.

— Не схотів там бути, от тепер і маєш,— повернула його до дійсності мати. І злякано додала: — Іди по речі. Тра чимхучтій познімати й повносити, то може ще щось зробиш до вечора.

Краще, щоб він завчасу не роззирався по хаті, а то за-непаде духом.

Хатину сяк-так причепурили, і все ж вона була така, що страх дивитися.

Стіни мазальниця пересинила. Зложене з кривих скалок, залите струменями дощу віконце майже не пропускало світла всередину. Одначе все лихе зразу лізло в очі. Он на стелі

поміж сволоками проступили якісь плями й патьоки. Може, не висохло вапно, але більше скидалося на те, що протікає стріха. Долівки не зарівняли — так погано по ній ходити. Засувка на дверях поламана. Коли все прибереться, порозставляється, не буде так знати, але якщо старий зараз побачить, то не вдержиться тут і кількох місяців.

Матері це вже остогидло.

Ніде вони не затримувалися довше, як рік. У багатьох місцях служили й по півроку. То він не хотів, то його не хотіли. Найкраще їм було два роки тому. Вже думали, що зостануться там надовго, але довелося забратися, бо прикинулася їй чорна неміч. Отаке-то. Через те їй ще більше хотілося найнятися десь так, щоб уже осісти назавше. Не приходити щоразу до нових хазяїв зі своїм нещастям. Причаїтися десь у кутку і якимось догорювати гіркого свого віку. Тільки б дітей, цих, що не повмирали, поставити на ноги та в люди вивести, щоб не довелося їм плакати при мачусі. Урвавши її думки про дітей, ввійшла Юлька і жваво повідомила:

— Несуть ліжка і скриньку.

— Тобі тут подобається? — спитала в неї мати. Адже головне, що скажуть вона й батько. Юзьо ще дитина, а мати й Зузя недолугі.

— Е-е, люди й гірше живуть і нічого, — відповіла дівчина, пильно оглядаючи всі кутки.

— А де Юзьо?

— Крутиться там біля коней.

— Під такий дощ? Забери його, бога ради, в хату.

— Чого йому тут під ногами плутатись. Не зима ж надворі, вже квітень! — І Юлька кинулась до батька. — Стійте, тату. Як ви ставите ліжко? Так не можна, воно займеться від пічки.

— Чого йому займатись? Отут займеться, а тут ні.

— Таж бачите, тут зовсім близько вогонь. Отуди треба його посунути.

— Коли туди посунеш, де ж ти поставиш скриньку?

— Отутечки, ближче до вікна, коло самого столу.

— А чом тут?

— Бо тут вона буде замість другої лави — сядеш на неї, і можна дивитись у вікно.

— Гляньте, люди добрі. У вікно буде дивитись. Що ж ти там побачиш, за тим вікном? Гноїще якесь абощо.

Юлька вперто вдивлялася крізь надточену шибку в щось буре, поплутане, поламане.

— А от і неправда,— сказала вона.— Тут у вікно видко чийсь садок. Тільки через дощ усе розпливається.

— Де ти бачиш садок? Де той садок?

Проте всі підступили до віконця і, спершись руками на лутку вгорі (таке воно було низьке), стали дивитися. Так, садок справді було видно, але дуже, дуже далеко. Поміж хлівцем і купою хмизу, за довгим картоплищем, аж у старому селі, де жили хазяїни.

Зузя, стогнучи, перша відійшла од вікна.

Вона була найстарша, але відколи її затягло в січкарню, ребро застрягло їй у серці, і вона вічно мліла або плакала, що голова болить. Їм доводилося докладати багато старань, аби хоч як-небудь підтримувати її здоров'я. Вони розорялися, наймаючи замість неї робітницю, але цим разом Зузя вперлася, що сама ходитиме до маєтку.

І ось тепер усі дивилися з острахом, як вона знову мучиться, адже ж не можна починати службу із скарги, що робітниця хвора.

— Зузя, що тобі, голова болить? Тра щось їй дати від голови, бо плаче й плаче.

— Я зараз збігаю до когось, попрошу оцту. От тільки тут упораюсь,— пообіцяла Юлька.

Батько вийшов ще перетрусити соломку на возі й привів Юзю, що ревів на все горло.

— Чого ти хочеш, дитино? Чого ти хочеш? — питалася Юлька, знімаючи з нього шапку й розчісуючи пальцями волоссячко.

Він хотів ходити по болоту і їхати далі кониками. Смію-

чись, Юлька вистромила голову в двері й покликала:

— Коні! Коники! Під'їжджайте сюди та заберіть нашого Юзя! Хай собі їде без тата, без мами, горами, лісами, далекими світами.

Налетів вітер, і щось заपोщило по обсіпаних зеленими бруньками кущиках, по стрісі хлівця, по хмизі.

— Град,— мовила Юлька і рішуче зачинила двері.

Юзьо, що досі мовчки водив за нею очима, знову розревівся.

— Дай його Зузі, хай побавить,— простогнала мати.

Все вже повносили. Тепер заходилися порядкувати. Мати обтирала речі ганчіркою, бідкаючись, що все так намокло. Вона була вимучена, і Юлька нишком стежила, чи не починається в неї небезпечне заціпеніння або корчі, й намагалася запобігти цьому, з грюком розставляючи начиння й звіряючи матері свої плани на майбутнє:

— Під стіною від дороги я посію соняшники. Добре, мамо?

Батько збентежив її, а ще більше матір, зауваживши:

— Диви, які вибоїни. Наче не в хаті, а десь у полі. Отут і сій, уже скопано.

— Ну то й що,— запально мовила Юлька, вилазячи на ослін з образом в руках.— Візьму глини, замішу, накладу, затру — і знаку не буде від цих ям.

А батько своє:

— Тече тут, мабуть. Стріха гнила.

— Чого б їй текти! — вигукнула Юлька, задираючи голову.— Може, то вапно не висохло. А якщо й тече, поліземо з вами, тату, на горище і теж глиною з хмизом позаліплюємо дірки в стрісі, та й уже. Краще б, тату, соломони принесли. Ліжка тра постелити, а підмостити нема чого.

Вона розвішувала один по одному образи, які їй подавала мати, і щоразу оглядалася на батька.

— Як не підете, самій доведеться йти по солону.

Врешті вони вийшли удвох. Походили по мокрому под-

вір'ячку, прогнали чиїхось курей і, вклонившись людям, які дивилися на них крізь віконце з сусідської половини, попрямували до великих двірських будівель.

Дорогою порозумілися й одне одного втішили. Все можна було б стерпіти, вирішили згідно, навіть таке погане житло, якби його поставив собі сам на своїй землі. Хай хоч у пустелі чи десь в Америці. Еге ж, тоді б і латані шибки не муляли очей.

— Шибки?! — палко підхопила Юлька. — Та навіщо ті шибки? Будь-чим позатуляли б вікна, аби лиш можна було робити та чогось доробитись.

Ясна річ, дірки в стрісі тим більше не мали б ніякого значення.

— Купили б губну гармонійку, і вже було б весело, — несподівано докинула Юлька.

Але коли наймаєшся до людей, щоб на них працювати, хочеться жити краще.

Недалечко від панського саду Качмарек спинився.

— Що це тут роблять?

Обіч дороги було розкопане місце, а поряд — яма з вапном і стоси цегли.

— Будуватимуть щось. Ходімо, тату. Дощ ніби перестав, тепер хоч солома не намокне.

Качмарек оглянув цеглу, навіть потримав одну цеглину в руках, і вони рушили далі.

Коли повернулись, хата сповнилася веселим золотистим шелестом. Солома лягла на ліжка, її накрили ряднами, і в оселі враз стало затишно, враз усі відчули, що мають домівку.

Юлька з батьком верталися в тривозі за матір, а застали її усміхнену, на щось лихе не показувало. Навпаки. Вона встигла розпалити плиту й поставила щось варити в горщиках. Вже і з сусідами познайомилась. Через сіни мешкає сім'я, що в Русоцині вже десять років. Миколайчики прозиваються. Дали їй оцту для Зузі і трісок на розпал. Допіру тут були їхні діти. Хотіли навіть усього понаносити, як то на входи.

— Ну й слава богу,— зрадів батько,— слава богу. А як там Зузя?

Йй теж трохи полегло. Певно, з дороги було так недобре. Юзьо спав на клунках, будити його не стали й сіли перекусити, аж тут прибіг посланець і переказав, що Качмарека кличуть до писаря.

Довгенько він не вертався, нарешті прийшов — ніби його підмінили. Навіть їсти зразу не сів, такі приніс важливі новини. Через погане житло, яке їм приділили, вони журилися даремно. Він бачив самого пана, і той йому сказав: «Квартира тобі дісталася кепська, але там ви жити не будете. Я будую коло саду мурований дім і переселю вас туди. Там у вас буде квартира, якої ніхто не має. Кімната з коморою, по двоє вікон на завісах. І з горищем, з усім, що треба».

— Та ще й у цегляному будинку!

Тут батько напустився на Юльку, богом присягаючись, що коли йшли повз ту цеглу, в нього з'явилось якесь передчуття.

— Ти й трошки постояти не хотіла, а в мене ноги наче прикипіли до землі.

Знову посідали до столу і заходилися їсти разом з батьком. Ложки скребли об квітчасте дно миски, а він усе говорив:

— Але щоб отак з'явилось передчуття й одразу, того самісінького дня, усе справдилося,— то вже ніхто б не поиняв віри.

Зненацька він схопився з лави.

— А де кіт? — скрикнув занепокоєно.

Всі почали роздивлятися по хаті.

— Хто виймав його з мішка?

— Може, втік? На новому місці kota треба пильнувати.

— А може, десь сховався.

Зузя, що дрімала біля теплої плити, перша його побачила і заспокоїла їх:

— Та он же він сидить коло діжки, зелені очиська сві-
тяться.

Мати почала втирати сльози, здумавши, що кіт тепер єдина
їхня животино.

— Коли ми на якусь худобину стягнемось? На похорони
та на хвороби все чисто попродали. Кажуть: двір, двір, та
хоч у дворі й дають, в своє теж іде, та й що в тому дворі да-
ють? Боже мій, боже, нема в нас тепер ані корови, ані поро-
сяти чи бодай курки.

— Матимемо таку квартиру, та щоб не стягтися? — обу-
рився батько.

Авжеж. Чом би не стягтися? Квартира — велике діло.
Натішилися ще нею, погомоніли собі трохи та й почали
вкладатися спати. Солома була не м'ята, рівна, хрумка.

Сказати правду, тепер, коли вони мали певну надію на
нову квартиру, їм уже здавалося, що можна навіть обійтися
і без неї. Хоча й багато випало їм гризот, які затьмарюють
день, але ж таки вони разом, у самих собі черпають силу,
яка роз'яснює ніч і допомагає витерпіти всілякі злигодні.

Що та квартира. І дощ, який шумить за вікном, теж не-
велика біда. Важливо те, що й тут вони вкупі і разом дихають,
засинаючи, а завтра встануть, і може, розгодиниться.

І справді, розгодинилось, але погода стояла недовго. В
травні задощило і вже не переставало. Лило цілісіньке літо.
Все блищало, мов обкуте бляхою, трави гнили, зерно проро-
стало на пні. Люди, вічно напнуті ряднами, були понурі навіть
ясного дня. Через дощі будівництво кам'янички за літо май-
же не посунулось. Заклали підвалини, а потім нікому вже
не хотілося там бабраться.

Однаке Качмареки тепер нізащо не поїхали б звідси. Як
тільки випадала вільна часинка і небо вияснявалось, вони
всією родиною приходили на будову й оглядали місце, де
будуть їхні вікна, їхня стеля, їхні двері, їхня комора. Ця
порожня, розкопана місцина, завалена жовтою глиною та
цеглою, здавалася їм тим, чого вони шукали по світу.

На будові раз знайшли цуценя, яке прибігло за ними до

хати й лишилося. Хоч тут люди про кожну курку могли сказати, чия вона, але так і не вдалося з'ясувати, кому належав песик. Мабуть, він загубився дорогою, коли його хазяїн ішов сюдою в Покутиці. Качмареки вважали, що це добрий знак, ніби почин добробуту.

І справді, поводилось їм тут непогано. Чимало було приводів для радості, і то не пов'язаних з кам'яничкою, на яку покладалися всі надії, а зовсім несподіваних. У цій стороні збіжжя було дорожче, ніж там, звідки прибули Качмареки. Вони продали залишки зерна, заробленого в колишнього хазяїна, продали й трохи нового хліба і, не дуже й затаючи паски, посплачували борги та справили дещо з одежі, бо, коли стали в цьому маєтку, були обдерті, як старці. Перед різдвом уже мали поросля, одержане в дворі на виплат, і складали на корову. Та й на серці стало спокійніше, бо здоров'я начебто помаленьку верталось до болящих. Зузя, хоча й робила в коморі і в stodолі, піддужала й навіть трохи повеселіла, на блідому виду проступили рум'янци. Що додало їй сили, того батьки не відали. Непокійло тільки, що ввечері її трусила пропасниця й обливало потом, але, може, то так виходила з неї хвороба.

Матері тут теж покращало. Раз вони з Юлькою пробували, але так і не змогли згадати день, коли її востаннє була падучка. Налічили, що це було з нею до святку не більш як тричі.

А на святки сталися події, які сповнили їх новими надіями.

Одного дня в село прийшов Юзеф Міхальський, на прізвисько Сатана, — розбишака, котрий лишив тут по собі лиху пам'ять. Усі полякались і тільки й чекали, що він комусь підкине вогонь або розчерепить голову. Одначе той подав на оклик у костьолі про шлюб з панською нянькою, немолодою — їй було вже під сорок, — але дуже вродливою вдовою Ельжбетою і зразу ж після весілля збирався їхати з нею до Америки. Всі ці дивовижні справи, про які Качмарек наслухався і на роботі, і в Хойнацького, несподівано вдерлися до їхньої оселі.

Передовсім, Міхальський довідався, що Качмареки хотіли виїхати в Америку. Вони справді думали про це до того, як найнялися сюди. Ще на початку своєї служби тут Качмарек говорив декому про свій намір. Тому люди знали.

Парубок, прозваний Сатаною, став гаряче їх намовляти їхати разом: чи то боявся удвох пускатися за море, чи то Качмареки йому чимось сподобалися,— хтозна.

Не можна сказати, що близькість такої важливої переміни не посіяла сум'яття в їхніх серцях. Ще й яке! Спочатку Качмареки злякалися, що раптом може здійснитися те, чого вони прагнули роками, потім засмутилися, що це сталося запізно. Якби ж тоді, коли вони стояли над могилою трьох своїх дітей, розорені й зубожілі вкрай! Але тепер усе змінилось, ішлося на краще. Отож це діло треба було добре розжувати. Вони ж іще не спали з розуму, щоб знічев'я покинути тутешні видимі вигоди заради невідомої долі. Їм уже було що втрачати.

Коли Сатана почув, що це, зокрема, ще не збудована кам'яниця, він узяв їх на сміх. Коли йому перелічували інші набутки, він доводив, що без них Качмареки взагалі не могли б поїхати, бо просто не мали б за що.

Отож важко було знайти переконливі докази проти цих планів. Треба було нарешті зважитися — туди чи сюди, а вони все вагалися. Несподівано за них вирішила Юлька.

Саме на святвечір з двору переказали, що через факторів няньки для панських дітей не знайшли, то чи не віддадуть Качмареки своєї меншої дочки в маєток.

В Юльки загорілись очі. Америка відразу здалася їй пустою і примарною затією, а ця переміна — реальною і важливою. Боячись, що батьки розсудять інакше, дівчина похопилася дати згоду:

— То я піду до дітей.

Батьки вбачили у цьому видиме веління долі, і про Америку більш не було мови. Не покинуть же вони тут Юльку саму.

Тепер їхнє життя стало поправлятися ще швидше. Якщо

попервах вони гадали, що нічого їм не треба, перекалатають і так, аби лиш бути вкупі й мати здоров'я; якщо потім їм було доволі тільки очікувати на кам'яницю, то тепер вони побачили, як добре мати ще й се та те на додачу.

Юлька паненятам сподобалася й сама до них прихилилася; і за матір'ю наглядала, як тільки випадала нагода, прибігала додому, отримувала платню, харч, мала житло; така зробилася чепурушка, чисто тобі панночка, навіть погладшала, та й їм від того не убувало. Навпаки. Юльчину платню батьки складали в касу, не вагачись іще сказати, на що призначені ці гроші, бо слово «земля» завчасу боялись навіть вимовити.

А було ще ой як завчасно. Качмарек знов і знов прикидав, як багато років доведеться їм працювати, щоб купити ґрунт.

Блукаючи в думці незнаними околицями ген поза обрієм, він питався сам себе, чи є де-небудь така земля, щоб була поцінна для бідних людей. Але всюди бачив одне: там, де кінчається панська земля, починається хазяйська. Хто ж віддасть її за ті гроші, які можна заробити, навіть коли є три пари рук?

Земля ця близенько, під людськими ногами лежить і піт людський спиває, та дорога до неї далека, інакше не дійдеш, як через моря-океани, через довгі мандри по світах. Тільки там можна добути такі гроші, щоб купити землю,— тут їх не заробиш.

Міркуючи про це, Качмарек жалкував у душі, що не поїхав в Америку. Та потім приходили дні надій, і їх було щораз більше, бо все й далі йшлося йому в руку.

Лановий, що прослужив тут багато років, з квітня попросив розрахунку. На його місце не можна було брати першого-ліпшого, і пан казав Качмареківі тимчасово бути за ланового, поки підшукає когось на постійну роботу. Пообіцяв за це доплатити щось натурою.

Пильнувати, хоч би й дочасно, щоб не тягли чужого добра,— не дуже приємна робота. Але корець пшениці — це корець пшениці, хто заради гроша мусить добре нагріти

чуба, той нехтувати цим не може. До того ж у Русоцині Качмареківі пощастило більше, ніж деінде, тому задля цієї землі він би себе не пожалів. Хай хоч стократ правда, що гріх дивитися на чуже, мов на своє, та коли людина, як оце він, не подалася ні в Пруссію, ні в Америку, а робить тут, то на яку землю їй дивитись, як не на ту, котру порасе й котру тепер стереже. Чи з селянської, чи з панської, а щось таки мусить йому припасти. І не тільки йому, а всім, хто тут робить, від зорі до зорі гне спину на ланах. Не віриться, що тільки в грошах діло, може, потрібна і якась згода між людьми чи ще щось, аби ця земля стала не чужа.

Ходячи з ціпком розкішними нивами, він потроху, жилка за жилкою, прив'язався до них усім серцем і з них висотував думки, настирні до гіркоти. Від тих думок, затяжких для його голови, Качмарека відірвали родинні справи.

Юлька, зіниця ока, улюблена донечка, закохалась, і в неї навзаєм закохався не абихто, а син першого десятника, Щепан Посілек.

Спочатку ніхто не знав, що Юлька з ним зазнайомилась, а вони гуляли понад ставом, тінистою алеєю за двором або йшли в сад на м'яку траву, у відлюдні місця.

Якось Щепан їй сказав:

— Я вже давно надумав тебе брати. Така ти вдатна, морторенька. Так усе ловко робиш, аж дивитись любо.— І ще додав: — Я б за твій вінок тисячі заплатив, моя маленька. В ноги впав би твоїй матусі, щоб віддала за мене, бо як тебе не бачу, світ мені немилий.

Тисяч за вінок Щепан не заплатив, але й не жартував, інакше Юлька мовчала б, а вона всім сказала, що Щепан з нею заручився і буде женитись. Йй, звісно, було байдуже, чий він син і які має статки, але в батьків заграли серця, старі нетерпляче ждали потвердження. Ждати довелося недовго. Парубок прийшов на освідчини й пообіцяв прислати сватів, але чомусь не прислав. Качмареки думали, що старі Посілеки противляться, та Юлька запевняла, що сама не хоче поспішати.

— Дайте мені ще з моєю матусею пожити, — казала вона, і батьки не втрачали надії, чекали.

Часто, сидячи проти вечірньої заграви коло своєї вбогої халупи, раділи, що настали кращі часи. А в неділю йшли іноді на травицю до кам'янички, яка тієї весни піднялася аж по крокви. Коли глянути знизу, червона стіна, здавалося, сягала аж до неба, і зсередини, де вони житимуть, крізь порожні вікна вгорі теж видно було небо. Дивлячись на будинок, Качмареки все більше впевнювалися, що тут усього допнуть.

За цих дуже добрих часів тільки Зузя завдавала їм клопоту й журби. В неї почали страшенно боліти крижі, так що вона мусила покинути роботу й ледве ходила — знати, доживала вже свого віку.

— Вже вона на останню пряде, — казали батьки й, шукаючи для дочки якоїсь утіхи, знаходили її в тому, за що годилося б гніватись і вболівати.

Взимку, коли піддужала, Зузя почала ходити на музики, і подекували, буцімто там не дуже шанувалася. Піотрекові Патерці дозволила робити з собою те, що не личить чесній дівчині. Таж їй, може, мало що й зосталося на цім світі, то хто б це журився, що вона трішки натішилася тим, чого їй не судилося. Тільки і її, що з хлопцем намілувалася раз чи два, звідала того, з чого починається наше життя. Батьки їй цього щастя нічим би не замінили, а так вона скуштувала, яке воно, те кохання, що завдяки йому ми маємо дім, хоч би й даху над головою не було. Кохання, що завдяки йому родина заново повстає до життя, як половина її вимре. Адже ж так було і з ними, коли, немолоді вже, вони народили сина Юзя, який з дня на день розумнішає і на очах так гарно росте. Хоч Зузин зв'язок і не освячений у костьолі, але господь милосердний, простить їй, що й вона до цього причастилася. Тому батьки ніколи не дорікнули їй ані словом, тим більше, що Піотрек скінчив погано — розпився вкрай, а це теж не додало Зузі здоров'я.

Старі тільки ревно ходили до костьолу, дякували за

поправу життя і ставили свічки, благаючи бога послати зцілення болящій дочці й простити їй гріх.

А тим часом настало літо, сухе й дуже гаряче.

Юлька щонеділі з запалом танцювала зі своїм нареченим, не занедбуючи однак ані домівки, куди весь час навідувалась, ані панських дітей, яких повинна була глядіти. Раз їй схотілося показати паненятам, як на музиках у неділю з нею танцюватиме Щепан. Тільки з нею і більш ні з ким, так він завжди робить. Діти старанно вмилися і вичепурилися, зажадавши, щоб їх зодягли, як у гостину. З самого ранку вони аж горіли з нетерплячки й ладні були не обідати, аби лиш не спізнитися.

На танці збиралися в хаті строкарів. Винесені сінники стояли рядком надворі попід стіною, аж гарячі від спеки. Всередині начіпляли зелених гілок, від чого здавалося прохолодніше. Діти стояли знадвору під вікном і заглядали в хату. Людей було ще мало. Хтось розмовляв, хтось, недоладно цигикаючи, настроював скрипку. Та незабаром стало людно.

Юлька, весела й усміхнена, замішалася в юрбу. Діти бачили її ясне чоло з жовтими кучериками, променисті очі, червоні устоська з темними зіпсованими зубами, веснянкуватий носик і всю її невеличку постать, що мелькала в гурті.

Зараз до неї підбіжить Щепан, схопить і поведе в танок. Але він не підбіг і не повів, бо танцював з Андзею Собчаківною.

Діти гукали:

— Танцюй з Юлькою! Танцюй з нашою Юлькою!

Але його сині очі під чорними бровами, здавалося, не бачили нічого, крім білих кіс Андзі Собчак, що легесенькими пасмами вибивалися з гладенької зачіски.

Юлька терпляче стояла, усмішка немов приросла до її обличчя.

Хтось підійшов до неї і спитав:

— Чого ти так дивишся? На свого Щепана задивилася? А він уже подав на оклик з Андзею.

Юлька хихикнула раз, другий і почала обережно пробиратися між танцюристами, з несмілою надією, що, може, в тисняві її не помітили. Може, бачив її тільки той, хто переказав цю недобру новину, бо ж людям у танці голова йде обертом. Але й Юльці зараз паморочилося в голові. Вона безтямно дивилась на дітей, що підскочили до неї. Хотіла їм сказати: «Зиг-зиг-зиг, я навмисне збрехала, а ви й повірили». Їй навіть здалося, що говорить, але ні, з уст не зірвалось ані слова, вона тільки кляснула пальцями й раптом кинулась бігти.

Юлька чула позад себе тупотіння дітей, та, на щастя, хтось їх покликав. Вона аж здивувалася, що так швидко, минувши двір, добігла до алеї понад ставом.

Уголос нетерпляче спитала:

— Як же це? Як же це так?

Але ніхто, ясна річ, не відповів.

Тоді вона так само голосно сказала:

— Тю, дурна, нащо я втекла звідти? Він би підійшов до мене, і зараз би виявилось, що це неправда.

Зітхання вітру сполохали тишу, яка панувала в густій сутіні алеї. Гойднувши зелене гілля, цей повів остудив Юльку.

Нічого б не виявилось. Він же бачив її, але удав, що не завважив. І враз пригадалися всякі подробиці, склалося до купи все, на що вона затуляла очі і що тепер знайшло потвердження в цих убивчих словах: «Він уже подав на оклик з Андзею».

З розпачу Юлька ладна була накласти на себе руки. Вона минула тінисті каштани, забрела в старий сад, але за щось перечепилася і впала, подумавши, що вже зостанеться тут лежати навіки.

Те місце, куди її кинув відчай, виявилось плоским дахом старої льодовні, вшитої сухим очеретом.

Качаючись на цій сірій постелі, Юлька жменями видирала тріскуче бадилля й розкидала навкруг. Але це не помагало. Думала, геть виплаче очі, але й цього не сталося, хоч від

нестримних сліз довколишні кущі туманіли й розпливалися. Від ридань Юлька так знесиліла, ніби цілий день гарувала біля молотарки, тому часом вона переставала плакати і не-свідомо дивилася навкруги. Жовтий птах безгучно линув у темній гушавині. Мабуть, це іволга. За ставом на дорозі щось куріло. Впадало в око то се, то те. Від очерету йшов якийсь запах. Кіт прошмигнув у заростях над самою водою, глянув на Юльку похололиво й хижо і роззявив рота. Може, нявкнув, але птахи тут так лящали, що вона не почула. Кіт пішов далі, ніби ліниво, але так обережно, що не схитнув жодного листочка.

Юлька оглянулась і кинула навздогін йому грудку землі — він же, певно, прийшов полювати на пташок. І знову заридала. Найгірше, що вона нікому не могла пожалітися на свою кривду. Ні мамі, нікому. В розпуці дівчина билася головою об землю, стогнучи крізь сльози: «Ой тату, тату...» — і нарешті заснула як убита.

Гарячий день, як і раніше, лив над нею своє сяйво. Надбережні кущі в цьому місці розступались, і посеред ставу видно було острівець, де галасували горобці. Вода з тихим плюскотом лизала берег, витягуючи з-під нього якісь бурозолотаві нитки, що колихалися в глибині. Тільки вітер порушував коли-не-коли спокій цієї місцини. Прошумить серед листя, дмухне на повну силу у верхівтті дерев, пожене дрібні брижі по воді, прошелестить у травах. Але надвечір і вітер потроху став усухати.

Тінь, де лежала Юлька, помалу зсувалася вбік, і нарешті сонячні промені крізь просвіт між деревами впали їй на лице. Дівчина прокинулась і всміхнулась. У першу хвилину вона не могла зрозуміти, чому спала тут, біля ставу. Потім згадала все, але вже не заплакала. Коли сонце сяє над світом, більш нічого не потрібно для щастя, самого цього досить, щоб людина благословляла навіть найтяжчі хвилини свого життя. Напоєна сонячним промінням, Юлька відчула велику полегкість. Вона розсудливо, хоч і з запізненням, зміркувала, що нема чого впадати в розпач, поки сама не побалакає зі Щепаном.

Дівчина підвелась, обтрусилася й попрямувала до двору. Адже якщо він її шукатиме, то не тут, а там. Дорогою їй здавалося, ніби звідкись здалеку долинає галас. Вона пригадала, що й крізь сон чула страшний крик. Спинилася, прислухаючись, але вуха ловили звуки з протилежного боку, звідки, може, надійде він, повний каяття. Вона розглянулася. Довкола клумби перед панським будинком кожен камінчик на розчищеній доріжці лежав неторканий. Сонце пронизало сад тонкими пурпуровими променями й почервонило густі тіні.

Юлька сіла на порозі літньої кухні. Там теж нікого не було. Мабуть, усі пішли на прохідку в поле, як звичайно робили у свято після підвечірку, коли вщухав вітер. В сінях на долівці, посипаній грубим піском, лише зрідка видніли сліди. У діжці відбивався клаптик неба. В бузку перед кухнею вуркотіла горлиця. Ластівки літали дуже високо — на погоду. Але ніхто не приходив. Юлька побачила, що дві курки лишилися на ніч у куцах, хитро зачаїлись і сплять на гілляці. Вона встала, щоб їх зігнати, і раптом спинилася як укопана. Той лемент, що причувався їй раніше, не був оманюю — він зненацька розлігся поблизу. Вже можна було розрізнити голос пана, але, крім нього, галасували й інші, йдучи начебто з поля.

Юлька впізнала хрипкий голос стельмаха. Ластівки щебетали під надвечірнім небом, а він горлав:

— Мусить бути помпа! В путящому маєтку помпа мусить бути!

Голоси перестали наближатись, і вона кинулась їм назустріч, до в'їзних воріт.

Коло ставка, де звичайно купають вівці, зібралися всі: пан, пані, діти, челядь. І саме тут стояв крик, ніби щось скоїлося на ставку.

Раптом усі рушили вперед і знову спинились, цим разом на дорозі, і знову тупотіли ногами й репетували.

То один, то другий відділявся від гурту й відходив.

Юлька вибігла їм навперейми й стала розпитувати.

Розпалені, роз'ярілі від крику люди відповідали невлад, а потім оберталися й ще долаювалися з тими, що стояли на дорозі.

Одні кричали, що наймитських корів погано годують, то чому б людям не вигнати їх попастися понад ровом. Другі — що корови над ровом паслися, але конюшини ніхто не косив; пан сам казав стільки викосити. А ще інші волали, що люди не розбійники, щоб підпалити пшеницю.

Та Юлька дещо зрозуміла лише тоді, коли побачила батька. Він виступив з юрби разом з паном, і, йдучи поряд, вони кидали один одному страшні слова, горлаючи так, що аж луна гриміла між плугами під повіткою.

— Для того я тебе держу! За це ти їси мій хліб! — хрипів пан.

А батько на те відрубав:

— Я на вашому хлібі не розжився.

— Зате розжився на махру, щоб збіжжя підпалити.

— Де ті вражі душі, що набрехали, буцім я там курих? Хай стануть мені перед очі ті брехуни, що хочуть згубити чоловіка.

— Це ти мене губиш! З торбами, кат би тебе взяв, піду, якщо ви так порядкуватимете. Але ти підеш перший!

— Не бійтесь, я чекати не буду. Більш мене тут не побачите, хоч би мусив у полі ночувати.

— Іди ночуй на тому полі, що ви мені спалили! Іди ночуй.

— А хто те поле орав? Це ж як — той самий, що його орав, теперка б палив? Як вас палитимуть, то почнуть не з хліба.

— Іди ночуй! — кричав пан уже на подвір'ї маєтку. Раптом він поточився і, вхопившись за трояндовий кущ, вивернув його з корінням.

Тоді настала тиша. Одні кинулись на поміч, другі спокійно порозходились.

Юлька хотіла побігти за батьком, але її притьмом послали з двору — сказати, щоб запрягали і їхали по лікаря.

— Пан занедужав! — гукала вона, біжачи до стайні.

Біля криниці кілька наймитів напували коні. Поралися

коло них у настороженому мовчанні, пильно поглядаючи на двір.

— Де це згоріла пшениця? — прошепотіла Юлька, і на очі їй набігли сльози.

Вони мовчки показали на відчинені ворота поміж стодами. Юлька вийшла в поле й побачила.

Величезний пшеничний лан — найбільший у всьому маєтку — був знищений вогнем, розсипався чорним попелищем, над яким зараз заходило сонце.

Так ось що скоїлося, ось яке лихо спало на людей тоді, коли вона оплакувала себе, чуючи крізь сон якийсь крик.

Юлька не повернулась у двір, а пішла до своїх.

Батьки сиділи поночі, мов побиті. Спочатку навіть не хотіли говорити. Юзью спокійно спав на маминій перині — єдиний з них, хто був щасливий.

— От бач, Юлько,— обізвалась нарешті мати,— і не думали, й не гадали, аж знов мусимо шукати вітра в полі. Дорого, ой як дорого заплатимо ми за те, що тут трохи підхарчилися,— простогнала вона.— Бодай би зовсім сюди не тарабанились.

Юлька підійшла до батька і обережно спитала:

— Але чому це сталося? Від чого зайнялася пшениця?

— Якби ж то я знав,— відповів батько.— Люди лежали в холодку під грушею і пасли свої корови понад ровом. Хто заборонить людям коло своєї худоби ходити? Я приліг собі на траві з другого боку, лишень заснув, аж тут крик: горить! Я схопивсь, а вогонь тільки хур-хур-хур понад гонами, і зараз у тім вогні як заготить, як затріщить, як почне ним хлюскати. Вмент усе чисто запалахкотіло.

— Тату... А ви... не курили?

По цих словах у хаті залягла мовчанка.

— Не знаю,— промовив нарешті Качмарек глухим голо-сом, неначе з могили.

Він устав і вдарив себе в груди.

— Я так стерявся, аж пам'ять одібрало. Хоч убий, не можу згадати, що робив перед тим, як це скоїлось. Та

Хіба ж я який послідній, щоб курити коло достиглого хліба? Чи я з розуму спав, щоб таке робити, та це ж все 'дно, що всім вам поперерізувати горлянки, бо мені те поле було так само рідне, як і ви. От що!

Жінки плакали й казали, що лихе щось шириться між людьми — ламає й нівечить їхнє життя. Зі сльозами на очах Юлька пішла у двір. Ніч була ясна. Підпадьомкали перепілки.

Не зразу, а десь за тиждень, коли панові покращало, Юлька спитала батька, куди вони тепер поїдуть. Може, настав час податися за море або до Пруссії. Батько відповів: ні.

— А ви ж колись хотіли?

— Я тепер іншу гадку маю,— відмовив твердо.— Багато чого я передумав, поки тутка ходив за ланового. І ось що вам скажу: не варто жити, коли не віриш, що прийдуть для людей ліпші часи. А як усі повиїзять, то хто ж за це подбає?

— Думаєш, по інших селах не розпустять про тебе слави? І що при тобі хліб згорів, і се, і те! Хіба ж пани не їздять по дворах у гостину? Де тебе тепер приймуть? — остерегла мати.

— Я вже не шукатиму місця на селі.

— То куди ж ти поткнешся? — скрикнула вона.

— А до міста. Ми там ще не були, то чом би не спробувати?

— Боже мій! У місті людям живеться добре, але там ще гірш між собою гризуться, одні одних заїдають,— ослабленим голосом мовила мати.

— До всього доброго дорога далека, то й до згоди між людьми теж неблизько. Та хоч би як далеко було, самі люди не погані, лишень порядки завели такі, що хай бог боронить. За всяку дурницю одне одному в горлянку вчепитися ладні, живцем ізжерти. Але завше так бути не може. Не я, то ти, Юльцю, або наш Юзьо діждете, коли люди з людьми поладнають.

Ці слова влили розраду в змучені серця. Засвітили світло, втерли сльози. Юлька зачерпнула квартою води й полила квіти на вікні.

Батько ще докинув:

— Я на нього, на пана, значиться, серця не маю, хоч ми зі злості й лаялися. Я сам не знаю що б зробив, якби в мене згоріла така пшениця. Але що вдієш? Раз, що я ображати себе нікому не дам. А друге, коли спалив, то нічого кращого не заслужив, як піти звідси назавше. Нехай інші цієї землі діждуть. Кажуть, велика війна буде. То, може, вона все очистить.

Погомоніли ще трохи, а тоді похопилися, що вже пізно.

— Іди вже, Юльцю, іди,— квапили дочку.

Та коли вона підійшла до дверей, знов гукнули на неї:

— Юльцю!

Дівчина обернулася.

— Юльцю! Але ж ти мусиш зостатися тут? Місце гарне маєш...

Юлька поторгала засувку, а тоді повагом відказала:

— Я надумала покинути службу і їхати з вами.

— Та ти ж серце зв'язала, доню. Як же буде з твоїм Посілеком?

Чимало часу збігло, поки дівчина відповіла хрипким голосом, ніби їй здушило горло:

— Як він має мене на мислі, то прийде до мене і в місто, а як не має, то й тут не знайде.

Батьки зраділи й полегшено зітхнули.

— Оце ти розумно сказала,— похвалили її, а коли вона вийшла, заговорили про те, як любо їм буде, коли дочка ще хоч два-три роки зостанеться при них.

— Нам буде нелегко. Все треба починати спочатку. Вважай, друге життя... А вона така молода, здорова, веселенька, мов те світло в потемках. Встигне ще заміж.

У друге своє життя Качмареки вирушили не зразу. Незважаючи на погрози, добули квартал і виїхали восени.

Вони мусили визнати, що тепер віз був повніший, ніж тоді, коли стали тут на службу. І одежі везли чималенько,

і курей, і трохи грошенят — виручених за поросся та зібраних на корову, а крім kota, був і собака. А проте їм здавалося, що вони знов мають тільки одне одного,— і вони мужньо чекали, що буде далі.

Батько, сірий на лиці, стояв біля воза й підгонив:

— Хутчій, хутчій, чого ви так гаетесь.

Тож вони більш не гаялись і, кинувши між пожитки kota в мішку, вилізли на воза й галасливо повмощувалися на клунках з постіллю. Юлька сіла на передку.

— Зузю, тримай собаку! Кури там не вилетять? — гукнула обернувшись.

— Ну, вже? — спитав погонич.

— Рушай,— озвалися подорожани.— В ім'я отця, і сина...

Коли виїздили на шлях, усі поодверталися, щоб не бачити кам'янички. Вона була вже готова і просихала під промінням осіннього сонця.

Їхати було недалеко — до міста менше милі. Але ця коротка дорога вела в інший світ, до нових людей і чужих звичаїв. І вела вона вже не до землі, а до чогось незнаного, чого вони й передбачити не могли. Тому їм здавалося, що ця дорога дальша, аніж до будь-якого села, дальша, аніж у Пруссію, аніж за море. Найдальша.

КСЬОНДЗ ФІЛІП

Отак тоді Філіп Яруга і став ксьондзом.

Спершу, поки ще не вступив до семінарії, не був певний, чи хоче ним стати, чи ні, але потім він цілком поклався на батьків, які твердили, що бути ксьондзом, це найкраще. Батьки його, власники чоловічої кравецької майстерні в невеличкому містечку, прагнули, коли не власними силами, то хоч за допомогою свого сина досягти вищого становища. Найпевнішим шляхом до цього, на їхню думку, було духовенство.

— Ніхто не дивляється, якого ксьондз стану,— пояснювали вони своєму одинакові,— бо він завжди святого стану.

І справді, всі тутешні люди знали, що їхній біскуп хлопчиком пас гуси неподалік у селі, у свого бідного батька. А хто про те пам'ятає? І хіба не цілують йому руку найбільші пани? В його палаці, певне, пташиного молока тільки бракує. І поважають його так, наче він син аристократів, а батьки його не прості вже селяни, а батьки біскупа.

Філіп мусив визнати, що так воно й є, і таке життя було йому до душі. Не про біскупство, звичайно, він мріяв,— навіть проста парафія видавалась йому й батькам його досить добрим майбутнім. Все, до чого кожен прагне,— добробут, становище серед людей, не дуже важка праця,— здавалося на цьому шляху особливо доступним. І без жодного конфлікту з богом, ба навпаки — з великою духовною користю, яку дає праведне життя і щоденне спілкування зі всевишнім.

Проте Філіп вагався, бо, хоч і хотів бути священиком, не відчував до цієї праці покликання. Боявся, що не зможе збудити в собі того піднесення, яке необхідне при виконанні священницьких обов'язків, що не вбереже своєї чистоти, пильнувати яку, здається, ксьондзи, мабуть, присягають.

Та старі Яруги мали про це свою думку.

— Ніякої тут присяги,— казали вони,— не може бути. Як не можна заборонити людині їсти, так і з тієї шкури, чоловічої чи жіночої, годі вискочити. Коли й Ісус одягнув на тебе таку шкуру, то хай не забороняє відчувати на собі її наслідки. Забороняється тільки безсоромність. А щодо покликання,— казали йому далі,— то воно з часом прийде. До кожної справи чоловік спершу має призвичаїтись, а поки чогось не починав, то як же він знає, чи є в нього покликання до того?

Філіп слухав і далі покладався на батьків, бо, будучи одинаком, він мав з рідними тісніший духовний зв'язок, ніж мають у його віці інші сини.

Були, щоправда, в батьків певні сумніви. Матір жаль іноді брав, що не доглядатиме внуків од Філіпа. Хоч нишком вона тішила себе, що матері ксьондзів мають кого глядіти і на руках носити, але розуміла, що думки ті нечисті, що їх треба

гнати від себе геть і що на такі втіхи розраховувати не годиться. Натомість приходили інші роздуми. Філіп був вродливий юнак, йому, певне, пощастило б на багатій оженитися, був він здібний до всяких наук, міг би, може, і на якій службі дійти високого становища. Але жодна з тих можливостей не мала стільки гарних сторін, як сан священника, жоден з тих варіантів не таїв у собі стільки легкодосяжних вигод, і скороминущих, і вічних, про які марила побожна мати, та й ніщо не могло зберегти батькам сина так, як позбавлення права на власну родину. Отож коли надійшла пора, всі колишні сумніви зблякли і Філіпа віддали до семінарії.

Одразу по його від'їзді батьки в смутку ради собі не могли дати. Філіп теж дуже тужив і нове життя було йому важке. Потім старі взяли до себе на виховання після смерті сухотної родички сироту, і їм з нею стало трохи веселіше, Філіп теж знайшов собі друзів серед семінаристів. Він сподівався, що невдовзі настане такий час, коли ні він, ні його батьки не шукатимуть розради в комусь, бо житимуть разом у парафії, яку він, безумовно, отримає.

І от його висвятили, — був він спершу вікарієм, а невдовзі одержав і парафію в глухому селі, проте не таку вже й кепську.

Та довелося йому жити на тій парафії без батьків, вони скоро одне за одним повмирали.

Невимовно тяжко стало на серці у Філіпа Яруги. Поки батьки жили, їхні бажання і надії виправдували те, що він без покликання став ксьондзом. Дивлячись на щасливих батьків, він забував, що вибрав сан священника головне заради легкого хліба бо ж тут найменше треба піклуватися про хліб. Коли ж батьки померли, зникло й те єдине, що духовно підтримувало його в новім становищі. І лише тепер Філіп збагнув, що про хліб і професію ксьондза він думав більше заради старих, йому ж самому треба було починати з чогось іншого. І прийшла до нього страшна мить, коли він із відчаєм усвідомив жажливу безвихідь. Хоч і казав собі, що краще порвати ці пута і вирватись із неволі, ніж в облуді жити,

вдаючи ту щирість, якої нема,— він добре знав, що цих пут ніколи не розірве. Бо помазували його в ім'я бога надією, що він до кінця йтиме в тій шерезі, до якої записався сам, з доброї волі і при повній пам'яті. У втечі від цього всього він вбачав те, що кожна людина вважає найбільшим гріхом — він вбачав зраду. Та спадало на думку й інше; а що, коли стаючи ксьондзом, він уже зрадив якесь боже повеління, котре покликало б його до чогось іншого? Але хоч куди він звертав свої змучені, розпачливі думки, завжди виходило на одне: до зради додалася б зрада, та й годі, а то вже був би справжній глум над богом. З богом у нього було так: щоразу, як тільки Філіп Яруга вирішував заплющити на все очі й будь-що бути ксьондзом, його охоплювали сумніви, і він не вірив у бога, а місія ксьондза видавалась йому справжнім злом і облудою. Коли ж він думав, щоб скинути з себе сутану і стати світською людиною, відразу ж приходила впевненість, що бог є і що він буде переслідувати й карати його за цей вчинок.

І зійти з обраного шляху не було ніякої змоги. До того ж якщо раніше він бачив тільки те, що перед ним відкривала духовна кар'єра, то тепер він бачив тільки те, що вона закривала від нього.

І коли він якось їхав сільською дорогою з невеличкої станції до своєї нової парафії, то в розпачі думав: а чи не зупинитись йому? Зійти й податися в поле і там вкоротити собі віку? Проте не зупинився, тільки, їдучи, з цікавістю роздивлявся місцевість, де йому визначила доля розпочинати святе й оплакане життя.

До його парафії належали чотири села: Малоцин, Паментів, Сербинів і Гавліці. Поки їхали, візник показував на них Філіпові батоном, і то з такою гордістю, як ото показують прибулим свою садибу й навколишні краєвиди. Костьол був у Малоцині. Коли під'їхали ближче, ксьондз Філіп побачив невеличку, потемнілу від часу дерев'яну будівлю, всю прирушену іржавим та жовтим листом каштанів. Поруч, теж уся в листі, теж потемніла від старості і теж дерев'яна, обснована вже голим віттям ясенів та яворів, стояла плебанія.

Все ксьондзові Філіпові тут сподобалось. Це була його домівка, що чекала на нього, але куди приїздять не просто восени, а в осінню пору життя, на довгу тиху зиму.

Не раз зітхнувши, поселився ксьондз Філіп у цій хаті разом зі своєю тіткою, яку незабаром викликав до себе.

Обійнявши таку людну професію і побачивши звернені до себе людські погляди, він відчув те, що відчуває кожен, хто стає до якоїсь праці.

І захотілось йому сповняти свою місію якомога краще, поривало його неясне почуття, яке примушує кожную людину робити добре те, що вона робить. Хоч спершу нема ні охоти, ані віри до того, що маєш робити, але вже від самого тільки процесу роботи виникає ніби й охота, і віра, а потім з'являється й радість і, головне, надія,— ану ж, це комусь допоможе, призведе до чогось доброго. І дзвоники, якими видзвонювали хлопчики в червоних пелеринках, і біле покривало у віттарі, і блиск сонця на склі богослужебних келихів, і сила власного голосу, що сам собою лунав при відправі чистіше й дужче, ніж басові труби органа,— все це якийсь час приносило ксьондзові Філіпові якусь радість, що допомагала йому жити. Підбадьорювало його ще й те, що кожного заохочує до роботи,— людська похвала.

Колишній ксьондз, що помер перед Філіповим приїздом сюди, такий уже був старий, хворий і немічний, що, як розповідали, костьольний служник Антоній відправляв за нього всю службу, навіть вінчав. На останніх весіллях то вже всі бачили, що ксьондз тільки стояв, спершись на костура, й стогнав, робив же все Антоній, навіть і спітрахиль сам клав молодим на руки. До одного тільки був старий ксьондз справний — збирати з людей за духовні послуги. Правда, знано в парафії, що цим фактично займалась його ключниця, прагнучи в такий спосіб стягнути собі на старість якийсь маєток. Дійшло до того, що перед самою ксьондзовою смертю вона сама вже домовлялася про ціну за вінчання, хрестини та похорони і обдирала людей без сорому й совісті. Хто більше тут був винен, ксьондз чи його ключниця, було

однаково, і люди ремствували. Коли ж приїхав молодий ксьондз і привіз сиву смиренну тітку, яка ні до чого не втручалась, і коли платити за все почали так, як і давніше було — хто скільки міг, — люди були задоволені. Костьольний служник Антоній, хоч і не мав тієї ваги, як за старого ксьондза, прагнув наново вислужитись і раз по раз доносив Філіпові слова похвали, що про нього казали.

Зрештою, ксьондз Філіп і сам не раз помічав вияви тієї глибокої поваги, з якою ставились до нього парафіяни, і, позбавлений інших людських радостей, він часто вечорами любив їх собі згадувати й тішитись ними.

Ось так одного разу прийшов під вечір до костьолу бідний селянин із Паментова і через Антонія, як милостині, попросив ксьондза, щоб той висповідав його.

Філіп спершу завагався: правду кажучи, не хотілось іти. За вікнами — сніг, вітер, та й час був не для сповіді.

Однак він пішов-таки, і не пошкодував, бо випадок був серйозний. І Філіп ще раз пересвідчився, як багато він важить для своїх парафіян.

Тінь селянина рухливою цяткою маячила в сутінках костьолу, тьмяно освітленого Антонієвим ліхтарем, вона двоїлася, троїлася, виростаючи до величезних розмірів. А селянин, ухопивши високого на зріст Філіпа за ноги, мало не підняв його в своїх обіймах. Вчинивши це, чоловік благав виявити до нього ласку, вибачити за настирливість. Тоді в сповідальні, яка, збуджуючи луну в порожньому костьолі, весь час хилиталася, скрипіла й стукотіла, селянин розповів про своє горе.

Мав він жінку, але жив з нею погано, так погано, що мусив урешті кинути її, бо трапилась йому дівчина. З тією дівчиною він спізнав, що є на світі таке щастя, яке йому ніколи й не снилося. Жив він з нею на віру, але щиро. Народились у них діти. Проте життя — це життя, а гріх лишається гріхом. Уже давно хотіли вони очиститись від тієї страшної провини, шукали способу якось розірвати його перший шлюб, як це буває в людей — у містах, наприклад. І коли на той час

приїхала до парафії свята місія, вони обоє пішли до сповіді й просили, щоб їм допомогли в цій справі у консисторіях та у вельможних біскупів. Але отці-місіонери дуже розгнівались, гріха не відпустили, наклали тяжку покуту, зв'язок з Пелясею наказали розірвати й повернутися до законної жінки. Загрожували навіть, що за такий нечуваний гріх кара може впасти на все село. Проте він з Пелясею зволівав, бо розлучитись їм — це все одно, що ніж у серце.

— І від того часу,— мовив нещасний з Паментова,— ми не маємо життя. І од людей,— вів він далі,— скільки доводиться терпіти! Поки не було присуду, то ще сяк-так, але, коли почули присуд слуги божого, всі нас проклинають, чого ж ми того вироку не виконуємо. Тоді я й кажу: коли так, то піду я до ксьондза, і що він повелить, хай те й буде. Якщо звелить те саме, що й отці зі святої місії, ми зараз же так і зробимо, тільки спочатку прошу — відпустіть нам гріх, що ми відразу не вчинили волі отців.

Все це грішник із Паментова безсило хрипів у вухо ксьондзові, диханням зігріваючи йому щоку, аж та зволожніла.

Ксьондз Філіп безсило затулив лице руками, не знаючи, що робити. Рідко сільські парафіяни приходили до нього з такими важкими справами. Жаль йому було цього впертого грішника, що стогнав від болю. Проте ксьондз опанував себе і, згадавши твердість законів божих у таких справах, а також братів своїх по Христу, з якими мав бути заодно, підтвердив вирок отців місії.

Чоловік поцілував руку ксьондзові з такою силою, наче хотів показати, що він усе розуміє і щиро дякує за цю виправдану суворість. Через місяць він прийшов сказати, що сповнив накладену покуту і, отримавши відпущення гріхів, дуже дякує богові й ксьондзові, що звільнили його від такого важкого ярма.

Інші, дрібні події життя заступили в пам'яті той випадок. але десь у серці залишився слід від нього і сповнював ксьондза Філіпа почуттям того, що він справжній ксьондз, спроможний впливати на долю довірених йому душ.

Але що більше, виконуючи обов'язки душпастиря, він відчував себе на своєму місці, то більше тягнуло його до іншого життя, до простих людей.

І після кожної відправи, після кожного обряду, під час яких здавалося, що він володіє серцями людей і що словами своїми може кликати їх, куди захоче, після кожного такого, сказати б, професійного задоволення йому хотілося розваги, він відчував, що має право використовувати свій час так, як і всі смертні після роботи, відчував потребу в якійсь винагороді. Він почав бувати серед людей, спершу тільки на хрестинах, весіллях, на веселих родинних банкетах, а потім ходив уже й без нагоди, аби тільки запросили, а запрошували його часто, бо в парафії було багато господарів, які вважали за честь, що в них гостював ксьондз. Та й те, що Філіп був хлопець вродливий, веселої вдачі, із ним приємно було пожартувати, пробуючи довідатись, яка ж насправді натура криється в цього молодого, міцного парубка під священницькою сутанною.

Часом, коли ксьондз Філіп, готуючись до якої гостини, скидав із себе приношену вже буденну сутану і вбирався в іншу, святкову, з шовковими гудзиками, його раптом стримувала думка: ні, якщо ти відчув у собі покликання, то мусиш поглиблювати його молитвою, роздумами на самоті і якоюсь розумовою працею, пов'язаною з цією професією. Він навіть обдумав собі таку працю — почав писати про храм святого Петра, розіклав на письмовому столі чистий папір, підібрав потрібну літературу.

Але цих поривань його вистачило хіба тільки на те, щоб відмовитись від запрошення і потім страшенно нудитися вдома. Вечір минав у понурих роздумах і даремних жалях, а назавтра Філіп ішов на богослужіння, мов на страту. Згодом він не став допускати в себе такого настрою і, як тільки мав бажання, навіть не запрошений, ішов до людей, туди, де знав, що можна випити, закусити, посміятися чи в карти пограти. Щоб піти в ту чи іншу садибу, до управителя маєтку або до завідуючого школою, завжди ввечері знаходився час, і госпо-

дарі завжди виставляли перед гостем стільки закусок, вина й домашніх наливок, аж стіл угинався.

Спершу ксьондз не пив багато: знав, що голова в нього не дуже міцна.

— Ні, я вже не можу,— говорив він, перевертаючи чарку.

— Отакої! — вигукувало на це товариство.— Що ж то за священик, коли він не п'є? Сам Ісус Христос у Кані Галілейській воду на вино перетворив. І на вечорі з апостолами не воду ж, а вино пив.

— То, може, цигарку? — припрошували інші.

Ні, курити він теж не хотів.

— Дайте спокій ксьондзові,— втручались ті, що були сміливіші.— Він вибрав собі те третє, найприємніше з насолод.

І коли розмова, бувало, велася після хрестин, жінки, лукаво поглядаючи йому в очі, казали:

— О, коли ксьондз усе робить так ревно, як він хрестив сьогодні того малюка, тоді дай боже!

— Дай боже, дай боже! — вигукували чоловіки, що не чули початку розмови.— За здоров'я ксьондза Філіпа! Це вже конче треба випити.

І він мусив випивати, а пізніше — то вже пив і курих, як інші чоловіки, а може, ще й краще за них.

І до жінок залицявся, брав їх за оголені плечі і, вдаючи обурення, вигукував:

— Иди, жінко, додому! Иди вдягнися. Накинь що-небудь на ці плечі. Не спокушай!

Непокоїло його, чи належно поводитьсь він на забавах,— так само, як і те, чи справно він службу справляє. А що на тих забавах не раз, бувало, він чув дотепи та жарти над релігійними обрядами, то гадав, що святість свята у певних межах, а далі вона вже стає чимось людським і навіть любішим серцю від того, що над ним можна пожартувати. А зрештою, і чого б це людям вважати його побожність за якусь крихку річ, що її легко розбити? Хай собі цього не думають!

Проте вона була така крихка, і її дуже легко можна було розбити.

Минав місяць за місяцем, і Антоній щораз менше приносив йому вдячних слів од парафіян, та й сам ксьондз Філіп, виходячи на амвон чи промовляючи казання, не відчував уже того прихильного зацікавлення, тієї побожної шанобливості, з якими при його появі оживав увесь костюл. Він уже не був тим новим, заради кого тиснутья, хоч оком глянути. Його вже добре знали. Знали, як він повернеться при «*Dominus vobiscum*»¹, як стає на коліно, як руки складає, як співає. Власне, парафіяни перестали його якось відрізняти від амвона, вівтаря чи сповідальні.

Ксьондз Філіп втрачав терпіння, мучився, щовідправи, щосповіді чекав на щось таке, що підтвердить потребу цих обрядів. Він хотів пересвідчитись, що зможе повернути до бога цю громаду людських душ, що зможе її повести за собою, що цій громаді без нього не обійтись. Але парафіяни мурмотіли йому на вухо, як і годилося за катехізисом, про свої щоденні нудні гріхи: весільні гості штовхались і реготали, заважаючи іншим бачити, що діється біля вівтаря: а ті, що слухали проповідь, лишень сповнювали собі обряд, та й байдуже.

Повага людей могла б бути для Філіпа винагородою за всі ті втрати, що їх спричинював ксьондзів сан. Але, відчувши, що втрачає її, або хоч те, що вона не зростає, ксьондз Філіп почав на відправах знову нудитись і знову шкодував, що став ксьондзом.

Скоро люди звикли й до того, що Філіп небагато брав за свої послуги, навіть почали вважати, що такий молодий ксьондз, на першій парафії, міг би й менше брати. Все частіше приходили до нього торгуватись. Він не раз поступався, а потім його спокушало надолжити своє на інших, на щедріших, але так чи так, завжди після того йому ставало

¹ Господь з вами! (Латин.) — звернення священика до парафіян у католицькому храмі.

сумно. Коли заробляв більше, йому здавалося, що він согрішив, коли ж мало, то думав собі пригнічений:

«Коли я не можу заробити собі належного утримання, то навіть так упиратися, мучитись, та ще й без покликання, без переконання?»

А мучився він тим більше, що й зовсім перестав бувати серед людей. Весь час, окрім богослужіння і виїздів, він сидів дома біля письмового столу, де між стосів чистого паперу лежав аркуш з початком праці «Історія храму святого Петра в Римі». І, сидячи так, він заздрив кожному, хто не був ксьондзом, хоч до того життя боявся бодай доторкнутись. Воно його, щоправда, як і раніше, вабило, проте, щоб мати втіху від розваги, йому бракувало того душевного спокою, який з'являється після сумлінного виконання своїх обов'язків. Він був нікудишнім ксьондзом, нікудишньою ставав він і людиною.

Якось довелося йому поїхати-таки на храмове свято. З'їзд був людний, напівсвітський, напівдуховний, на великому обіді в каноніка досхочу пили вистояні меди та вино. Ксьондзові Філіпові на цьому банкеті зробилось раптом дуже весело, і відтоді він уже не забороняв собі користуватися тим, що раніше вважав за винагороду й відпочинок після сумлінної праці, але що, як виявилось, могло давати забуття — після несумлінної праці. Не тільки не забороняв собі, а навіть розгулявся не на жарт, так, що тепер щодня, відправивши сяк-так службу, по обіді йшов куди-небудь випити, посміятись чи в карти пограти. Не раз траплялося, коли зненацька треба було ксьондза до хворого, костьольний Антоній мусив витягати п'яного Філіпа від управителя чи директора школи, або — ще куди гірше — від Чубая, який тримав крамницю та шинок.

Костьольний Антоній робив це не без деякого прикрого задоволення. Дорогою він кожному говорив:

— От ви кажете — костьольний, костьольний... А без костьольного не дали б ради. З жодним ксьондзом не дали б ради.

Якось саме таким чином витягнув Антоній добре підпилого ксьондза з кімнати, що за шинком, і сказав йому, що на нього чекають удома.

— Пані веліли повідомити,— додав він,— що приїхала ваша сестра.

— Що за сестра? — здивовано питав ксьондз, гикаючи, і ступав по снігу нерівною, п'яною ходою.

До своєї кімнати ввійшов він не відразу, а через кухню і тітчину кімнату, сподіваючись цією довгою дорогою трохи протверезіти. Тітка, як звичайно, в цю пору вже спала, роздягнувшись. Але спала, певне, чекаючи на нього, бо на відсунутому від ліжка кріслі горіла свічка.

Ксьондз Філіп доторкнувся до її плеча:

— Тітонько, тітонько, хто це приїхав?

Тітка прокинулась і якусь хвилику дивилась на нього каламутним, неживим поглядом, який буває в несподівано розбуджених старих людей — наче з того світу. Далі, ворухнувшись, вона промовила:

— Верося приїхала.

— Що за Верося?

— Верося. Ти що, не пам'ятаєш? Та, що у вас виховувалася, коли ти був у семінарії. Приїхала сюди з плачем. Скажи їй яке слово, хай так не побивається.

Йдучи додому, ксьондз Філіп насилу долав у собі п'яну обважнілість голови й ніг та нестерпно болюче стискання в грудях.

Біля порога своєї кімнати він зупинився, взявшись про всяк випадок за одвірок.

На низенькому стільчику, між канапою та грубкою, сиділа худенька дівчина в синьому старенькому капелюшку й блаженському, як для зими, пальтечку. Вона вже не плакала, а ритмічно похитувалася з боку на бік, наче прагнула тим рухом звільнитись від якогось болю.

Ксьондз Філіп майже не спілкувався з Веросою, яку його батьки взяли до себе, коли він виїхав з дому. Приїздивши на свята, він дуже мало бачився з нею, бо зранку завжди йшов

до костьолу, а по обіді вона ходила вчитися шити. Тепер, хоч вона вже й зовсім подорослішала, Філіп упізнав її: він і колись часом бачив, як вона, отак скрутившись, хиталася, ніби в якійсь болісній задумі. Впізнавши її, Філіп пригадав раптом, що мати, вмираючи, наказувала йому не забувати цієї Веросі. І він не забув її, ліквідуючи по смерті батьків підупалу майстерню, виплатив записані на дівчину гроші. Верося мала з кимось там на ці гроші відкрити крамничку капелюхів. А втім, як ще міг він, людина зв'язана обітницею, пам'ятати світську, власне, зовсім чужу йому дівчину? Зараз, одначе, побачивши її, він подумав, що пам'ятав про неї таки погано.

— Добровечір,— промовив він густим, трохи хрипким голосом.

Дівчина підвела тільки голову, наче в неї забракло сил встати. Не видалась вона йому ані вродливою, ані приємною, тільки змученою. А поглядом ніби благала рятунку.

— Веросю, що трапилося? Добрий вечір! — промовив він нетерпляче, але підійти до неї не наважувався, щоб не заточитися.

Дівчина якусь мить дивилась на Філіпа і раптом, наче не знайшовши в ньому того, що очікувала, знову зайшлася плачем. Він одірвався од стіни, підійшов до неї і поклав руку їй на плече. І відразу ж відчув, як те плече — ще мить тому воно здригалось від плачу — завмерло, дівчина затихла, не плакала вже, здавалось, і дихати перестала. Ксьондз Філіп прийняв руку, витер обличчя, відступив трохи, озирнувся, підтягнув до себе крісло і на деякій відстані всівся. А дівчина відразу ж ізнову заплакала.

Та ксьондз Філіп уже настільки прийшов до тями, що міг ставити запитання:

— Де це ви, Веросю, досі пропадали? Чому ви не сповістили, що вам так погано?

Але вона не хотіла відповідати. І довго так тривало. Він сидів, чекаючи, поки спирт з нього випарується, а вона плакала.

Нарешті Філіп підвівся, почав ходити по кімнаті, потім зупинився біля Веросі, але цього разу руки їй на плече вже не поклав.

— Не плач, дитино... Дитино,— попросив він якомога тихіше, хоч його низький голос забринів, як далеке приглушене зітхання грому.

Навпомацки, бо очі її, засліплені сльозами, нічого не бачили, Верося припала йому до рук і стала їх несамовито цілувати. Він вирвався і відсахнувся так, наче його вперше цілували в руку. Але відразу ж підійшов знову до неї, обійняв голову і разом з капелюшком притис до грудей.

— Капелюшок...— промовила дівчина й скинула його з лави.

Над її чолом звихрилась кучма білявого волосся, а в вологих очах блиснуло щось, наче благальна усмішка.

— Пробачте,— шепотіла вона,— але я розповім усе потім.

Вона попросила дозволу залишитись біля тітки, бо тепер їй, Веросі, нема де й подітися в світі. Боячись, щоб вона знову не заплакала, Філіп більше ні про що не розпитував і погодився на все.

Спершу Верося допомагала тітці, яка насилу вже ходила, й тому дуже зраділа такій помічниці. Але тітка незабаром умерла, і Філіп запитав Веросю, чи вона погодиться, як названа сестра, залишитися в нього на господарстві. Верося зашарілась і відповіла не відразу:

— Якщо ви цього бажаєте, то я можу залишитися. Поки хто знайдеться інший.

Ніхто інший так і не знайшовся, до того ж усі сумніви, всі муки, що раніше так терзали Філіпа, тепер хтозна-де й поділися.

Тепер він думав тільки про те, яка Верося, про її вроду. Власне, не так про вроду, як про те, що вона, Верося, існує на світі. Пригадував собі, як вона дивиться, як морщить чоло; заплющивши очі, уявляв її гнучкі руки, її пружну поривчасту ходу або як вона несміливо запунялася, схиливши

голову до плеча, ніби засоромлена власною жвавистю. Він розчулено пригадував усе, що вона розповідала, що робила, наче все те було щось надзвичайне, неповторне, назавжди втрачене, за чим ненаситно й тоскно нило його серце. Годинами міг він відновлювати в пам'яті той перший вечір, коли вона з'явилася до них і так, із вузликом, сіла,— змучена, худа, пригнічена тягарем невідомої йому долі. Без краю розчулювався він, пригадуючи, як раз побачив її на подвір'ї,— розчервоніла з напруги, вона сама подужала укоськати норовистого коня. І чи бачив він її дужою, чи слабенькою і беззахисною — завжди бачив її такою, якою хотів, щоб вона була. Йі кожен прояв її характеру, хоч би й як суперечливий, знаходив відгомін у його серці, все, що вона робила, він схвалював. Вона могла вчинити з ним усе, одного лише не могла — викликати в нього якийсь інше почуття, крім безмежної любові, що їй він не мав сили протистояти. Але коли траплялася нагода скуштувати любовної втіхи, він цього свідомо уникав. Чоловіча амбіція, що в таких випадках вимагає задоволення, в нього як у ксьондза, була відсутня. Іскри спалахували, але, навіть не розгорівшись, гасли, і за мить він забував, що вони й були. Проте втриматись, щоб знову не покласти руки на плече Веросі, Філіп не зміг. А зробивши це, як і під час першої розмови, він запитав, чому вона тоді так плакала. Цього разу вона вже затримала його руку, притиснувши її щогою до плеча, і важко дихаючи, наче бігла навздогінці, квапливо розповіла, що її покинув той, кого вона кохала. Вона довірила йому свої справи, а він просто вкрав її заощадження, які вона зібрала, тримаючи з однією жінкою крамничку капелюхів. Ще й мусила тій жінці оплатити збитки, які він заподіяв. І отак, лишившись без шеляга за душею, пішла вона світ за очі. І коли хотіла вкоротити собі віку, згадала про Малоцин і подумала, що, може, ксьондз не поставиться до неї вороже.

Але він не лише не поставився до цього вороже — він впав у чорний розпач, затулив лице руками й не хотів до неї

обзиватись. Він весь здригався, наче ридав. А коли ж вона благала, щоб він обізвався, він сказав, що не сподівався, щоб вона спізнала вже таке. Вона просила в нього прощення, присягалась йому, що любов та була не справжня, що плакала вона того вечора більше з сорому. Однак він далі розпучливо відпихав її від себе, і вона, на мить завагавшись, впала на коліна, сховала голову в його чорній сутані і зізналась, що, як тільки побачила його того вечора, як тільки він торкнувся її плеча,— відтоді він один є і буде в неї на цьому світі, навіть хоч би за це й пекло її поглинуло. Вона неймовірно закохалася в нього з першого ж погляду.

Притискуючи її в захопленні до грудей, він зніяковіло прошепотів:

— Я був тоді п'яний.

— Ні,— заперечила вона.

— Так,— промовив він, не зовсім усвідомлюючи, що говорить.— Я тоді сп'янів тобою. І тепер теж... Тобою...

Потім вони ще довго були наче безтямні і ще довго повторювали розпашілими вустами:

— Якби могло так бути вічно...

З того часу вони весь час горіли негасимим, дедалі дужчим бажанням бути разом. Філіп Яруга не знав, на якому він тепер світі живе: відправляв у костьолі, як уже й звик відправляти, але сам наче був відсутній, думками й серцем він повертався до останньої ночі, що минула в обіймах Веросі, дивуючись, що така проста й ніби одноманітна любовна втіха може так урізноманітнюватися й змінюватися.

В потоці любовних слів він якось признався Веросі:

— Я й не знав, що є на світі таке щастя. Не знав...— повторював він, і йому здалося, що все це ніби вже було, ніби він колись уже говорив це або чув від когось.

Верося була не тільки гарною коханкою для короткочасних утіх, але й приємною жінкою в щоденному житті. Вона не належала до таких, за якими всі упадають. Проте існував певний різновид чоловіків, які, зустрівши її, закохувались у

неї. Коли ж біля Веросі жодного такого не було, вона терпляче й покійно чекала на його появу. З усіма іншими вона поводитися скромно й сором'язливо, як то кажуть, ні риба ні м'ясо. Нікого вона не приваблювала ані поглядом, ані сміхом, але, як хто вподобався їй, уся вона займалася полум'ям. Власне, таким полум'ям горіла вона й тепер. Мала вона також ще одну особливість: коли не була закохана — здебільшого сиділа, похитуючись, у задумі, робота в неї тоді з рук падала. А коли ж була задоволена своїми ночами,— в руках у неї все аж горіло. Тепер вона теж була ними задоволена, тим-то всі дні метушилась і клопоталася в господі, запроваджуючи новий лад у хаті й господарстві.

Зате люди були незадоволені нею. Раніше, коли Філіп мучився, що він нездатний або не хоче бути ксьондзом, коли він службу відправляв абияк, парафіяни того не помічали, а як помічали, то тільки іноді говорили між собою:

— Вже він не той, що був колись.

А коли стали бачити його п'яним, та ще й у Чубая,— правда не в лавці, а в крамаревій господі, хоч це той самий шинок,— то це вже вважали його провинною. Ну, а справа з Веросею, на думку всіх, переповнила чашу ксьондзових провин. Те, що ксьондзи жили зі своїми економками, було явищем звичайним. Ще батьки навчали Філіпа тієї мудрості, що природа вимагає свого, і з цієї шкури не вискочиш. Від таких зв'язків, бува, й діти народжувались. Але щоб через свою економку світу не бачити, щоб заради неї все інше занехаяти і тільки, як подейкували, в очі їй дивитись та в ногах валятись чи прогулюватись під ручку з нею по садку — такі пристрасті на очах усієї парафії — це вже й справді нечуваний гріх. Та ще й кажуть, нібито вони між собою близькі родичі.

А тим часом любов Філіпа й Веросі перестала бути для них пишним бенкетом, а стала щоденною потребою, як, скажімо, їжа. Не меншою потребою, але й не більшою.

Опам'ятавшись трохи від цього шаленства, Філіп Яруга, як ніколи раніше, відчував себе зле у священицькій сутані.

Йому здавалося, що легше було б каміння на шляху розбивати, якби тільки хто звільнив його від сану ксьондза, де він ні божої ласки, ані шани людської не зажив. Тепер і любов до Веросі видавалась йому жахливим гріхом, який ксьондзові ніколи не проститься.

Пригнічений, весь і без того, як він вважав, по шию в гріхах, Філіп знову почав шукати забуття в чарці, і, як то часто буває, коли повертаються до якоїсь недоброї пристрасті, пив він — мов навіжений. Люди приїздять, як і домовились, дитину хрестити, а ксьондз лежить безтямний, і Антонієві з Веросею ледве вдається привести його до пам'яті, але дитину хрестить, водячи правою рукою ксьондза, таки Антоній. Одного разу треба було з костьолю виносити труну з небіжчиком, а ксьондза не знають де шукати.

А ще гірше — Філіп сп'яну верзе таке, що аж ніяк не личить духовній особі. На святі пожежника всі чули, як ксьондз плів, що коли б Ісус Христос об'явився оце тут на світі, то його б відразу запроторили в поліційну дільницю. А то якось, голосно вигукуючи, він нарікав на поганих ксьондзів: «Урятуй нас, боже, від огню, голоду, війни й від ксьондзів, котрі дурні й ошуканці». Говорив так, а сам же був одним з найгірших ксьондзів! Одного разу він навіть про біскупів образливо говорив. Хто вони такі? Тільки великі шапки на головах носять, та й годі.

Дійшло до того, що якогось дня, коли вже зійшло сонце, його для відправи служби божої в костьолі мусили витягати з панського двору, де він цілу ніч пиячив та грав у карти. Йдучи до роботи, люди бачили, як Верося, заливаючись слізьми, волокла його, а він ледве на ногах тримавсь. І куди ж ото вона, безсоромна, вела його? Звісно, до ліжка! А ксьондзові годилося б, вставши пристойно, йти вранішню службу відправляти.

Знайшлися такі, що намовляли людей написати скаргу біскупові. Але не всі того хотіли, бо хоч і говорили про ксьондза різне, та коли доходило до скарги, відступали.

— Ну й що,— казали,— і ксьондз — людина, може помилятися. Живе, як і всі.

І, відчуваючи, що й самі такі ж грішники, дарма що хотіли іншого ксьондза, вони скарги не писали.

Інші, проте, дотримувалися думки, що ксьондз не такий має бути, а значно вищий, кращий, праведніший. І скаргу таки послали.

Якось погожої літньої неділі, ще до того, як чутка про скаргу, написану в Гавліцях, дійшла до нього, стояв Філіп на амвоні і читав з Євангелія про зруйнування Єрусалима. Повчання, яке він насилу вивів із своєї проповіді, було таке: костьол — свята святих, і його належить як слід шанувати. Чи була б це величава кам'яниця, а чи благоденська дерев'яна споруда, хоч би й яка вутла,— в костьолі не можна вести порожні балачки, непристойно поводитися, штовхатись і сміятися.

— Якщо ти виструнчишся перед міністром,— промовляв Філіп,— перед воєводою, перед старостою, то тим паче мушиш перед господом твоїм, перед богом!

— Перед богом! — промовив Філіп удруге, намагаючись надати своєму голосу сили й врочистості.

Голос його не підводив, розлягався потужно, і Філіпові це дуже подобалось, але слова, які падали з уст ксьондза, нікого ніби й не хвилювали.

Люди були змучені жнивами, до того ж попередню ніч прогуляли на суботніх гульбищах.

Повільний спів хору, тягучий звук органа, дим кадильниці, лагідний дзенькіт дзвонів, дужий голос ксьондза і сонце, що розтиналило костьол пасмами золотого пилу,— все це навівало на присутніх кволу дрімоту.

Чоловіки, тримаючи перед собою свічки, вогники яких тремтіли од кожного подиху, насилу розплющували сонні очі. Дехто з жінок стояли навколішки, низько схилившись до підлоги, в якійсь покірній і разом з тим непристойній позі. Інші спали собі, але вже не стоячи, а сидячи на колінах, прихилившись головами до бічних стінок віваря. Якась мати

посадила на східцях вітваря дволітнього хлопчика й дала йому чотки бавитись, а дитина силкувалася їх зав'язати на товсту голеньку ніжку. Одна маленька дівчинка бавилася по-своєму: задирала аж до шиї сукенку й ляскала себе по животу.

Ксьондз Філіп бачив усе те спершу з амвона і потім, коли повертався від вітваря у бік костьола.

Він бачив те, і його, як завжди, обурювало, що ці люди зовсім байдужі до служби. «Що за люди? Наче з дерева»,— думав він, переходячи з одного боку вітваря на інший.

А потім, підставляючи служникові руки для омивання, шпетив самого себе: «Який з мене ксьондз, коли я не можу володіти людськими душами. І чого я поліз не на своє місце?».

Але під час «Agnus Dei»¹ він трохи заспокоївся. Заколичаний простакуватим співом, ксьондз механічно дочитав молитви, охоплений такою ж кволою сонливістю, в яку поринули тепло вдягнені парафіяни. А коли, повернувшись до людей, він оголосив: «Ite, missa est»,² і люди під прикінцеві слова хору почали розходитись, у нього раптом виникло запитання: чого він, власне, хоче від них і від себе? Хіба ж не вони, не ці люди, що збираються в костьолах, створили ці пісні і слова, з яких складаються обряди, і ці звичаї, і всю цю побожність, хіба ж не вони створюють усе це й тепер? І хіба він тут не для того тільки, щоб люди легше впадали в цей напівсонний побожний захват, який є для них станом вдячності, благання і єднання з богом?

І він не хотів уже бути поводитирем своїх парафіян, не хотів ні володіти, ні керувати ними.

Зупинившись на хвилинку біля цвинтарної огорожі, він з болем дивився, як схилами костьольного пагорба по двоє, по троє чоловік ішли люди додому. Йшли й не мали в ньому

¹ Агнецъ божий (латин.) — назва католицького духовного співу.

² Ідіть, месу скінчено (латин.) — слова священика після богослужіння.

ніякої потреби, залишали його самотнього, у душевному розладі. Він чекав, що ось назавжди звільниться від цього внутрішнього розладу, йому здавалося, що те звільнення десь зовсім близько, він відчував навіть, як воно торкалося рук чи серця, але відразу ж вислизало, мов неприручена ласочка.

Не встиг він того дня й пообідати, як з Паментова прибув до нього чоловік, щоб їхати до вмирущої.

Повертаючись потім десь близько четвертої години додому, ксьондз дрімав, бо стояла задуха, а їхати треба було піщаною дорогою, і коні ледве ступали. Із дрімоти його вирвав різкий вигук їздового:

— Стій! Тпр-ру!.. Ану, геть з дороги!

Посеред дороги ксьондз побачив обідрану, розпатлану жінку, вона щось кричала й відступала від коней. Коні зупинились.

— Що трапилося? Хто це? — запитав неприємно вражений Філіп.

— А це ж та Фльоська, що рік тому збожеволіла. Як стане кому на дорозі, то й не дасть зрушити.

Незнайома жінка почала загрожувати кулаком.

— Бачите,— зрушити не дасть! — вигукнула вона злісно.— Сам ти збожеволів.

Вона підійшла до ксьондза й заходилася розправляти широку, в складках спідницю.

— Ось,— промовила вона,— нехай ксьондз подивиться. Собаки в Гавліцях мені сукню пошматували, як мені тепер додому показатися?

Коні рвонулись і пішли. Ксьондз озирнувся, хотів пошукати дрібних грошей, але божевільна показала йому язика, і він розгубився, а втім, вони були вже й далеко від неї.

Роздягаючись потім у ризниці й ховаючи посудину з причастям, Філіп запитав костьольного:

— Що це за Фльоська бродить по Паментові? Хто вона, ця божевільна?

Антоній повернув до ксьондза тьмяно-руду голову з довгою пласкою бородою, де, здавалося, вистачило б місця ще на одне обличчя.

— Воно правда,— почав обережно Антоній, наче підшукуючи слова,— що та Фльоська недавно збожеволіла, але вона завше була причинна. Та ще й з чоловіком дуже погано жила. А оце й зовсім збожеволіла, коли Фльос так відчухрав її, що вона з годину, певне, лежала без пам'яті. Либонь, у голові їй щось відбив.

Ксьондз невиразно пригадав, що свого часу він ніби чув у якійсь хаті про той випадок. Кров ударила йому в обличчя.

— Бо він давно вже перестав любити свою жінку,— провадив Антоній, складаючи стихаря і поглядаючи на ксьондза пильними жовтавими очима.— Навіть зійшовся був з однією дівчиною, з Пелясею і жив з нею, можна сказати, добре. Дітей з нею мав. І мешкали разом.

Ксьондзові ця розповідь раптом видалася зловісно подібною до чогось дуже знайомого. І наступної миті він виразно побачив перед собою зимовий вечір і того селянина, що його тінь маячила на стінах костьолу.

У ксьондза мороз пішов поза шкірою, підкосилися ноги. І з нещирим грубуватим сміхом — наче його хтось виводив на чисту воду, а він хотів викрутитись,— він сказав:

— Я ж про це знаю. Він був у мене на сповіді.

— Отож,— підхопив Антоній,— тому їх і постигла кара божа, тих Фльосів. Ходили вони до святої місії, і мало їм того було, не виконали божого присуду. І вже тільки тоді, як ви їм веліли, вони послухали, та, мабуть, дуже малу покуту наклали ви на того Фльоса, бо гнів божий вже давно на нього чатував. І хоч Фльос і вернувся до своєї жінки, але тепер нема вже в нього ні жінки, ні тієї дівчини.

— А що з Павлисею сталося? — запитав Філіп голосно й підкреслено байдуже.

— З Пелясею,— виправив Антоній.— Та Пеляся, хоч, перепрошую, отче, і така, але дівчина була добра й побожна. Вона сама його надоумила, щоб ішов до сповіді. «Іди,—

каже,— господь милосердний. Може, помилує нас. Може, дозволять нам наше щастя». Така дурна. Тоді ж бо він і пішов до святої місії. А коли вернувся назад, головою об стінку бився, хотів і собі, і їй віку вкоротити. Але вона була така, що завше вміла втішити людину, і його тоді теж втішила, заспокоїла. Ті, хто знає їх, розповідали, як вона просила його: «Не роби того. Вчини так, як велять духовні отці». Вона гадала, що бог їм за це свою ласку пошле і Фльоська помре. І потім, коли Фльос повернувся до жінки, вона залишила дітей своїх у людей, а сама пішла наймитувати, недалеко тут, у Гавліцях. А коли її діти в тих людей повмирали, вона все рвала на собі і врешті, як брали на роботу до Франції, зібралася та й поїхала туди. Місяців зо три вже там. Отак їх усіх і порозкидало.

— Добре зробила, що поїхала,— не повертаючись до Антонія, сказав Філіп і вийшов із ризниці. І, підходячи до своїх дверей, повторив голосніше: — Добре зробила.

Надворі стояла спека. Ще дорогою кілька разів ксьондз відчув, що йому важко дихати. Хотілося відпочити.

Він подивився на свої чотири кімнати, що тягнулись одна за одною і виблискували чистотою, наведеною Веросиними руками. Пахло травою і воском.

— Веросю! — покликав він.

Але йому відповіла легенька луна й тиша. Він згадав, що Верося мала по обіді йти до лісу по ягоди.

Підкоряючись страшній дрімоті, він сів у плетене крісло й схилив голову на груди. І, певне, він таки заснув, бо опинився раптом у кімнаті батьківського будинку. Все там стояло, як і давно колись: ліжка, стіл, стільці, тільки в стінах не було вікон.

— Навіщо ви замурували вікна? — запитав він у батьків.— Навіщо ви замурували вікна? — допитувався він мало не з плачем.

Вони ніби й хотіли відповісти, але так і не сказали нічого. Здавалося, наче вони тут, біля нього, але в кімнаті було порожньо.

Прокинувся від того сну Філіп пригнічений і сумний. Він промовив голосно:

— Я не знаю, що маю робити. Я не знаю,— повторив він виразно,— що маю робити.

Потім він сказав, обводючи пальцем сонячного зайчика на столі:

— Я дітей загнав у домовину.— Потім прошепотів: — Диявол.— І раптом, наче глумлячись над кимось найгіршим з найгірших, ще раз похвалився: — Я зробив більше. Я дітей загнав у домовину.

Він ніяк не міг заспокоїтись, не міг збагнути, як це трапилося, що він стільки лиха заподіяв отим людям з Паментова. Він стільки вистраждав від того, що не мав у собі покликання й щирості до професії ксьондза, від усвідомлення своїх гріхів, але найбільше зло він вчинив тоді, коли, як йому здавалося, найкраще зрозумів милосердну суворість божих законів і діяв саме у згоді з ними.

Тепер він, мов утопленик, чіплявся за що міг. Він переконував себе, що хоч як би повівся, однаково не врятував би цих людей від лиха, бо вони самі себе загубили, а закон тут лише виявив невиліковну болячку. Чи можна було при такому збігу обставин уникнути нещастя, ніхто не знає. Та цей самозахист уцент розлітався від усвідомлення, що річ не в тому, чи пощастило б уникнути нещастя, чи ні,— річ у тому, що він і не прагнув щось зробити, чимось допомогти цим трьом людям, аби відвернути від них біду. Він зовсім не те мав на думці, коли сповідав Фльоса в темному костьолі. І так завжди й усюди: не те, не те було в нього на думці. Він думав тільки про себе і за себе вболівав.

Ксьондз Філіп довго сидів непорушно, і йому здавалося, що він ніколи не звільниться від тягаря цих майже незнайомих йому Фльосів, чиє прізвище він час від часу пошепки промовляв: «Фльос... Фльос...»

Та незабаром пригнічений, зневірений у порятунку Філіп відчув зненацька в собі радість, яка весь час збільшувалась. Ніби з тим злом, що він заподіяв родині Фльосів, вичер-

палося разом усе зло його життя. Ніколи ще він не відчував стільки сили в собі, щоб розпочати нове життя, як у цю найтяжчу годину. Він уже не вагався, бути йому ксьондзом чи ні. Він тепер знав, що може ним бути й буде. І це переконання дедалі міцнішало й вимагало, щоб його виявити, оголосити про нього людям. «Сьогодні неділя,— міркував Філіп.— Службу вже відправлено. Боже, чому я не збагнув цього вчора?»

Він гарячково став перебирати папери на столі. Розірвав аркуш, на якому була розпочата «Історія храму святого Петра в Римі». Взяв інший, чистий аркуш і хутко почав записувати нотатки до наступного казання. До свого першого справжнього казання.

«А якщо вам здається,— писав він,— що ви обрали не ту професію, що не маєте до неї покликання,— згадайте, що є на світі лише одна професія, одне-єдине покликання — робити добро людям».

Перекреслив це й почав інакше:

«Підраховувати свої гріхи — це не життя, а животіння. Є тільки одне життя, одне покликання — допомагати людям. Світ рухається вперед не дотриманням законів, а добрими вчинками».

Це видалось йому замудрим для простих людей, навіть для нього самого не зовсім зрозумілим. Він знову перекреслив написане і взяв новий аркуш.

«Хоча б хто ти був: ксьондз, урядовець чи селянин, нічого ти доброго не зробиш і до бога не дійдеш, коли не матимеш любові до людей. Бо є тільки одне покликання... один шлях до спасіння...» — писав він усе повільніше і нарешті відклав ручку.

Думки його змішались, і він не знав, що писати далі. Вирішив відпочити трохи і заспокоїтися. Став біля вікна і прочинив його ширше, але наче не своєю рукою. Навіть здивувався, не розуміючи, чию це він бачить руку. Його вразив той безлад, що раптом виник довкола. В нього почало щось невимовно боліти, але він не міг збагнути, що саме. В грудях

щось билось і шарпалося, мов розлючений звір, щось його нестерпно мучило. Але він прагнув переконати себе, що все це дрібниці, що він на порозі великої радості, нового життя, яке має розпочати. Він хотів на хвилинку лягти, але до ліжка вже не дійшов.

Його знайшли на підлозі, лицем долі, пробували врятувати, та нічого вже не допомогло.

А знайшов його костьольний, Антоній, що приніс із біскупської курії листа, яким викликали ксьондза Філіпа для пояснень з приводу всіх обвинувачень від парафіян.

Незабаром в ксьондзовому будиночку зібралося багато людей. Надійшла з лісу Верося. Побачивши натовп біля ганку, випустила кошик із чорно-синіми ягодами, і, розчавлюючи їх ногами, крізь неприємну мовчанку проштовхалась до хати з жахливим криком:

— Що таке?! Що таке?!

Коли її відтягли від покійника, вона побігла в кухню, вхопила ножа й хотіла віку собі вкоротити.

— Вбили його, вбили! Вбили, розбійники! — А потім закричала в дикому розпачі: — Не було, не було мене біля нього!

І кричала так, аж поки захрипла, а тоді знепритомніла, і обурені парафіяни віднесли її в село.

— Не досить того,— казали селяни, несучи її,— що він помер у гріху, то ще ця Вероніка бога ображає.

Тим часом спека спала, і надвечір зібралося на бурю. Зелень, перед полуднем жовто-золотиста, тепер зблякла й тріпотіла на вітрі. З-за обрію насунули темно-сині хмари, які незабаром теж почали бліднути, і все небо заволокла сіра пелена, а на землю впали завчасні сутінки. Блиснуло і невдовзі по цьому повільно загуркотів хрипкий, млявий грім. Наступної ж миті небо розколов тріск блискавки. Люди порозходилися. Сповістили, кого слід. Два чоловіки з хору залишилися чекати, поки прийдуть жінки, що обмиють і перевдягнуть ксьондза. Коли буря почала трохи втихати, вони підійшли до вікна, що аж брязкотіло від зливи, і раптом

побачили крізь гілля дерев далеку заграву, схожу на димний вибух темної крові.

— Горить,— пробурмотіли вони в один голос.

Перед цим неосяжним стихійним лихом, поруч із цією смертю вони відчули жах. І мовчки з тривогою позирали на обличчя ксьондза Філіпа, яке щоразу вихоплювалося з тіні, коли спалахувала блискавка.

Потім вони знову обернулися до вікна і завели розмову.

— Це в Гавліцях горить,— прошепотів один із них.— Певне, в хату влучило...

1929

ПАННА ВІНЧЕВСЬКА

В середині червня, перед самим від'їздом у відпустку, Наталія Штумська, не покладаючись на своїх помічниць, вирішила сама перевірити роботу солдатської читальні, що містилась на території старої фортеці.

Ця читальня не була безпосередньо під її орудою. Наталія працювала в центральному правлінні Товариства культурної опіки над солдатами, а клуб і читальня фортеці підлягали місцевій філії товариства.

Однак з якогось часу стали надходити сигнали, що працівниця, котрій довірено цей заклад, не справляється зі своїми обов'язками. Наталія не раз зверталася в цій справі до

місцевої філії, але там завжди були зайняті — влаштовували званий сніданок, вечірній чай, полкове свято або польовий молебень з нагоди вручення прапора. Коли вона туди приходила, біля стола голови філії неодмінно стояв якийсь майор або капітан і обоє в гарячковому збудженні пригадували, що вони ще про щось забули, чогось не замовили, когось не запросили. Офіцер схвильовано вигукував: «Може, ще встигнемо!» — і хапав телефонну трубку, а голова, вродлива, чарівна дама, хвора на серце, скориставшись з перерви, нахилилася до Наталії і неголосно, щоб не заважати викрикам у телефон, які, здавалося, викликали в неї святоблिवе почуття, благала відкласти поки що дражливу справу про так звану фортечну читальню.

— Повірте мені,— казала вона,— ми тут просто падаємо з ніг, стільки роботи. Якщо займемося ще й фортецею, то вже не впораємось. Та й наш інспектор бібліотек зараз взятися за це ніяк не зможе, бо й так, бідолашна, тягне за трьох. Зате потім, одразу ж після свята двадцять восьмого полку, ми наведемо там порядок.

Але після того свята одразу конче треба було влаштувати інше, за ним наспіло відкриття аж трьох нових клубів, і от, так і не дочекавшись втручання місцевого начальства, Наталія одного дня прокинулася з переконанням, що мусить утрутитися сама, обминаючи, так би мовити, відповідні службові інстанції.

Відтоді, як тільки випадала вільна хвилина, вона забігала до фортечної читальні, щоб постежити за ходом роботи. Вона помітила багато похибок, а кожна зустріч з бібліотекаркою залишала по собі прикре, гнітюче й разом трохи комічне враження, в якому поки що важко було розібратись.

Бібліотекарка звалася Регіна Вінчевська. Професійної підготовки вона не мала, зате, як запевняли, була громадська активістка й навіть «заслужена», тож вважалося, що вона повинна справитись.

Побувавши багато разів у фортеці й вислухавши од Вінчевської безліч пояснень, які лише викликали сумніви, Ната-

лія одного дня попередила її, що завтра прийде з самого ранку, щоб разом з нею провести інвентаризацію книжок, а також перевірити читацькі формуляри і журнал обліку відвідувачів. Видачу книжок порадила на два дні припинити.

Другого дня Наталія встала рано і о восьмій п'ятнадцять сіла в трамвай, щоб о дев'ятій, як домовилися по телефону, бути на місці.

Вночі пройшла гроза з дощем, після якої помітно похолодало. На перехресті, де була трамвайна зупинка, гуляв і вив, вириваючись із-за рогу, навальний вітер. На обложеному хмарами бурому небі лише де-не-де блідо просвічували ясніші смуги. Посвіжілі будинки вирізьблювались на ньому виразно й строго. Тротуари досі були мокрі.

У трамваї думки Наталії безупинно кружляли навколо Регіни Вінчевської. Пригадалися деякі її наївні й навіть дурнуваті відповіді, і Наталія з острахом подумала, що внаслідок розпочатої перевірки, можливо, доведеться звільнити негодящу працівницю. Вона не знала, чи стане в неї на це духу. Наталія почувалася добре тільки тоді, коли могла хвалити, і у всякій боротьбі завжди ладна була визнати правоту супротивника.

Наталія збудилася з задуми, відчувши, що її стисли. Спочатку у вагоні було вільно, але на кожній зупинці людей прибувало. Біля самого її обличчя були чужі сукні й пальта, і Наталія притиснулась ближче до вікна й стала дивитись, як невиразний, ламаний відбиток трамвая пропливає у вітринах все менших крамничок із все крикливішими вивісками. Спиною, плечима, коліньми вона відчувала, як проштовхуються пасажири, виходячи і входячи у вагон.

Через якийсь час штовханина помітно ослабла. Трамвай виїхав за місто. Обабіч вулиці зазеленіли газони й миршаві кущі нового парку, а далі, за ними, показалися теж зелені, округлі форти й пологі вали давньої фортеці. Нарешті трамвай доїхав до кінцевої зупинки. Вагоновод з гуркотом відкрутив ключ і вийшов, несучи його в руках.

Останні пасажири зіскакували з приступок. У порожньому вагоні маленька дівчинка вдавала, що їй не хочеться виходити. Мати кликала: «Та йди ж, не капризуй»,— а вона вперто відверталась і, сміючись, дивилась у вікно.

Щоб дістатися до фортеці, треба було перейти віадук, прокладений над залізничними коліями. Віадук був старий, і дерево на ньому вже почорніло, але східці було заново окуто бляхою і кілька струхлявілих дощок замінено новими.

Наталія зраділа, побачивши ці зміни. Проходячи тут останнього разу, вона поремствувала, що ніхто не додумається привести віадук у пристойніший стан. І от прийшла пора, про це подбали.

«Видно, всьому свій час. Може, настане час і цієї Вінчевської, і даремно я намагаюсь прискорити його прихід»,— думала вона, поглядаючи на блискучі штабки під ногами.

Внизу коліями повільно котився поїзд. Він щойно рушив. Чути було неквапне постукування коліс і важке чахкання паровоза. Двоє хлопчаків, розштовхуючи перехожих, бігли до поруччя, щоб подивитися на поїзд. Праворуч од віадук в густій траві лежав солдат і читав згорнуту вчетверо газету. По другий бік двоє засмальцьованих робітників протискувалися крізь щілину між поруччям сходів і парканом, що відгороджував залізничне полотно від вулиці. Вони хотіли пройти через колії навпростець, не піднімаючись на віадук. Поруччя ходило ходором під їхнім натиском, нарешті робітники таки пролізли.

Наталія ввійшла в обсажену високими деревами алею, що вела до фортечної брами.

Тут вітер був не такий рвучкий, дерева тільки злегка колихалися й безперервно, одноманітно шуміли.

Зразу поза брамою, в маленькому склепистому приміщенні, видавали перепустки. Сержант з безліччю стрічечок на грудях сидів над величезною розграфленою книгою. Він саме випишував перепустку тітці в напнутій на плечі картатій хустці.

— Як звати? — спитав її.

— Прізвище? — звернувся потім до Наталії.

Вона назвалася, сказала адресу й почала шукати в сумочці посвідчення особи, яке звичайно вимагали показати. Але цього разу сержант посвідчення не зажадав. Та й взагалі, він коли вимагав його, а коли ні. Так само було і з солдатом, що стояв біля входу на міст, перекинутий через рів. Іноді він казав пред'явити перепустку тільки при виході з фортеці, а іноді й при вході.

На дні рову росла мирна картопля й інша городина. В кутку біля самої брами величезний кущ бузини сягав білими тарілочками суцвіть аж до поруччя мосту.

Минувши другу, внутрішню браму, по занедбаному, вибоїстому бруку Наталія пішла до клубу. Серце в неї колотилося. З дедалі більшою досадою думала вона про неминучу сутичку з бібліотекаркою.

У клуб заходили по дошках, похило покладених від порога до тротуару. Дошки були трухляві й розтріскані, а від порога лишився тільки вичовганий, пощерблений уламок. Це жалюгідне видовище збудило в Наталії якесь войовниче почуття.

Зате простора сходова клітка настроювала миролюбніше. Вона сяяла чистотою. Великі, кольору бичачої крові двері до приміщення були відчинені навстіж. У читальню можна було пройти або через кімнату бібліотекарки, яка тут і жила, або через зал для глядачів і сцену. Наталія обрала другий шлях і, йдучи залом, знову відчула в собі сили боротися за читальню.

Зал прикрашали біло-червоні паперові прапорці з пошарпаними краями та портрети державних діячів, обличчям яких доморослі художники надали похмурого й переляканого виразу. Стеля в цьому осередку культурних розваг протікала, і після нічної грози на підлозі стояла калюжа.

Коли Наталія по приставленій лаві піднялася на сцену, поміст над порожнечою задуднів під її ногами. Благенькі лаштунки були пофарбовані в рожевий колір з жакхливим квітчастим бордюриком. Збоку, під грубою мальованою драпірвою, стояло піаніно.

Зі сцени треба було зійти страшенно крутими східцями до дверей, за якими містилася читальня.

Цю простору кімнату перегородили надвоє тонкою переділкою, яка до стелі не доходила. Проріз у переділці, що заміняв двері, був заставлений столом, де лежали, очевидно, щойно приготовані розгорнені теки систематичного каталога, інвентарна книга читальні й мілкі картонові коробки з читацькими формулярами. На вікні стояли скриньки з алфавітним каталогом. Вглибині видніла плоска ясенева шафа одвічного конторсько-архівного зразка. Бібліотекарки не було.

Наталія підійшла до столу, зазирнула за переділку й побачила другу шафу, поставлену під прямим кутом до першої, так що вийшла ніби маленька кімнатка. Дверцята в обох шафах були широко відчинені, всі книжки на полицях лежали навкіс. Наталію здивувало, що їх так мало. Вона провела рукою по формулярах, щоб дізнатися, скільки в бібліотеці читачів. Але останньою виявилася картка під номером десятим. Формуляри не були розставлені по порядку, а вкинуті в коробки мішма, як попало.

Між столом і прорізом у дерев'яній стінці Наталія пройшла всередину, зняла пальто й капелюшок і повісила їх на заціпку прочиненого вікна, за яким видно було зелений фортечний вал і ближче — великі квітучі акації. Їх шарпав вітер, і, коли гілки згиналися дужче, крізь них проглядало похмуре небо. Наталія якусь мить не могла відірвати очей від цього звихреного дрібного листячка й цвіту, легенькі грона якого різко метлялись од вітру. Вона мимоволі дивувалась, яка велика сила опору криється в цих ніжних, тендітних кетягах.

«Отак і в людині,— порівняла несвідомо Наталія і раптом знетерпеливилась.— Але ж тут немає ні душі»,— подумала з досадою.

Вона очікувально оглянулася на двері; в ту ж мить за ними хтось забренькав по клавішах, і голос, що підстроювався під альт, заспівав:

Не нині, то завтра,
Не нині, то завтра,
Дівчино, ти будеш моя...

Наталія рішуче відчинила двері на сцену і вглибині за піаніно побачила Вінчевську. Її бура собака Лінда лежала поряд, поклавши на лапи гостру морду.

Вінчевська зірвалася з місця й вистрибом підбігла до Наталії.

— Як, ви тут? — скрикнула вона. — Ви вже прийшли? Неймовірно. Як? Кудюю? Яким побитом? Адже ми з Ліндою виходили вас зустрічати. І розминулися? Це неможливо.

— Як бачите, прийшла, хоч це й здається вам таким неймовірним, — сказала Наталія, відчуваючи, що блідне від роздратування, викликаного таким прийомом.

Вінчевська ще довго чудувалась, як могло статися, що вони розминулись.

— Це не має значення, — мовила Наталія, відпихаючи собаку, яка зненацька лизнула її в обличчя. — Іди геть, — пролепетала розгублено, знімаючи собачі лапи зі своїх плечей.

— Вона вас пізнала! Вона вас пізнала! — закричала Вінчевська. — Ліндо! Не танцюй! Ви тільки гляньте — вона танцює з радощів!

Справді, собака, крутячись на місці й ритмічно подзявкуючи, виконувала щось схоже на танок. Потім спинилась і нашошила вуха, ніби перевіряючи, яке справила враження.

Наталію розбирав сміх. Вона відвернулася до вікна, щоб бібліотекарка не прийняла на себе її доброзичливої веселості.

— Берімося до роботи, — сказала Наталія, не обертаючись. — Ми й так сьогодні не закінчимо.

— Берімося! — охоче відгукнулася Вінчевська.

І, метушливо готуючись до роботи, почала розповідати:

— Я при кожній нагоді беру Лінду з собою. Боюся, щоб занадто не засиджувалася. Вона, знаєте, при надії, — похвалилася сором'язливо.

Наталія вже опанувала себе й сіла за стіл.

— Ради бога,— сказала голосно, крижаним тоном,— годі про собаку.

— Господи,— здивувалася бібліотекарка,— ви говорите зі мною, як з малою дитиною.

Панна Вінчевська була малесенька й рухлива, мов павучок. Її не те щоб помітно криві, але й не зовсім рівні ноги були такі худі й тонкі, що, здавалося, от-от підігнуться й зламаються. Обличчя в неї було смугляве, вузьке й довгасте, висхле, мов тріска. В роті бракувало верхніх і нижніх передніх зубів, і в усмішці оголювались ясна, схожі на м'якуш розчавленої полуниці. Матове, чорне як смола волосся ніби придушувало цю миршаву постать, на якій лежала печать дочасного гарячкового в'янення. Чорні очі обпікали, мов краплі розтопленого сургучу.

Перед початком роботи Вінчевська ще кілька разів бігала то у свою кімнату, то в зал, а невтомна собака всюди супроводила її.

Наталія розпочала з перевірки книжок, які стояли на полицях. Вона називала інвентарний номер, а Вінчевська, стоячи біля шафи, перевіряла, чи є книжка під таким номером і яка її назва. Наталія помітила, що з читанням назв не все гаразд. Вінчевська запиналась на іменах найславетніших класиків літератури, перекручувала назви шедеврів, знати які — така ж неодмінна риса кожної культурної людини, як звичка вмиватися й зачісуватися. При цьому, здавалось, вона зовсім не помічала ні своїх помилок, ні збентежених і здивованих поглядів Наталії. Вона жваво бігала від однієї полиці до другої, вискакувала на табуретку, що заміняла драбину, і, переносючи її з місця на місце, лякала нею свою собаку.

— Принеси м'ячик,— наказувала їй, тупаючи ногою.— Ну, принеси! Ах ти, маточко!

Собака важко підплигувала, гавкала, а потім знов танцювала, крутячись на місці.

— Подивіться на неї! Подивіться! — нетямилася з радості бібліотекарка.— Ах ти, моя героїне,— додавала, значливо позираючи на Наталію.— Аякже, аякже,— провадила далі, поплескуючи Лінду книжкою, яку тримала в руці,— ми ж одержали медаль за героїство на ринковій площі в Катовицях.

Наталія вже знала історію собаки Лінди. Лише двічі побувавши в центральному правлінні, Вінчевська встигла кілька разів розповісти, як Лінда пробігла у велику спеку тридцять кілометрів, щоб дати знати сілезьким партизанам, що її хазяйку заарештовано, як потім привела їх до дверей в'язниці і як усе завершилося нагородженням обох героїнь на центральній площі в Катовицях.

Але Наталія не вважала, що з допомогою цього героїчного міфа можна керувати бібліотекою. Їй було соромно, і вона злостилась на себе, що просто не знає, як нейтралізувати доблесну собаку і це колишнє героїство, що тяжить над усім, мов камінь. Так і не добрала способу.

— Я це вже чула,— сухо озвалася вона на згадку про Катовиці.

— Боже мій! — образилася, враз посмутнівши, Вінчевська.— Я не розумію... ви знов говорите зі мною так, ніби маєте мене за ніщо.

Замість відповіді Наталія назвала номер книжки, а трохи згодом якомога спокійніше сказала:

— Я серджуся, бо ви так читаєте назви, ніби вперше чуєте про ці книжки й авторів.

— Вперше? — перепитала Вінчевська таким тоном, яким, взявшись у боки, сваряться прості жінки.— О боже! Вперше! Мені просто дивно таке від вас чути.

І зробила таку міну, ніби не розуміла, що їй закидають, і тільки невиразно передчувала якусь небезпеку. У виразі її обличчя і в цьому вдаваному обуренні був обережний розмисел і хитра, майже звірина настороженість.

«Недоумкувата вона, чи що?» — питала себе Наталія.

Але Вінчевська, видно, таки втямила, про що йдеться, і виявила це в приступний їй спосіб. Беручи в руки чергову книжку, вона несподівано сказала:

— Недавно я порекомендувала її Юзьвікові. Це наш найкращий читач. Як він мені дякував! «Ви, каже, таки вмієте нам порадити».

Наталія промовчала.

Незабаром, коли дійшли до наукового відділу, Вінчевська ще раз спробувала свій новий метод. Перевіряючи якийсь номер, по короткій паузі прочитала назву: «Розвідки про органічну матерію на земній кулі» — написав Юзеф Сапальський».

— О, це дуже до речі! — вигукнула вона.— Я саме хотіла відкласти цю книжку для себе. Давно вже збиралась її прочитати.

Наталія пильно видивилась на неї.

— Ах, ви хотіли прочитати цю книжку? А чи не краще почати з Міцкевича?

Вінчевська якусь хвилю мовчала, блукаючи очима по кутках, ніби не могла визначити розмір небезпеки, яка їй загрожує. Нарешті відповіла у своїй манері:

— Господи боже! Як можна таке казати? Щоб я та не знала Міцкевича!

— Швидше! — квапила Наталія.— Перейдемо до книжок, яких немає на полицях.

— Ну, це вже дрібниця,— зраділа Вінчевська.— Найважливіше ми вже зробили, і, бачите, все в порядку.

Наталія запалила сигарету, уважно розглядаючи чудну бібліотекарку.

— Ви прикидаєтесь, чи справді не знаєте, що тут найважливіше? — спитала вона.

— О боже мій! Знову...— засмутилася Вінчевська.— Як це прикидаюсь? Та я зроду не прикидалася. І чудово все знаю,— додала не зовсім упевнено.

— І ви справді не помітили, що на полицях стоїть тільки третина книжок?

— Ну то й що? — відповіла бібліотекарка, до якої знову повернулася самовпевненість.— Решта на руках.

— На руках? — недовірливо всміхнулася Наталія, бо щодо цих книжок мала найгірші передчуття.— Подивимось, у кого вони на руках. Візьміть, будь ласка, читацькі формуляри.

На обличчі Вінчевської майнув переляк. Очевидно, вона хотіла виграти час і тому стала намовляти Наталію піти попоїсти. Виявилось, що вже друга година.

— Я могла б замовити вам обід з ресторану,— сказала Вінчевська,— але не знаю, чи він буде добрий. А в чайній нашого полку дуже хороші ковбаси. Щодня привозять свіжі. Звісно, я сама можу й не їсти. Людина, власне, живе працюю.

Наталія неприязно мовчала. Вона не мала ані найменшого бажання вступати в будь-які, навіть короточасні й випадкові, неофіційні стосунки з Вінчевською. Але потім передумала. Може, якщо вони перекусять і відпочинуть разом, легше буде зрозуміти, що це за людина.

І вони пішли.

Дорогою до чайної одного з полків, розквартированих у фортеці, Наталія майже весь час мовчала, зате бібліотекарка зробилася ще балакучішою.

Невдовзі виявилось, що ця коротка перерва стала годиною тріумфу панни Вінчевської, яка тепер мала перевагу над Наталією, бо знала дорогу, знала, де і що є, й могла її напучувати.

— Обережніше, будь ласка,— вигукувала вона,— там яма! Сюди, сюди. Так ближче. Мабуть, вас дивує, що тут таке безлюддя? Солдати зараз на стрільбищах. О, щоб керувати клубом, треба все знати!

— Ах,— зітхала за мить,— якби така прохолодна погода протрималася ще трохи, поки в моєї Лінди тяжкі дні. Вівчарки взагалі погано зносять спеку, а надто коли родять. А вона вже з дня на день, з дня на день...

Собака справді була груба і обважніла. Незважаючи на це, вона весело бігала довкола, заглядала в двори й зарості,

зупинялася чуйно посеред вулиці, забігала далеко вперед і, ластячись, верталася до ноги.

— Вчора мені здавалося, що от-от...— базікала Вінчевська,— але я підрахувала, коли в неї був жених, і виходить, що аж через два тижні. О, дивіться, дивіться! — закричала вона зненацька.— Це Ліндин жених!

І, спинивши Наталію, розпаленіла, показувала на прегарного вовкодава в наморднику, який байдужно проминув свою так звану наречену, нестримно женучи до якоїсь раніш наміченої мети.

— Значить, цуценята будуть породисті,— мимохить зауважила Наталія.

— Авжеж. А ви як думали?

У дворі, оточеному чоотирикутником казарм, на лаві перед вартівнею сиділо кілька солдатів, а один стояв віддалік і сурмив збір, повертаючись по черзі на всі чотири сторони світу. Його болотяного кольору гімнастерка стовбурчилася ззаду з-під ременя рясними складками.

У чайній такий самий солдат стояв, недбало спершись на прилавок, за яким поралася буфетниця в поплямленому білому халаті. За шибками вітринок обабіч прилавка видно було сир, шоколад і сигарети. На підвіконні біля батареї порожніх пляшок і банки з присипаними цукром суницями спав кіт.

— Прошу сюди, тут буде краще,— покликала Вінчевська, і вони пройшли в другу кімнату.

Тут теж було майже порожньо. За одним із столиків, боком до нього, самотньо сидів якийсь капрал. Спершись одним ліктем на стільницю, а другим — на спинку стільця, він розглядав свої сплетені пальці. На його столику нічого не стояло. Незабаром капрал підвівся, потягнувся і попрямував до виходу. Біля дверей спинився на хвилюку й запалив сигарету.

Наталія замовила хліб і чай. А Вінчевська принесла собі два пиріжки, дві сардельки та порцію гірчиці, собаці сто грамів обрізків.

— Про що пак я вам розповідала, коли ми йшли сюди? — спитала вона, намазуючи сардельку гірчицею й заїдаючи її пиріжком. Так і не згадавши, завела мову про інше.— Може, ви боїтеся, що масло несвіже? О, я зразу відчула б,— заспокоїла вона Наталію.— Я стала страшенно чутлива до їлкого жиру, відколи німці держали мене на самому маргарині й чорній каві.— Голос її затремтів.— Сімнадцять днів на чорній каві. Ви можете це собі уявити?

І знову потекла розповідь про героїчну просвітницьку діяльність, про те, як до Катовиць вступили німці, про ув'язнення і так далі. Коли дійшло до того місця, де Лінда привела солдатів, які роззброїли німецький ар'єргард і вибили двері в'язниці, голос у Вінчевської урвався, і вона розплакалась.

— Ось,— мовила вона, втираючи сльози і порпаючись у сумочці.— Це моя фотографія тих часів, зразу після звільнення. Дивіться, який у мене вигляд. Тінь, мара, а не людина. А це Лінда.

Наталія мовчки розглядала фотокартку, а Вінчевська правила далі:

— Коли б ви тільки знали, як мене любили там, у Катовицях! Нізачо не хотіли відпускати, але я, дурна, вперлась і приїхала сюди. А нащо приїхала, сама не знаю. Дістанеться мені тут, і по заслuzі. Мене ж із самого початку остерігали, що тут мене загризуть. І загризуть. Жінки загризуть,— додала значливо, все більше сміліючи. Витерла сльози зі своїх палаючих очей і знов заговорила: — А мені байдуже. Я собі працюю й ні на що не зважаю. І як стомлююсь. Спочатку треба розібратись, а потім судити. Ось подивіться, взяти хоч би ці квіти на вікні. Все це я. Якби не мій вплив, тут нічого б не було. Я й сама не знаю, чому в мене такий вплив. Офіційно до цієї чайної я не маю ніякого стосунку, але спитайте в буфетниці, вона вам скаже, як я тут у все входжу. Недавно, наприклад, прийшов новий командир і хотів звільнити буфетницю. А я не дала. Пане полковнику, кажу, з людьми так робити не можна, спершу треба переви-

рити. Ви мене ще не знаєте, може, я сяка чи така, але несправедливості не терплю. Тим-то мене всюди поважають. Тільки той, хто судить з зовнішнього вигляду, може подумати, що я легковажна. Новий командир теж спочатку і так і так на мене, а потім, коли побачив, то каже: «Я думав, у вас тільки розваги на умі, а ви тут он скільки зробили». А я йому: «Пане полковнику, хто пережив стільки, як я, той мусить серйозно ставитись до життя».

Вона замовкла і доїла свої пиріжки. Лінда вешталась по чайній, залазила під столики й нишпорила по кутках. Наталія допивала чай. У першій кімнаті буфетниця говорила солдатаві:

— Страх як люблю слухати, коли грають щось сумне. Така вже я — не люблю веселої музики, і край.

Незабаром Вінчевська знов заторохтіла:

— Мені хочеться, щоб ви коли-небудь прийшли до нас на вечір. Я влаштовую такі вечори, що один капрал, теж наш читач, сказав мені: «Пані завідувачко, відколи я побував у вашому клубі, я зовсім не ходжу до міста». А ви знаєте, яка це мука — влаштувати такий вечір? Раз до мене в зал привели одну таку, розумієте, ну, словом, потіпаху. Але я не розгубилася. Зразу взяла й порозклеювала написи: «Не чин прикрашає людину!», «Шануйте свій відпочинок!», «Не поганьте свого клубу!» І, звісна річ, до неї: «Геть звідси!» Того, що її привів, хотіли випровадити, але я сказала: «Ні, панове! Це вона винна, бо жінка мусить шанувати свою гідність».

При цій мові очі її світилися, як два трухляки, на худому обличчі горіли багрові рум'янці. Вона ковтнула слину й верзла далі:

О, ви не знаєте, як важко з солдатами! А найгірший був оркестр... В оркестрі всі були такі зіпсовані... Якби я за них не взялася, не знаю, що б з ними було. А тепер? Найкращі читачі, найпорядніші хлопці... І хоч коли попрошу, завжди охоче згоджуються грати. Чи кіно, чи танці, мені про музику клопотатися вже не треба...— хвалилася Вінчевська, ніби поспішаючи виказати все, поки вони ще в чайній.

Наталія сперлася підборіддям на долоні й не зводила очей з бібліотекарки.

«Але ж щирість перед таким створінням абсолютно безсила,— думала вона.— Хіба це допоможе, коли я скажу їй, що́ думаю про її вигадки? А що я, власне, думаю? Сама не знаю».

А Вінчевська, трохи помовчавши, нахилилася над столом і по-змовницькому, півголосом сказала:

— Я пишу п'єсу. З певною метою. На бібліотечну тему, щоб заохотити до читання. Приступну. Нічого не можу з собою зробити,— докинула, зітхнувши.— Така вже в мене артистична натура. Але це й не дивно. Адже я походжу з артистичної родини...

Тут Наталія не витримала.

— Ходімо,— сказала вона,— час вертатися до роботи.

— Ходімо,— енергійно підхопила бібліотекарка.

Неясно було, як вона витлумачила тривале мовчання Наталії. По дорозі назад Вінчевська трималася по-товариському, ніби зустрілася із Штумською для приємної дружньої розмови.

— Ах! — вигукнула вона, розглядаючи чорний з білим Наталіїн костюм.— Як чудово дібрані кольори! Мені це страшенно подобається. Треба подумати, щоб і собі пошити щось таке. А то я зовсім обносилась.

Наталія скоса зиркнула на неї й помітила, що з обличчя Вінчевської зник насторожений вираз. Вона була спокійна і, здавалось, уже ввійшла в нову роль.

Наталія відчула, що блідне від гніву.

— Ви б краще думали про загублені книжки,— кинула вона роздратовано.

Вінчевська звела чорні брови.

— О боже! — зойкнула ображено, ніби наразившись на кричущу нетактовність.— Ви знов за своє. Чому загублені?..

Дальша перевірка показала, що становище значно гірше, ніж підозрювала Наталія. Багато часу пішло на те, щоб укласти як слід поплутані читацькі формуляри. Коли Наталія висловила здивування, що їх не було впорядковано до її приходу, Вінчевська відповіла:

— Ах, якихось кілька карток попали не туди, а ви вже зразу так... Я це вмить виправлю.

Але, звичайно, не зуміла, відразу все знов переплутала. Наталії довелося зробити це самій.

Вінчевська тим часом намагалася підтримати товариські стосунки, що на них, як їй, мабуть, здавалося, заслужила своїми звірваннями в чайній.

— Що ви робите,— спитала вона Наталію,— що у вас так гарно укладене волосся? Ах, якби в мене так трималося без завивки. Я ж не маю часу їздити до міста в перукарню, от і виглядаю, мов опудало. Хоч, признатись по правді, я людина без претензій.— І, змінивши тон, зашебетала до собаки: — Моя матінко, бідолашечко, героїне ти моя! Принеси, принеси м'ячик!

Собака забігала по кімнаті й замість м'ячика принесла з кутка великий сірий камінь, з грюком упутивши його на підлогу.

Наталія обернулася на стук, а Вінчевська, сміючись, пояснила:

— У неї був м'ячик, але вона його згризла. Довелося принести їй камінь. А ви знаєте, що вона відгукується на цифри? Коли солдати роблять перекличку, вона оглядається й за кожним разом гавкає. Ну, Ліндо! Раз! Два! Три! Чотири! Бачите, як підплигує й повискує. Скажіть, а правда ж, вона майже як людина, бо пішла на самопожертву?.. Тоді, в Катовицях. Щоб собака пробігла тридцять кілометрів по такій жароті, аби врятувати людину... І це моя Лінда, яка не зносить спеки...

Наталія глянула так холодно й пронизливо, що Вінчевська осіклась.

Чи не вперше в житті Наталію поривало грюкнути кула-

ком об стіл і виляється. Вона завжди вважала, що тільки страх породжує в людині жорстокість. З дитинства вона панічно боялася павуків і щипавок. І коли помічала поблизу ці створіння, а втекти не могла, була змушена давити їх, заплющившись і пітніючи від огиди й жаху. Тепер вона впевнилася, що облудна глупота теж розпалює жорстокість.

Стримуючись з останніх сил, Наталія заявила Вінчевській, що, як показала перевірка, всі без винятку книжки, яких немає на місці, або неправильно відмічені в формулярах, або не здані вчасно, або ж давно повернуті й пропали безслідно.

— Так уже й «безслідно»,— огризнулася, трохи розгубившись, Вінчевська.

— Якщо книжка з одного формуляра викреслена і в інший не записана, а на полиці її немає, звідки ж мені знати, де загубився її слід?

— Ах, боже,— обурилась бібліотекарка.— Я ж вам кажу: на руках, а ви — де та де.

Перегодя, трохи охоловши, вже спокійнішим тоном Наталія спробувала пояснити Вінчевській, що при такій системі роботи, а точніше, при повній безсистемності, ця злочасна солдатська читальня дуже швидко буде спустошена. Тоді Вінчевська почала відверто й завзято сперечатися. Вона запевняла, що якраз навпаки: тепер справи йдуть далеко краще, бо ніхто не уявляє, що тут діялося раніше. При такому завантаженні працею можна раз-другий помилитися, це, здається, неважко зрозуміти. До того ж майже все, за що гнівається пані Штумська, без сумніву, зробила попередня бібліотекарка.

— От ви кажете, що книжки вчасно не здані. А оця, наприклад? Справді, є запис, що її видано в січні. Але ж рік не вказано? Це напевно було півтора року тому. Зрештою, це видно по почерку. О, це ж не мій почерк. У мене нахил у цей бік, а в неї — в другий. Зразу видно.

— А це теж не ваш почерк? І це? І це? — питала Наталія, показуючи їй рядки, де чиеюсь рукою біля січневої дати було виведено цифри поточного року.

Вінчевська уважно придивилася до карток.

— Так, цього я не заперечую. Хоча... число написано ніби моєю рукою, а місяць уже не моєю. Але я сперечатись не буду. Хто там? — крикнула вона раптом, прислухаючись.— Пробачте, я мушу подивитись.

І вибігла разом із собакою. Скоро обидві повернулися.

— Нікого нема! — оголосила Вінчевська.— А мені здалося, хтось стукав.

Незабаром, коли Наталія схилилася над своїми нотатками, бібліотекарка повторила свій маневр.

— Одну хвилинку. Я мушу глянути, чи не прийшов часом наш лектор. Я повідомила його, що лекцію відкладено, але хтозна, може, він все-таки прийшов. Сюди всі так люблять приходити, часто, буває, нічого не проводиться, а вони приходять і сидять.

Коли Вінчевська зникла, Наталія розглянулася довкола, випросталась, зітхнула, провела рукою по обличчю.

Освітлення в кімнаті змінилося — стало тепліше, яскравіше. Наталія машинально глянула у вікно. Надворі розгодилювалося. Саме в цей час акації були залиті сонцем, неначе хтось умочив їх у золотисту маслинову олію. Вітер стихав, і дерева на хвилюку застигали нерухомо. Та налітав новий порив, і вони здригалися й хитались.

Вінчевська повернулась і повідомила, що якийсь Міхал погано замів лекційний зал.

— Кажуть, солдати вміють робити все,— невдоволено мовила вона,— але як слід замести підлогу мокрою щіткою ніхто з них не потрапить.

Грюкнули надвірні двері. Незабаром у залі для глядачів почулися кроки. Стихли на мить, потім загупали по сцені. Лунко стукнула кришка піаніно, і майже зразу залунали вправні пасажі етюда.

— Чуєте?! — вигукнула Вінчевська.— Цезарій прийшов вправлятися! Це один з тих оркестрантів,— додала порозумілим шепотом.— У консерваторії вчиться. Ах, якби він заграв нам що-небудь гарне.

Вона прочинила двері на сцену.

— Цезарію! — гукнула владно. — Заграйте що-небудь гарне!

Однак Цезарій і далі невблаганно грав вправи.

Вінчевська мрійливо промовила:

— Я теж була в консерваторії.

— Прошу вас, відповідайте тільки на мої запитання, — несподівано вибухнула Наталія.

— Господи боже! — жахнулася Регіна Вінчевська. — Зі мною зроду ніхто ще так не говорив. Ви ставитесь до мене, мов до дівчиська. Я знаю, що не показую на свій вік, але мені скоро сорок.

— А поводитесь так, наче вам чотири роки.

Вінчевська зненацька розплакалась.

— Що ж це таке... Ви мене просто принижуете.

— Ви самі себе принижуете, — сказала Наталія, засоромившись і водночас насилу зберігаючи самовладання. — Лише однієї з тих помилок, яких ви наробили без ліку, було б досить, щоб довести вашу некваліфікованість, а ви ще й викручуєтесь і не бажаєте їх визнати.

Проблиск надії промайнув на зляканому обличчі Регіни Вінчевської.

— Визнати? — оживившись, скрикнула вона. — От цього вже ніхто мені не кине. Щоб я та не визнала своєї помилки? От тільки декотрі не хочуть розібратись. Якби ви схотіли розібратися, то побачили б, що помилки, звісно, є, але не такі...

— Як же це я повинна розібратися? — необачно запитала Наталія.

Бібліотекарка бадьоро тріпнула головою і поспішила пояснити:

— Бачте, мені здається, що ви не з того почали. Я, вами будши, почала б з того, що передовсім виписала б на окремому аркуші...

Наталія не стала слухати, що виписала б на окремому аркуші Вінчевська. Вона вмить збагнула, що випустила на

волю жахливе й непереможне страховище — логіку нерозумної людини, ту логіку, котра вибиває з рук будь-яку зброю, сама орудуючи лиш однією, але обезвладнюючою — вмінням пригорщами сипати пісок межі очі. Наталія відчула, що коли зараз не покладе краю просторікуванню Вінчевської, то вже ніколи не дасть їй ради. Тому придушила в зародку вагання і, не впізнаючи власного голосу, твердо наказала:

— Я вас не питаю. Замовкніть.

Аж до восьмої години вечора вони працювали мовчки; в тиші лунали тільки короткі запитання Наталії і сухі, підкреслено чемні відповіді Вінчевської.

Ця повна образи тиша не прискорила роботи, але Наталія вважала, що так краще, і жалкувала, що не домоглася цього раніше.

«Виявляється, досить було на неї як слід grimнути».

Але цей окрик лишив по собі неприємний осад, неначе в ній виявилось раптом щось ганебне. Наталії почало здаватися, що вся її доброта й зичливість до людей були фальшиві, раз вона здатна так кричати. Вона виправдувалася перед собою, що не можна ж бути з усіма м'якою як віск. Кожна людина до одних привітна, а до інших — ні. Річ у тім, за яких обставин вона буває така чи така.

Однак Наталія почувала, що її весь час щось гризе, і не могла втриматися, щоб не позирати крадькома на Вінчевську, а чого, й сама не розуміла.

А Вінчевська, яка досить довго утримувалась від балачок, тихенько озвалася:

— Пробачте, я хотіла ще запитати, а то забуду... Треба записувати обов'язково чорнилом, чи можна чорнильним олівцем?

Наталія глянула на неї без гніву.

— Байдуже, аби тільки взагалі записували,— відповіла якомога лагідніше. І раптом з досадою усвідомила, що почуття душевного дискомфорту, яке мучило її, було ніщо

інше, як побоювання, чи не занадто вона образила Вінчевську.

А та, ніби вловивши зміну в настрої Наталії, підняла палець і, прислухаючись, сказала:

— О, півні співають. Ах, якби вже була погода. Може, й буде.

Тон Наталії знову став сухіший.

— Чотириста дев'яносто сім? — спитала вона і, діставши відповідь: «Формуляр двадцять три», взяла названу картку й побачила, що книжка під номером чотириста дев'яносто сьомим була записана, а потім викреслена. Читач її повернув, і вона повинна бути на місці.

Але її, певна річ, не було; Наталія перевірила за інвентарним списком, що це за книжка.

«Еден,— прочитала вона.— «Маленький Йоганнес».

І згадала, як читала її колись гарячого дня, лежачи на траві під кущем квітучого бульденежу. В ній воскресли пахощі, барви й музика тих давно-предавню минулих канікул.

Той примірник «Маленького Йоганнеса» теж пропав.

Насилу відірвавшись від цих спогадів, Наталія назвала наступний номер, за ним — інші.

Одна з книжок була видана рік тому й досі не повернута. Біля дати видачі рукою колишньої бібліотекарки було написано: «Застрелився».

Наталія знов перевірила, якої книжки не повернуто з такої жадливої причини. Це був «Хазяїн і собака» Томаса Манна.

З подивом і сумом Наталія подумала, що приблизно в той самий час, коли цей нещасний брав книжку в бібліотеці, вона теж узяла «Хазяїна й собаку» в одній знайомій. Читала, лежачи у гамаку в чудовому заміському садку своїх родичів. Потім дала «на один день» комусь із приятелів і лише зараз раптом згадала, що так і не забрала в них цієї книжки.

В міру того, як перевірка формулярів посувалася вперед, гнів Наталії все більше згасав, а мовчазна й ніби ще менша,

ніж досі, «бібліотекарка» видалась їй створінням надзвичайно жалюгідним.

Наталії зовсім неважко було пояснити її зітхання й відповіді тоненьким голоском як каяття і визнання своїх помилок.

«А для мене важливе тільки одне: ставлення до зла,— думала вона.— Зло само по собі — це пусте».

І все більше їй було жаль Вінчевської.

«Чого, власне, варті речі, книжки порівняно з долею маленької людини,— міркувала Наталія.— А що ж вона має, ця вбога катовицька героїня? Собаку та ілюзію, що вона оточена чоловіками, молодими чоловіками, яким чогось від неї потрібно. І якщо хтось із них — може, отой Міхал, який не вміє замітати, або ж Цезарій, який не схотів заграти щось гарне,— простягне руки не до книжки, а до неї самої, то, боже милостивий, чи варто дивуватися, коли ця втіха буде їй дорожча над усі книгозбірні світу. Або якщо, навпаки, вона, бідолашна, даремно жадає, щоб сталося те, без чого життя не є життям...»

Ах, Наталія добре, надто добре знала, чого варті ці втіхи.

Схотілося сказати Вінчевській якісь слова розради. Схотілося мало не попросити в неї пробачення за свою різкість. Схотілося благати її виявити хоч крихту доброї волі, хоч краплину уваги.

Гнів Наталії почасти вгамувало й те, що тепер вона бачила перед собою конкретне завдання, ясно розуміла, що тут треба виправити й змінити, які дати розпорядження. Гніватися можна тільки поки критикуєш. Коли сама берешся до роботи, відчуваєш у собі мало не божественну силу, не боїшся працювати з найгіршим і найдурнішим, віриш, що всіх спроможна зробити хорошими й розумними.

Про цю свою віру Наталія поривалася сказати Вінчевській, коли скінчили роботу. Не знала тільки, як би це висловити.

Пов'язуючи шию хустинкою, промовила холодно й офіційно:

— Я приходитиму сюди. Коли скінчимо переоблік, я виїду, а вам дам роботу на ціле літо. Я не розголошуватиму, що тут застала. Але якщо до осені все не буде в порядку, ви не залишитесь тут жодного дня. До того часу ви матимете справу тільки зі мною. Не як з працівницею правління, а зі мною особисто. Зі мною.

І Наталія зашарілася з сорому, почувши, як пихато прозвучало це «зі мною».

Вона вже хотіла вийти, але Регіна Вінчевська заступила їй дорогу.

— Ви про мене не скажете? — спитала уривчастим голосом.— Не скаржтеся на мене там... От побачите, все буде гаразд. Я все зроблю... Все знайду... Відкуплю...

При цьому вона борсалась, мов муха, що пристала до липучки, але ще подзизкує.

Наталія посварилась на неї пальцем. Тоді Вінчевська вхопила цю руку, потім другу й стала палко цілувати, притискаючи їх до своїх грудей. Груди в неї були плоскі й тверді, як дошка, і страшенно гарячі. Наталія почервоніла.

— Годі,— кинула вона і посварилась знов, уже з порога.

Вінчевська побігла за нею разом із собакою.

Коли проходили через сцену, солдат, що грав вправи, устав і вклонився, а відтак знову сів і, не перестаючи грати, оглядався, аж поки Наталія, бібліотекарка й собака вийшли із залу.

Провівши Штумську до сходів, Вінчевська з собакою повернулися додому.

Далі Наталія пішла сама.

Вулиця була безлюдна, глуха, на бруку поміж камінням ріс бур'ян. Не побачивши нікого поблизу, Наталія щось голосно замуликала. Якось незрозуміло махнула рукою і навіть пробігла кілька кроків з прискоком, мов дівчинка.

— Що я роблю,— шепнула, мало не пирскаючи сміхом, і, тільки вступивши на міст через фортечний рів, постаралася стримати ці прояви непогамовної радості.

Тоді лише вона зрозуміла, чому так тішитися. Її тішило, що Вінчевська не образилася, що поцілувала її в руку, що виявила каяття і готовність виправитися. Та й навколишній світ був сповнений радістю. Вітер стих. Небо було незаймано чисте, ніби його ще ніколи не вкривав саван хмар. Легкий холодок без вітру не дошкуляв. Зелень у рові й на валах цитаделі була вже в тіні. Тільки верховіття найвищих дерев ще купалося в рум'янім сяйві. Здаля долинав мелодійний гомін міста, що мінилося тілесними, рожевими та фіолетовими барвами.

Околицею, перетинаючи панораму міста, їхав вогнисто-червоний трамвай, віддзеркалюючи своїми шибками золоте світло заходу.

— Вечір, неначе з дитинства,— прошепотіла захоплено Наталія. І, ніби заново обдарована жадібною вразливістю дитячих літ, зупинилася на мості, щоб утопити невситимий зір у свіжу зелень рову. Зненацька її знов обсіли сумніви.

«Як же я дозволила так себе задурити,— мало не вголос мовила вона.— Та це ж був класичний викрут дрібних шахраїв і нікчем, від яких за версту тхне глупотою. Не обійшлося навіть, як звичайно в таких випадках, без історичної легенди. Ні, ні,— подумала вона,— мій гнів був святий, мій гнів був святий».

Їй схотілося заново роздмухати, розпалити його. Але проти її волі не святий гнів, а непрохане гаряче співчуття розгорялося в її серці.

«Завтра напевно розкриються такі речі, що я знову розлутуюся,— втішала себе Наталія.— Тоді я скажу, що хотіла її залишити, але бачу, що це неможливо. І відразу доповім у правління про наслідки перевірки й запропоную звільнити цю Вінчевську.

Замилює очі, ну то й що?..— ворушилося десь у глибині свідомості всупереч цьому рішення.— Адже є тварини, які відлякують нападників, виділяючи неприємний запах. Хіба ж можна їх за це звинувачувати? Вони мусять захищатися,

бо хочуть жити. І по-своєму мають рацію й право на існування».

Наталію часто переслідувала думка, що зла не можна ані викоренити, ані повністю виправити. Воно покривається і врівноважується добром, яке так само щедро розсіяне по світу. Але це не встигає сподіятися на очах одного покоління, і тим, котрі бачать засів і плоди зла, не судилося бачити цього справедливого врівноваження.

Ну, бачать чи ні, а перед бідною людиною немає іншого шляху, як сіяти добро або зло. Але що буде добром, а що злом стосовно Вінчевської?

«Взяти її в шори, примусити тяжко, на повну силу працювати, якимось збити, до лиха, ці розсипані клепки. Не дати їй дихнути. Просто не дати дихнути, поки все стане як перемигте. Чи добре це буде, а чи зле,— інакше я не зможу»,— думала Наталія, немов у гарячці.

І прагнення здійснити цей замір охопило її на мить з нестримною силою майже любовного пориву.

Та враз вона уявила собі, чим усе це кінчиться. Читальня сьак-так увійде в колію, до Вінчевської повернеться само впевненість, і отоді-то вона образиться за сьогоднішній день. У Товаристві опіки здійметься галас, що Наталія самочинно, обминаючи інстанції, порядкує в читальні, як у себе дома,— і Вінчевська створить собі нову легенду.

«Ба, нічого не вдієш,— з забобонним почуттям подумала Наталія.— Так велить священний закон суспільства. Адже він на те й існує, щоб захищати маленьких і слабких. І так, напевно, й повинно бути».

Поринувши в задуму, Наталія незчулась, як минула браму.

— Перепустка! — крикнув навздогін їй солдат.

Вона вернулась і, віддаючи перепустку в простягнену засмаглу руку, мовила:

— Ох, будь ласка.

Вийшовши з фортеці, побачила свій трамвай, який щохвилини міг відійти. Вона наддала кроку, потім побігла.

Вскочила у вагон вже на ходу. Трамвай рвонув, Наталія поточилась і, важко дихаючи, опустилася на перше-ліпше місце.

Навпроти сидів чоловік у робітничій блузі. Голова його важко звисилась. На колінах лежав букет білих левкоїв.

«Куди ж він везе ці квіти? — подумала Наталія.— Як мені шкода його. Чому мені всіх так шкода?»

На повороті до міста за вікнами вагона ще якусь мить видно було над пасмом фіолетового туману величезне рум'яне кружало сонця.

Кондуктор торкнув Наталію за плече.

— Квиточок, пані?

ОКТАВІЯ

Десь близько четвертої години стугоніння потягу стало сильнішати, воно відлунювало, з одного боку, від горбів, що пасмами підступали до самої залізниці, а з другого — від будівель Старого Порту, що юрилися за парканом з великих поперечних дощок. Щогли, димарі, реї байдуже підпирали низьке похмуре небо. Могутні рамена кранів синіли в тумані непогоди. Раз по раз у паркані виникали просвітлини. І в них, наче прямо на суходолі, похитувався чорний корпус пароплава. Моря ніде не було видно. Дарма що збиралося на дощ, на верхній палубі одного з пароплавів сушилася розвішана на мотузці чоловіча білизна. Вітер надимав

смугасті й білі холоші і підіймав їх над землею майже в горизонтальне положення.

Красвид цей нагадав Октавії її справжнє страждання, коли після п'яти років подружнього життя вона раптом закохалась у свого власного ж таки чоловіка, з яким одружилась була, аби тільки вийти заміж. Зигмунд Пшемиський так налякався цього нападу несподіваного кохання, що ладен був зараз же розірвати святі для нього пута умовностей і розлучитися з дружиною. Перебували вони тоді, коли сталося це лихо, на узбережжі Адріатики. Ішли одного разу берегом, от наче так, як тут. І так само на палубі якогось пароплава сохла білизна.

— Глянь, як он спідні смішно надимаються,— сказав Зигмунд.

То були його єдині за всю подорож не ворожі й не похмурі слова. Тоді доля забрала її найбільшу й найпалкішу мрію. Октавія гадала, що забрано в неї вже все. Вона вірила, що давно вже вільна від ілюзій, але насправді мала їх у собі невичерпний запас і ще не раз доводилось їй у житті їх втрачати. Останньою, недавно втраченою, була ілюзія, що діти її, Антось і Зофія, не зможуть без неї обійтися. Стільки років по всьому дому лунали їхні вигуки: «Мамо! Мамо!» Ці вигуки вимагали материнської допомоги спершу дитячим дзвінким щебетом, потім хрипким баритонном і жвавим альтом підлітків. І ось ця єдина для Октавії любовна пісня замовкла, діти стали в домі гостями. Тепер хтось інший допомагав їм чи, може, вони допомагали комусь.

Але порожнеча, що розкривалася перед нею після відходу дітей, викликала в неї тільки необхідність робити нові зусилля.

«Навіщо засмучуватись?— думала вона.— Адже цілком природно, що я їм уже не потрібна. Але мої зв'язки в Зеленій Пристані можуть стати для них рятівними. Море — це майбутнє моїх дітей. Як добре, що я знайшла це, що не злякалася».

Те, що Октавія знайшла і чого не злякалась, були клопоти з будинком, яким вони вже рік володіли й побудову якого вона вважала справою своїх рук.

Коли внаслідок післявоєнних розрахунків між державами Пшемиські отримали певну суму грошей як часткове відшкодування збитків, яких зазнали під час світової завірюхи, Зигмунд Пшемиський не виявив такої заповзятості, до якої спонукала одержана сума грошей. Втомлений своїм успіхом у жінок, та вже не дуже і впевнений у ньому, Зигмунд став байдужим і до того, що робити з грішми. Йдучи уторованим шляхом, він мав намір вигідно вкласти їх у надійні папери такого підприємства, де після втрати своєї матеріальної незалежності міг би залишитись шанованим за ретельність і елегантність службовцем з добрим заробітком. Діти теж були байдужі до грошових справ.

Отож ніби настав час для Октавії. Вона відчула, що це саме той час, коли треба розважливо подумати про майбутнє. Найрозважливіше, вважала вона, побудувати будинок. Але про якусь віллу заради приємних хвилин, ясна річ, не могло бути й мови. Ті часи для них уже минули. Октавії припала до душі невеличка ділянка землі над морем, де серед недавніх пустирів виріс Новий Порт, а неподалік від нього, на горбах, розкинулось дачне селище. Обставини так сприятливо збігалися, що організаторами дачних закладів виявились давні Зигмундові знайомі, і вони охоче допомогли Пшемиським купити ділянку на вигідних умовах. Зигмунд на купівлю землі зрештою погодився, але, коли Октавія виявила намір побудувати там будинок для дачників, а може, й для постійних мешканців порту, відчув себе ображеним. Одначе Октавія не поступилася. Вона сама почала клопотати про позичку, замовила проект, склала попередній договір з підрядчиками і, заскочивши чоловіка dokonаним фактом, дістала його згоду, а за весну й будинок спорудила. Торішнього літа жили вже в ньому дачники, а прибуток із сезону покрив відсотки і дав усій родині змогу безкоштовно відпочити над морем. Пшеми-

ський, прогулюючись пляжем у білому костюмі, повернув собі давню прихильність жінок, які вважали погляд його блакитних очей ще досить привабливим. А Октавія нарешті мала власні гроші на особисті видатки, сказати б, «на дріб'язок», через що відпала одна з причин їхніх щоденних сутічок, які збільшували й без того постійне роздратування в їхній родині. Свою нову діяльність вона вважала розумною і корисною, і коли ранньої весни конче потрібним виявився її нагляд за впорядкуванням будинку над морем, вона охоче вибралася в дорогу і тепер нетерпляче чекала кінця подорожі.

Після короткої зупинки в Старому Порту поїзд рушив берегом затоки, проте не понад самою водою, а через пасмо пагорбів. Зібравши валізи, Октавія стояла напоготові біля вікна. За шибкою на пагорбах їй привидівся відблиск сонця, хоч насправді поміж вершинами нависли важкі хмари. Це просто світився буковий і дубовий ліс, ще з осені встелений сухим листям. Узбіччя пагорбів були зарослі чорними кучерями дреку чи соснами.

Октавія пам'ятала, що десь тут із поїзда вже видно море, і нетерпеливилася його побачити, а потім їй здалося, що вона, як завжди, прогавила те місце. Проте пагорби незабаром розійшлися, і на дні видолінка між ними, ніби в мисці, каламутним, білуватим півколом показалося море. Воно було ще блідіше, ніж хмари. Краєвид цей виник раптово і зник. До того ж пішов колючий косий сніг.

Октавія витягнула свої валізи в коридор, де вже стояли в чеканні двоє гарно вбраних невисоких, кремезних чоловіків із вилицюватими, старанно виголеними обличчями. Коли Октавія почала вовтузитись зі своїми валізами, чоловіки глянули на неї, але відразу ж і відвернулися.

Поїзд наближався до Зеленої Пристані. Хмари несподівано розступились, а в яскравому сонці зясніло мокре, наче щойно з купелі, барвисте безладдя молодого міста, що розбудовувалось. Місто лежало в широкій пласкій долині, в яку півколом врізалася затока. Долину оточували

пагорби, що з обох боків прямовисно спадали до вузького піщаного пляжу.

Коли Октавія вийшла з вагона, погода знову зіпсувалась: холодний вітер дмухнув різко з-за рогу, і знову замрячило щось, чи то сніг, чи то дощ.

Кондуктор повільно ступав уздовж перону й знехотя якось вигукував:

— Зелена Пристань! Зелена Пристань!

Далеко в морі лунало судомне, уривчасте виття басовитої сирени. Октавія бігла за носієм, який надто поспішав, і раптом втратила його з очей. Догукався він її вже тоді, як увіпхнув валізи в одне з останніх таксі. Октавія дуже розгнівалась, що треба ще підбігати, і, даючи носієві гроші, дорікала:

— Не розумію, як можна так летіти! Я ж хвора на серце.

Шоферові вона наказала зупинитись біля міського банку. Банк давно вже був зачинений, але вона відчула, що не заспокоїться і не засне, поки не впевниться, чи дістане позичку, про яку просила в листі. Від тієї позички залежало, чи зможе вона докінчити внутрішнє обладнання будинку, а також оплатити векселі.

Директор жив при банку, і Октавія була з ним знайома. Може, він і не образиться, якщо вона зайде до нього додому і запитає про позичку. А втім, Октавія надавала своїм справам такого великого значення, що їй думати не хотіла, чи образиться хто на неї.

В директора пробула вона недовго. Вийшла від нього з постарілим, змученим обличчям. На позичку не було жодної надії. Принаймні на ближчий час.

— На Букову,— сумно сказала вона шоферові.— Вілла «Зофія».

Шофер з місця увімкнув другу швидкість, і авто, заревівши, погналося на гору Бонгарта, де було дачне селище.

Будинок Пшемиських стояв недалеко від чистої, заасфальтованої, але ще мало забудованої вулиці. Щоб підїхати до нього, треба було звернути на розкопану, підгото-

вану до забудови ділянку. Погецавши на вибоях, машина врешті накренилася на один бік і зупинилась біля огорожі вілли «Зофія». Цієї миті між хмарами утворився отвір, крізь який прорвалася кров'яниста заграва заходу: в цьому зловісному сяйві Октавія побачила стіни свого будинку. Проте вона дуже зраділа, бо, втративши надію на позичку, гадала вже, що й стіни її будинку розвіялись і зникли.

Ніхто не вибіг їй назустріч, пекучий холод проймав до кісток. Зійшовши на сходи, Октавія відхилила двері й гукнула в коридор:

— Є там хто? Вийдіть, будь ласка!

Долинули хуткі кроки з підвалу, і незабаром перед нею стояв адміністратор її будинку, а заодно й наглядач за роботами в порту, Євстафій Кропковський. У нього була енергійна лінія голови, низько підстрижене волосся, обличчя, як гарний буханець чорного хліба, невеликий хлопчачий ніс і світлі розумні очі.

— Я чекав на вас,— мовив він, цілючи Октавію руку,— чекав, виходив на вулицю, але не дочекався. Я вже, фактично, гадав, що скоїлося щось і ви не приїдете.

— Я до міста заїздила,— пояснила Октавія, йдучи за Кропковським, який рушив до машини по валізи.

— А що, хіба я не казала? — вела далі Октавія.— Позички ми не одержимо. Як вам це подобається?

Кропковський вислухав новину сумно, але спокійно.

— А я вже домовився з робітниками, щоб прибирали й білили,— розповідав він, несучи валізи сходами.— Вчора почали каналізацію чистити. Парубків найняв, щоб сад скопали. Має прийти завтра вранці столяр, за вапно я теж дав завдаток, стільки, як ви, фактично, дозволили.

Такі відомості не налякали Октавію, навпаки, додали їй бадьорості.

Залишившись одна, в тісній кімнатчині, де на стільці й долі, коло печі, стояли дві її валізи, Октавія забігала туди й сюди серед банально елегантних пансіонатських меблів.

Вона розмірковувала, як би його обійтися без позички й зробити в будинку все, що потрібно.

«На те, щоб викінчити сіни, на бильця, на деякі меблі, на пружину до вхідних дверей, певне, вистачить квартирних грошей,— втішала вона себе.— Хай Кропковський хоч що хоче, а плату за квартиру мусить з усіх виправити. А з садом,— прикидала вона далі,— нічого не вдієш, не можна так, як хочеться, то посію траву».

Та від думки, що в її саду ростиме тільки трава, всі роботи біля будинку видались Октавії зовсім не потрібні, і вона пішла іншим шляхом.

«Якщо я частину векселів продовжу,— міркувала вона,— то мені, може вистачити на троянду й тую, а то ще й на кілька кущів дикого винограду. Ну і там на якісь флокси, оксамитки, дельфінії — платити ж за них дріб'язок. А цікаво, чи дорого коштують таволга й жовта акація?»

Коли Кропковський знову прийшов, несучи чайник з окропом, Октавія заходилася клопотати біля столика, на якому вже були приготовлені тарілочки й склянки. Вона вийняла з дорожньої сумки хліб, масло, цукор і сказала не без задоволення:

— Це ще, скажу я вам, щастя, що нема тут мого чоловіка й що він не знає, що нам відмовили в позичці. Він у мене страх який нервовий. Ще захворів би. А ми вже з вами тим часом дамо тут усьому раду. Правда?

— Сподіваюся, що дамо,— флегматично відповів Кропковський і відразу ж додав: — зробимо все, що можна.

Говорив він трохи приглушено, наче був хворий на нежить, але голос його справляв приємне враження і викликав довіру. «Як він за все вболіває,— думала Октавія.— Мені пощастило, що я натрапила на нього».

Після чаю, спланувавши, що мала робити завтра, Октавія, закуталася шаллю і, сівши на канапі, чекала на Кропковського, який мав принести квартирні гроші.

Будинок був сповнений якимось особливим своїм гармидером. Звідусіль долітала кухонна метушня, трахкали

дверцятами грубок, чимось кидали, щось рубали, дзюрчала вода з крана. По другий бік коридора навпроти дверей кімнати Октавії хтось співав фальшивим дискантом, а десь із верхнього поверху линув жіночий спів — зовсім інакший, глибокий, мелодійний і сумний. Раз по раз хляпали вхідні двері, аж будинок здригався, сходами, мов табун лошат, ганяли чийсь діти, сміх і верещання їхні іноді затихали на мить, як гороб'ячий щебет, а тоді вибухали з подвоєною силою.

Терпіти цей безладний гармидер було куди важче, ніж ритмічний гул найлюднішої вулиці великого міста.

— Як він, цей Рончка, побудував мені дім? — обурювалась Октавія, маючи претензію до свого архітектора. — Тут же можна збожеволіти.

— Що це за галас? — запитала вона Кропковського, що саме ввійшов до кімнати.

Той подивився на неї з таким почуттям, наче йому наказували почути якісь зовсім невловимі для вуха звуки. Тиша, либонь, була йому байдужа в житті, і тому Октавія, зробивши йому полегкість, запитала по-іншому:

— Що це за діти там бігають?

— То переважно штурмана, вони, фактично, завжди найбільше галасують.

— Але ж почекайте, штурманова жінка казала, що в неї двоє дітей, та й ті ще не ходять.

— Виявилось — ті діти вже ходять. До того ж у їхню кімнату поселився ще й брат штурмана з жінкою та двома дітьми, ніби тимчасово.

Октавія зірвалася з канапи і забігала по кімнаті.

— Тобто замість чотирьох — восьмеро! Замість чотирьох — восьмеро! — повторювала вона, аж задихалась.

— Скоріше, не восьмеро, а шестеро, — поправив її Кропковський, — бо штурман і його брат весь час у морі.

— Все одно. Цих дітей вистачить за восьмеро дорослих, — гарячкувала Октавія. — Ще й найкращу кімнату займають. Ту, з вікнами на море. Принаймні вони хоч обіцяють звільнити її до початку сезону?

— Гадаю, в цьому можна не сумніватись,— відповів управитель будинку і перейшов до грошових справ.

— Квартирні,— звітував він,— зібрав загалом, скільки вдалось, але, фактично, при цьому набігався добряче. То сьогодні, а то завтра, а то свято, а то після свята, словом, хазяйко, у мене вже в голові почало паморочитись. Оце вам список, а оце, будь ласка, гроші.

— Зараз... перевірю. Кринські з п'ятого дали, ясна річ, усі. Хлопці з кухні внизу — тільки за лютий. А штурманова — нічого? Ох, боже, що робити, щоб вони платили! — вигукнула Октавія, відчуваючи, що потреба в грошах підступила до неї так гостро, як, бува, підступає голод.

— Штурманова, фактично, пояснює тим, що не прийшов ще пароплав. Але як я їй пригрозив, обіцяла, що наступного тижня заплатить.

— І не платить, ще й до сезону не вибереться,— забідкалась Октавія.

Восени всі її зусилля йшли на те, щоб знайти таких квартирантів, які мешкали б у неї лише взимку. Потім ці зимові птахи мали поступитися місцем для багатих гостей літнього сезону. Найліпше було б мати постійних мешканців або, навпаки, розраховувати тільки на прибуток з літа. Менше було б клопоту. Але в житті не завжди натрапиш на таку рівну дорогу. І взимку теж мусиш платити — по векселях, податки, відсотки... А не брати квартирантів на літо, які дають добрий прибуток, навіть нерозумно. І врешті, ніколи не знаєш, чи вистачить тобі тих квартирних грошей, бо завжди боїшся, що хтось може не заплатити вчасно або обдурити. Власне, щось подібне Октавія побачила й зараз, тільки-но зазирнула в список.

— Що? — вигукнула вона.— Той з третього втік? Втік і не заплатив?

— Фактично, вибрався нишком,— зітхнувши, визнав Кропковський.— Але то, може, й на краще, бо він наймав кімнату на одинака, а щоночі в нього ночувала якась особа, і, як я примітив зі сходів, щоразу якась нова. Я так боявся,

щоб ті особи пожильців не обікрали. Бо пожильці наші,— вів він далі, розбалакуючись,— і так мають досить претензій... Скільки оце я наслухався про ті бильця на сходах. Кажуть, що це тут за порядки, коли й бильць поставити не можуть. А найбільше від Кринських із п'ятого. То бильця, а то вікно не зачиняється, то дитина не може гратись на підлозі, бо з дверей дме, а то знову печі димлять...

— Як то,— перервала Октавія,— у Кринських печі димлять, а ви нічого мені не писали?

Кринські найкращі пожильці, єдині, котрим Октавія наймала помешкання на цілий рік, бо заплатили вони за шість місяців наперед.

— Щодо печей,— заспокоїв Кропковський,— то виявилось, фактично, що димить лише одна, бо цеглина в ній випала. Ми зі швагром самі полагодили. Коли що можу, то роблю своїми силами.

— Що вікна й двері не пристають, це я знаю. Столяр гроша ламаного в мене не побачить, доки їх не полагодить,— обіцяла розгнівана Октавія.

Вона хотіла ще щось сказати, але в цю неприємну розмову зненацька вплелися ніжні тремтячі звуки мандоліни й молодий, чистий чоловічий голос. Слова було чути дуже виразно:

До мене пригорнись, я так люблю тебе...

Крім мандоліни, співу цьому акомпанував ще стукіт чи не кочерги об коробку з-під вугілля і ритмічний тупіт ніг.

— Що це? І де це? На кухні?

— Так,— сумовито підтвердив Кропковський,— це фактично, парубки в кухні.

— Оце добре! — обурилась Октавія.— То вони ж навмисне відлякують від мого дому пожильців! Вже обидва горляють! Ось, будь ласка, втішайся! Ні, з ними треба поговорити відверто! Влаштували мені тут якийсь дансинг.

— Так завжди буває, коли нема дома господині,— нарікала вона, ні до кого зокрема не звертаючись.— Мало що

квартиранти не платять, що втікають, не заплативши, що ніхто про печі не дбає, то ще й з цих нещасних будинків влаштовують танцювальні зали.

— А це що таке? — вигукнула вона раптом.— Вітер? Мати божа, який вітруга зірвався. І тут холодно, наче в псарні. Цього року весни, певне, зовсім не буде.

Кропковський спохмурнів, слухаючи цю промову, але вислухав мовчки. І визнав за потрібне відповісти лише на останні слова Октавії:

— Після такої важкої зими,— обізвався він,— фактично, не можна зігрітись. Я, коли ваша ласка, піду до парубків на кухню і скажу, щоб не грали, а принесли сюди вугілля. Зранку тут топили, та, певне, вивіяло вже. Але то нічого, вони зараз напалять.

Залишившись сама, Октавія сіла і, прислухаючись до бренькання мандоліни, замислилась. А коли музика стихла, їй стало чомусь сумно.

Хлопці ті були протеже управителя, працювали вони канцеляристами в магістраті, а мешкали на нижньому поверсі в кухні, що входила до літнього помешкання Пшемиських. Незабаром один із них постукав до Октавії і ввійшов, тримаючи перед собою залізного кошика з вугіллям. Тримав він його незграбно, здалеку від себе, бо одягнутий був хоч і бідно, але з претензійною елегантністю вісімнадцятилітньої особи, що має вже певну посаду.

— Добрий вечір,— мовив хлопець привітно й тихо і, поставивши кошика біля грубки, почав відчиняти дверцята.

Хоч цей юнак був зовсім не схожий на молодого Пшемиського, але віяло від нього тією ж ранньою порою життя, і Октавія розчулилася.

— Ви так завжди у вільний час граєте на мандоліні? — запитала вона доброзичливо.

— О, так,— відповів юнак і засміявся.

— Мандоліна гарний інструмент, правда? Його легко з собою всюди брати. Мій син грає на роалі, але я бозна-що

дала б, щоб він навчився грати на мандоліні. На прогулянці якій або ще де, то велика насолода, правда?

— О, так,— запально підтвердив хлопець із кухні.

— А хто це з вас так гарно співає? Це ви? І ви любите співати?

— О, так,— таким самим тоном відповів юнак.

Він взявся розпалювати в грубці, але якось невміло. Тричі виймав і знову вкладав тріски, а вони все гасли.

— Ви ніяк не впораєтеся з тими дровами. Дозвольте, може, я розпалю.

Октавія стала на коліна і якось так розгорнула трісочки, що вони відразу ж зайнялися. Молодий канцелярист, послужливо схилившись, стояв біля неї і щоразу подавав їй якісь непотрібні речі.

— Як ви гадаєте,— запитала Октавія, вкладаючи до грубки грудки вугілля,— чи можна буде тут влітку дістати піаніно?

— О, звичайно! — вигукнув юнак так жваво, наче можливість дати їй цю відповідь — хтозна-яка для нього приємність.

— Син мій торік улітку був такий виснажений наукою. Мені здається, якби пощастило дістати піаніно, йому було б тут веселіше. Правда?

— О, звичайно! — палко запевнив юнак.

Коли він пішов, Октавія якийсь час прислухалась, але мандоліни вже не було чути. Штурманова теж замовкла, діти вже не бігали, двері не грюкали. Настала бажана тиша, але Октавії вона видалася цвинтарною тишею. За вікном пронизливо свистів вітер, а в грубці гуготів, пломеніючи язиками, вогонь.

— Всі мене обкрадають,— сонно жалілась Октавія.— Власне, Кропковський мав би заплатити за того пожильця...

Прокинувшись уранці, Октавія перерахувала всі свої прибутки і, переконавшись, що їх не вистачить, твердо вирішила: «Продовжу термін векселів».

І на серці в неї стало так ясно, наче в кімнаті, коли там розчинять віконниці. Вона зірвалася з ліжка... але відразу ж сіла, бо зашуміло в голові й закалатало серце. Ноги теж за-терпли. Щоразу частіше тепер вставала вона вранці з за-терплими ногами або руками, з важкою головою. Зараз вона заходилася розтирати руки й литки і, добре вми-вшись, знову відчула себе молодою і бадьорою, попри свої п'ятдесят літ.

Погода, очевидно, була гарна, бо рожева оксамитова што-ра на вікні вся ніби палахкотіла вогнем. Октавія розсуну-ла її і від різкого блиску заросених шибок примружилася. Сонце освітило кімнату, тремтячі тіні від крапель, що сті-кали по вікні, рухалися на стінах і на підлозі.

Протерши рукою шибку, Октавія побачила біля будинку сніг, а далеко на обрії, між дахом сусідньої вілли й похи-лим обрисом пагорбів,— синю хистку хвилю з білою гри-вою. «Яка краса! Але, мабуть, пекельний холод»,— поду-мала вона.

Октавія швидко одяглась і якусь мить дивилася на себе в дзеркало. Плечі в неї були трохи зависокі, і це надавало їй вигляду людини, яка зібралась, чи то скочити високо, чи то бігти кудись. Багато хиб було в її зовнішності, але все ж вона ще мала вигляд міцної жінки, яку не зігнуло ніяке лихо. Гумовий пасок розправляв її не зовсім гармонійну постать, пальто й капелюшок свідчили про витончений смак, ма-ленькі ноги й руки приховували брак стрункої постави. Вигляд у неї був ще молодий, обличчя мала свіже, готове щомиті залитись рум'янцем, губи — соковиті, а очі — розум-ні й бистрі. Десь у дорозі, серед чужих людей, їй часто не вірили, що в неї дорослі діти.

Бути кременною, та ще й брюнеткою, і зберегти в її роки молодий вигляд — це теж прихильність долі. Це під-тримує, дозволяє ще на щось сподіватись, додає сили...

Озброєна тією силою, вона до полудня закінчила майже всі задумані справи з продовженням векселів. Це підба-дьорило її, і вона вирішила не зволікаючи замовити сіт-

часту хвіртку в садок і пружину до дверей. Іти треба було далеко, аж до Порту, але Октавія мчала, мов на крилах, гнана вже не тільки необхідністю зробити видатки, але й небезпечним, облудним сподіванням, що десь, колись, якось досягне вона великих зисків.

Проте майстра, який робив хвіртки, вона не застала, а його неповнолітній помічник не вмів приймати замовлень. Настрій її відразу ж пригас, прикро було, що даремно ходила, навіть обідати не захотіла, і вона вирішила ще раз піти до міського банку. Хто знає, може, директор просто був незадоволений вчора, що вона зайшла до нього на квартиру, і тому відмовив їй. Серце в неї схвильовано билось, коли вона входила до банку.

Директор був надзвичайно люб'язний, але щодо позички сьогодні теж не міг нічого обіцяти. Він показав їй крізь вікно на кілька недобудованих кам'яниць, червоні стіни яких щербатилися в мереживі риштувань.

— У вас принаймні будинок закінчений, — казав він, — а я не можу допомогти навіть тим, хто почав уже будівництво й змушений зупинити його. Тепер нікому не дають кредитів.

Октавія пробувала ще доводити щось своє, хоч насправді її давно вже переконали в протилежному.

«Це правда, — погоджувалась вона подумки з директором, — тепер загальна криза. Криза, що вдієш.»

Думка, що тепер усім нелегко, підбадьорила Октавію. Щоправда, їй частіше доводилося разом з іншими терпіти, аніж радіти, але, в усякому разі, не так самотньо почувалась в біді.

Проте цієї розважливої втіхи вистачило ненадовго. Хотілося чогось вагомішого. Вона зайшла до гарного ресторану пообідати, бо любила посидіти в ресторані. Вона була сумна й зла, як завжди, коли їй не вдавалося задумане. І щоразу в таких випадках їй здавалося, ніби життя зупинилось або повернеться назад, тому що була певна, ніби рухає його вперед лише успішно виконана справа.

Додому вона йшла не звичайною дорогою, а через пляж, наче сподіваючись там знайти собі якесь заспокоєння. Погода, як і вранці, була чудова, проте не потеплішало. Гострий, кусючий вітер змінив лише напрям, віяв тепер із суходолу, і здавалося, що тут унизу, за стрімкою стіною пагорба, тепліше, ніж у місті. Затока заспокоїлась, і на ній вже не грали хвилі; води її шелестіли тільки біля берега і, відхлинаючи назад, бралися зморшками, як замислене чоло. Море було голубе, наче вкрите мерехтливою скляною плівкою, а небо від цього — ще ясніше і глибше. Все довкола дихало піднесеною, яскравою чистотою.

Коли Октавія зійшла на гору Бонгарта, її очам відкрився краєвид, на тлі якого вирізнялася «Зофія».

Будинок стояв на вершині плоскогір'я, яке з одного боку зливалось з портом, а з другого — переходило в лісисті гори, дику, але найкрасивішу частину узбережжя. «А місця таки вибрала чудові», — подумала Октавія, ніби комусь заперчувала.

Про те, чи красивий її будинок, ніколи нікого вона не запитувала. Вона поводитись, як мати, що, слухаючи, як хвалять вроду її дитини, боїться вловити в очах співрозмовника бодай найменший сумнів.

Вона була певна, що будинок поставлено розумно, з належним використанням кожного дюйма площі. Тільки його сірі стіни, зведені, наче дві коробки, одна — вертикально, друга — горизонтально, видавались їй іноді надто похмурими й безбарвними, наче олив'яні мури в'язниці.

Цього разу, однак, замість прикрості вигляд будинку збудив у ній бажання дії.

«Треба б їх світлішими трохи зробити, — погодилась вона. — Рончка мав-таки рацію. Карнизи й поручні на балконах треба пофарбувати в червоне».

І, дарма що видатки ці були тепер їй не під силу, вона вирішила пофарбувати віллу «Зофія» в світлі, приємні кольори з теплими відтінками.

«Пурпурові смужки біля вікон ще більше оживлять ту

блідість. Ну і обов'язково ж — сад!» Октавія вірила в зелень. Особливо в зелень дикого винограду, який надає стінам привабливості. Під покровом буйної виноградної зелені будинок і справді стане гарним, тихим місцем для відпочинку.

Але поки що він не приваблював тишею. На сходах гулко верещала пилка, бахкали майстри, прибиваючи бильця, а Кропковський, що вже повернувся з роботи, привітав Октавію такими словами:

— На горіщі вкрали ліжко, призначене для гостей.

Не встигла вона здивуватись чи розгніватись, як він одразу ж подав їй пошту, і Октавія тут-таки, на сходах, заходилася її читати. Новини були неприємні. Прийшло повідомлення, що відсотки по головній державній позичці буде збільшено. Октавія ввійшла до себе в кімнату і, не скидаючи ні пальта, ні капелюшка, довго сиділа нерухома, наче паралізована. Мучило її питання, чи подужає вона це все. Непокоїло також, що скаже Зигмунд, коли довідається про її видатки на будинок, хоч вона не одержала позички, а до того ще змушена платити підвищені проценти за державну позичку. За цими важкими роздумами застав її Кропковський. Понуро насупившись, управитель сказав:

— За того пожилця, що прожив півмісяця і не заплатив, я, фактично, заплачу сам, щоб надалі мав науку за те, що не брав квартирних відразу. А взагалі, я хочу просити, щоб ви мене звільнили з цієї посади.

Октавія спалахнула:

— Звільнити? Чому? Про пожилця я ж нічого не казала.

— Вчора під вечір ви, фактично, нагадали про пожилців, які живуть, а потім нишком тікають, і що будинок перетворили на танцювальну залу. А я вже й так мало не збожеволів.

— Пане Кропковський! — вражено вигукнула Октавія. — Бійтеся бога! По-перше, я казала не про вас, а про будинки взагалі. А те, щоб ви платили за когось, мені й на думку не спадало. Хіба ж я порушую це питання? Чи, наприклад, про

те ліжко хоч словом обізвалась? Ви б уже зовсім совісті не мали, якби пішли від мене тепер, перед літнім сезоном.

Вона замовкла, бо хтось постукав у двері. Кропковський вийшов подивитись і, повернувшись, урочисто промовив: — Штурман повернувся.

Кров ударила Октавії в обличчя. Ще морока з цим штурманом. Певне, ні платити, ні виселятись не захоче. Але чого б то сам з'явився? В усякому разі, вона приготувалася до гострої розмови, може, навіть пригрозить йому примусовим виселенням.

Кропковський вийшов, а до кімнати ввійшов здоровань із темним обличчям і жовтими, мов жито, вусами.

Одягнений він був не в морську форму, а в дешевий цивільний костюм. Він подав Октавії величезну й тверду, ніби дерев'яну, руку. І зробив це так вишукано, що вітання на якусь мить наче завмерло в тиші. Потім він так само церемонно вручив їй пачку банкнотів. Заплатив усю заборгованість, заплатив навіть за поточний місяць, за квітень. Октавія мала таке відчуття, наче, спускаючись поночі сходами, шукала ногою сходинки, а потрапила на рівну підлогу. Було їй дуже соромно, й вона не знала, що й сказати.

— Ви штурман? — запитала вона, аби лише запитати щось.

Ні, виявилось, що чоловік з житніми вусами — кочегар. Працює він у трюмі пароплава товариства «Трансмор».

— Тоді це ваш брат штурман? — швиденько сказала Октавія.

— Ні, ні. Брат допомагає мені біля топок. Умови там, у трюмі, важкі, людина без повітря. Але тепер,— мовив він несміливо,— ми з дружиною і братовою сім'єю поїдемо, певне, до Голландії. Так що в травні ми, з вашого дозволу, виселимося. Бо ми,— додав він, засоромившись,— дістали спадщину.

— Що ви кажете?! Спадщину?

— Так, після мого діда, точніше, прадіда, що жив у Чікаго. Але в Голландії є ще спадкоємці, і через це ми всі

туди поїдемо. І погладжуючи шапку, що тримав у руках, названий штурман додав ще перегодом: — А з паперів з'ясувалося, що той прадід до Америки виїхав з Костюшком. Може, він ще й шляхтич був?

Думка ця його, очевидно, хвилювала.

— Так,— повторив він,— може, він був, цей дід, ще й шляхтич?

Октавія хотіла сказати: «А що тепер шляхтич!» — але завагалась і лише мовила непевно:

— Можливо...

Новий клопіт опосів її. Хто хоч раз візьметься за яку справу, то, певне, вже ніколи не знатиме спокою. Ще недавно вона бідкалась, як виселити з будинку цього штурмана, а тепер, коли з ним так добре залагодилось, її гнітило якесь недоречне відчуття, що всі її пожильці подістають якусь спадщину й поїдуть до Голландії, а вона восени матиме на зиму порожній будинок, бо нових пожильців не знайде. Вона мало не спокусилась здати будинок у винайм на десять років, під санаторій, як це їй пропонували, і збутися всякої мороки. Зигмунд і діти однаково ніколи не оцінять належно її працю — ніколи вони не бувають вдоволені тим, що вона робить. Їм, очевидно, треба чогось іншого. Чогось такого, від чого вони з нею були б веселі й щасливі. Та, на жаль, Октавія не може їм дати того. Вона знає, що вони до неї прихильні, але зробити так, щоб задоволені були, їй, бідолашній, не пощастить. І Октавія відчула, що без біганини, без клопоту вона, як п'яниця без горілки, не може жити.

— А якщо ви повернетесь із Голландії,— гукнула вона вслід кочегарові,— то восени заходьте до нас. Якесь помешкання у нас завжди знайдеться.

Однак ця розмова її не заспокоїла. Їй хотілося бути впевненою, що будинок на зиму не залишиться порожнім. Вона побігла на нижній поверх, де жив управитель. Викликала Крокковського й сказала:

— Штурман заплатив усе. Але він скоро виселиться. Ви

знаєте, що я надумала? Я здам на цілий рік те помешкання, що ми влітку займаємо. Ми чудово помістимось у тій кімнаті з терасою. Треба ж негайно дати оголошення. В наш час залишати собі трикімнатне помешкання — це великий збиток. Чи ж не так?

— Звичайно, збиток,— погодився Кропковський.

Його добродушне обличчя залишалось все ще похмурим.

Октавія це помітила й сказала:

— Принаймні хоч би ви не ускладнювали мені життя. Коли я що й кажу, то це тому, що сама ледве дихаю. І не через якогось там пожилця абощо. Ви краще подивіться, що я маю: процентну норму знову нам підвищили.

— Я, фактично, ніколи й нічого б не казав,— відповів управитель,— але мені неприємно, коли ви незадоволені.

— Та хто коли був задоволений? — нервувалась Октавія. Хіба хтось інший на моєму місці так би й попустив оту справу з украденим ліжком? Адже це,— не могла вона втриматись,— теж велика втрата.

— Я ліжко, фактично, теж відкуплю.

— Я ж від вас цього не вимагаю.

І вони якийсь час взаємно доводили, що прощають одне одному те вкрадене ліжко.

А під кінець Кропковський, наче йому тільки-но спало таке на думку, сказав:

— Я й про позичку для нашого будинку подумав. Мій швагер може вам її дати,— виголосив він урочисто.

Таким чином непорозуміння з Кропковським залагодилось. І Октавія дуже зраділа. Давно вже єдиною радістю в її житті була радість щасливо залагодженого клопоту. «А втім,— думала вона,— скільки людей на світі мають у своєму житті лише цю єдину радість».

Зрештою, на разі все закінчилось несподіваною вигодою. Зовсім непередбачено вона раптом одержить позичку.

— А кажуть, що немає хороших людей,— раділа Октавія.— Треба тільки вміти з людьми жити. А я ж це вмію,— вона аж тремтіла з радості.

Наступного дня Кропковський і справді привіз свого швагра, в якого було трохи заощаджених грошей, і він охоче погодився позичити їх Октавії під звичайні проценти.

Ощасливлена Октавія одразу ж поїхала на таксі до Старого Порту по дикий виноград, троянди та інші кущі. Повернувшись десь під полудень, вона склала все те під стіною будинку, владнала справи з кількома людьми, що чекали на неї, і побігла до садівника. Дорогою до міста її зненацька зупинило передчуття якоїсь небезпеки. Віддихавшись, вона збагнула, що ця небезпека, яка ставала все більшою, криється в ній самій. Це відчуття зникло так само раптово, як і з'явилось, і Октавія швидко пішла далі.

Садівник обіцяв прийти вранці наступного дня, але в домовлену годину не з'явився.

Октавія разом із найнятим хлопцем зробила все, що могла. Посіяла траву, обклала дерном навколо будинку й усі стежки, але планування квітників побоялась на себе брати. А садівника все не було.

— Отакі люди! А кажуть, що люди добрі,— повторювала вона.

І причиною всякого лиха в світі вона вважала тепер, як первородний гріх, оце вічне запізнення. Щоб скоротити собі чекання, вона подалася шукати безвідповідального садівника. Дома його не застала, а знайшла аж на міських посадках: він сказав їй, що зараз прийде. Заспокоєна Октавія, залагодивши дорогою ще деякі справи, не поспішаючи, рушила додому. А садівника так і не було. Октавія просто не могла повірити, що він не приходив.

— Як це,— зверталась вона до хлопця,— він же пішов до мене! Я ж сама бачила, як пішов,— казала вона так, ніби хлопець завинив у тому, що садівник не прийшов.

Вона чекала і чекала. Щоразу, як хтось стукав, вона зривалася з місця, бігла, але чула зовсім не те, що хотіла: «Маляр прийшов!», «Скляр прийшов», «Питають про квартиру». Всі приходили, не було тільки терпляче очікуваного садівника.

З'явився він аж надвечір і дуже поспішав, бо мав ще садити квіти на якомусь прибережному бульварі. Він хотів тільки вказати хлопцеві, де й що робити. Але Октавія запротестувала, не відпустила його, розгнівалася і, мало не за поли тримаючи, сама з ним працювала й наполягала, щоб зробили таки все як слід. І лише тоді вона з полегшенням зітхнула. Доведений до ладу садок, здавалося, мав у собі, щось рятівне, всьому дню надавав належної довершеності.

Вона покликала Кропковського, щоб показати свою роботу.

— Ні,— казала вона,— я нікому не здам нашого літнього помешкання. Не треба давати оголошення. Це було б справжнісіньке безглуздя — тіснитися в одній кімнаті. Мій чоловік після цілого року праці заслужив гарний відпочинок, та й мені теж дещо належить. Хіба можна позбавляти себе єдиної втіхи?

— Звісно,— переконано відповів Кропковський,— не можна позбавляти себе єдиної втіхи.

— Правда? А навіщо ж нам себе обкрадати?

В останній день свого перебування над морем Октавія встановлювала ящики для квітів на балконах і підвіконнях. Того дня несподівано потеплішало, навіть стало душно. Небо було похмуре, пагорби вкрились наче рудим туманом. Сонце світило тьмяно, з рожевим відблиском. Октавія тішилась, що теплий дощ піде на її садок.

Коли, так думаючи, підняла вона один із ящиків, щоб поставити на підвіконня, їй раптом зробилося недобре. Вона відчула гострий біль чи то в грудях, чи то в попереку. Ноги підкосилися, в очах потемніло.

Спираючись на хлопця, що з нею працював, Октавія на силу добрела до своєї кімнати.

Хлопець побіг до Кропковського. Того якраз на той час не було вдома, а його молода дружина ще лежала в ліжку. Підвівши голову з подушок, вона, вдаючи стривоженість, порадила хлопцеві піти на п'ятий поверх до Кринської.

— Господиня найближче з нею знайома,— додала вона.

Кринська й справді одразу ж прибігла. Це була струнка, трохи вже прив'яла, але ще приємна, з гарними манерами жінка. Вона знайшла потрібні ліки, наказала зігріти води для припарки. Після цих заходів Октавії полегшало.

— Може, я пошлю телеграму вашому чоловікові? — притишеним, наче звиклим до шепоту голосом запитала Кринська.

— Боже борони вас! — злякалась Октавія, зовсім уже приходячи до тями.— Його нерви не витримали б! Він так багато працює, йому потрібний спокій. Зрештою, все це дурниці, зі мною таке часто трапляється. Ви гадаєте,— додала вона, ніби трохи пригнічена,— що мій чоловік сидітиме біля мене, коли я хвора? Діти — це так, а чоловік... він завжди тоді тікає з дому. Я й не дивуюся. Він дуже мене любить і таке інше, але кому приємно, коли в домі хвороба.

На це Кринська співчутливо й мимоволі похваляючись прошепотіла:

— А я не можу собі й уявити, щоб не було Янка біля мене, коли я хвора.

— Я знаю,— сказала Октавія, поблажливо всміхаючись, мов до дитини,— я бачу, що чоловік вас на руках носить. Але це, коли хочете, виняток. Таке далеко не кожному трапляється,— сумно додала вона із зверхністю непривілейованої людини.— В мене чоловік найкращий у світі, а проте...— Голос її затремтів, а обличчя скривилося. Вона дивилась так, наче побачила перед собою щось страшне, і заговорила голосно, як завжди роблять, коли хочуть розмовою заглушити в собі плач: — Різні, знаєте, жінки на світі. Не одну з них можна запитати, чому вона зберігає ту вірність. Але що вдієш? У кожної можуть бути свої причини,— у мене, наприклад, така вдача. Таку маю вдачу.— І вона раптом заплакала.

Кринська вражено подивилась на неї і почала збиратися йти.

— Заспокойтеся,— сказала вона стурбовано.— Я зараз піду, а ви трохи поспіть. Я знайду пізніше.

І вона хутко пішла до дверей. Октавія витерла сльози. Плакати добре тоді, коли тебе хтось обіймає і притискає до грудей.

Октавії в цьому не щастило. Діти й Зигмунд теж завжди кудись поспішали, як тільки бачили, що вона плаче. А щоб плакати на самоті — вона на це не мала часу.

Так було й цього разу. Коли Кринська незабаром повернулася, то застала Октавію посеред кімнати: готуючись іти кудись, вона застібала рукавички.

— У мене вже все минуло,— всміхнулась Октавія.— На щастя, все вже минуло.

— Як це так? Куди ви? — обурилася Кринська.

— Ох, моя голубко, хіба я можу дозволити собі полежати! Ви гадаєте, що мені тут дали поспати? Як тільки ви пішли, до мене прийшли в одній сграві, і я мушу зараз же бігти до порту. Сьогодні ввечері я від'їжджаю, отож треба все зробити до від'їзду.

Справа полягала в тому, щоб одну з короткотермінових позичок перевести в довготермінову. Для цього потрібно було довідку від управи портом, що помешкання в її будинку не підлягають реквізиції.

Трохи не так швидко, як завжди, але з притаманною їй рішучістю подалась Октавія до міста.

Щоб скоротити шлях, вона пішла навпростець через пагорби. В ліску над схилом, де брали щєбінь, розлягався підбадьорливий свист чорного дрозда. Здавалось, у цьому свисті виразно було чути звук «р». Серед рудої трави лисих пагорбів вже видніли блаженські пасемка зелені.

— Теплішає,— вголос подумала Октавія,— весна, травень.

Замислившись, вона підійшла до самого краю кручі. Стіна урвища була тут настільки стрімка, що її не було навіть видно. Виступ кручі, здавалося, висів над світлою гомінкою прірвою, нічим не підтримуваний. В одному місці шмат глини вивалився з краю урвища, і крізь виїмку згори видно було весь пляж. Вітер знову змінив напрям, і море котило

на виступ не швидко, але потужну зелену хвилю. Було в цій картині щось від хаосу першого дня творіння. Октавія відсахнулася й хутко пішла кам'яними сходами в протилежний бік, до міста. І тільки як опинилася серед людей, метушні й гамору, відчула полегкість.

Вона йшла, минаючи високі кам'яниці й низькі, мов собачі буди, робітничі бараки, шикарні ресторани, біля яких виблискували лімузини, й дерев'яні шинки, за фіранками яких дівиці та моряки частувалися чим могли.

В управі порту її ввічливо попросили почекати. Вона сіла в просторому, світлому холі, вікна якого виходили на порт.

Затока, ще недавно така дика й широчезна, тепер зовсім зміліла, майже зовсім зникла за високими хвилерізами та піщаною косою, насипаною далеко в глиб моря.

Погода була похмура. Теплий, червонуватий відтінок, який у світлі сонця мали небо й земля, тепер перетворився на тьмяну сірість. Шпичасті щогли, обвислі линви, широкі димарі — все обсноване було пасмами бурого диму. З одного басейну, немов мелодійний гомін натовпу, долинав гул землечерпалки. Велике рамено підіймального крана гойдало в повітрі вагон з вугіллям. На видноколі, віддаляючись, невиразно маячили судна. А поблизу берега стояв на хвилі невеликий катер — він весь час то підіймався, то залягав, наче спочивав собі в когось на грудях.

З протилежного боку холу двері, що вели до внутрішнього коридора, були прочинені, і Октавія бачила, як ходили там відвідувачі й службовці, чула уривки фраз, шелест паперів, бачила, як спалахує піднесення, коли було залагоджено якусь справу.

Прислухаючись до цієї приглушеної метушні, в якій особисте щастя і нещастя, здавалося, не мали ні ваги, ані вартості, Октавія раптом знайшла відповідь, чому вона тоді заплакала перед Кринською.

«А чи котра з них,— промайнула в неї думка,— з отих, яких палко люблять чоловіки і ще там хтось, чи хтось із

них, доживши до мого віку, матиме щось більше, ніж я? Час усіх нас робить рівними. Життя всюди, в усьому,— безладно снувалася думка далі,— всюди є люди. Варто тільки знайти своє місце між ними...»

А вона завжди мала справу з людьми. Правда, зв'язана з ними вона не серцем, а ділом, але й це дорога, і на цім яловім, горбкуватім ґрунті квітне ще досить почуттів, якими можна жити.

Вона глянула у вікно й мало не затремтіла з радості. Великі, часті краплини вдарили, мов горох, об шибку і потекли по склі.

«Вже йде дощ,— подумала вона,— йде дощ на мій сад...»

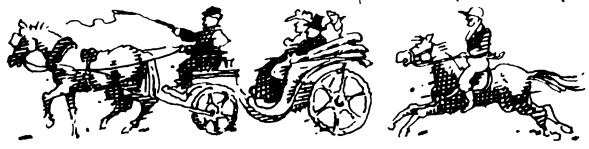
І в пориві почуття, що розбурхала в ній ця картина, Октавія добула з безодні своє маленьке, гірке, тяжке щастя.

ДРІБ'ЯЗОК

Старша Коцелівна, Октавія, була настільки обдарована невичерпною енергією і заповзятістю, неначе природа, створюючи цю міцну, рухливу істоту, мала намір призначити її керувати долею тисяч людей.

Тим часом цього надміру сил заледве вистачало, щоб їй самій утриматись на тій скромній поверхні життя, яку обставини, походження, традиція, репутація та інші подібні до цих божки світу зробили метою її прагнень і зусиль. Бо, власне, це виявилось так само важко, як і великі завдання людей високого льоту. Спадкові традиції середовища вимагали, щоб Октавія вийшла заміж, і вона бачила, що це легко їй зробити: адже її батько був заможним,

і біля їхнього дому завжди крутилося чимало охочих до посагу. Та не хотілось їй у такий спосіб знайти собі чоловіка, це вона залишала на крайній випадок. Вона прагнула до заміжжя, як мільйони людей прагнуть до своєї високої чи звичайної мети: вона схильна була задовольнитись найменшим, тільки б не втратити перед собою ідеалу. І, залежно від обставин, вона часом ладна була прийняти найпринизливіші умови, а іншим разом, відкинувши думку про хоч би й дрібний розрахунок, знову сподівалася, що таки здобуде виплекане в дівочих мріях щастя кохання. І тут, власне, й спіткали її найважчі труднощі. На противагу багатьом жінкам, які не довіряють навіть очевидним своїм успіхам, Октавія ігнорувала прикрий факт, що її вважають дівчиною, котра не має успіху в чоловіків. У здоровому відчутті того, що сподіватись на гірше — це вже половина поразки, вона не дозволяла собі навіть думати таке. Однак гіркий досвід та якесь таємне почуття допомогли їй збагнути, що, як жінка, вона перебуває в досить-таки скрутному становищі. Та це не кинуло її в малодушний розпач, а, навпаки, привело в дію всю її невичерпну енергію. Одні обставини вона використовувала, до інших сама пристосовувалась, коли ніяк інакше не мала змоги прямувати до своєї мети. Не сподіваючись, що хтось зверне на неї увагу, коли вона житиме в звичайних умовах, Октавія вибрала інший шлях. Вона вирішила створити в своєму домі розкішний і принадний спосіб життя, осереддям якого стала б вона сама. Якщо можуть бути такі, що чарівністю своєю прикрашають усе довкола себе, то чому б їй не створити таке оточення, в умовах якого вона сама подобалася б іншим? Адже люди вділяють свого блиску речам, а речі — людям.

Маєток Виджин, що його на той час купив Луціян Коцел, дуже допоміг їй у тих планах. Там був великий будинок з кільканадцятьма кімнатами, великий сад, парк із струмком, за парком сосновий гайок, де можна було влаштувати пікніки та прогулянки. Тож і не дивно, що Виджин

завжди роївся гостями. Найбільше приїздило їх на суботу й неділю, з'являвся тоді й батько Коцел, в інші дні заклопотаний своїми міськими інтересами. Але й серед тижня частина кімнат була зайнята, здебільшого панночками, які збавляли свій час прогулянками, сном, розмовами і ділом, як вони називали читання. А як тільки з'являлися чоловіки — всі танцювали, співали, пили, залицялися, сватали для жарту щораз нові пари, які часом і не на жарт парувалися нишком по різних кутках і затишних закопелках маєтку.

Октавія докладала всіх зусиль, щоб гості були вдячні їй за добре проведенний час, і почувалася щасливою, коли ті казали, що ніде не можна так розважитись, як у неї, або хвалили її гостинні ліжка, обіди, торти, вершки, каву, меблі та вбрання. З'являлася вона до гостей завжди елегантно вбрана, свіжа, дотепна і готова заради них на все, що тільки міг дати Виджин. Коли веселій юрбі обридав салон і парк, то підводи, коні, скирти в полі, сіно, стодоли, пахучий лабіринт хмільника — все ставало місцем і тлом для товариських утіх, до яких серед гомону роботи придивлялися виджинські селяни.

Гостинна, віддана людям і світу Октавія в пориві того альтруїзму, що мимоволі є егоїзмом навиворіт, так само як зосередження в самому собі буває сповненою любові дорогою до світу й людей, вірила, що цим великим гарячковим напруженням таки досягне своєї скромної, але поки що не вловимої мети, що в цьому шаленстві утіх, яке ні до чого не зобов'язувало, але навіть непривабливим жінкам дозволяло, не наражаючи себе на глузування, виявляти свої найпотаємніші почуття, і їй швидше щось перепаде, аніж коли б вона зустрічалася з молодими чоловіками в звичайних умовах. Тим більше, що, як господиня дому, вона відчувала себе привілейованою, бо завжди комусь була потрібна, завжди могла виявити дружню сердечність тим, кому хотіла її виявити. Це робило її симпатичною, додавало впевненості в собі, вільності, сповнювало передчуттям

успіху. Гірше її становище було у батька, в Ченстохові, на банкетах, раутах і прийомах не в своєму домі. Там вона була тільки одна з багатьох. Але й у таких випадках вона намагалася бути ближче до господинь вечора, бо лише в такий спосіб могла вочевидь і виразно показати себе учасницею цих забав.

— Ах, люба пані, я навіть потанцювати не можу — стільки маю клопоту,— відповідала вона тій чи іншій дамі, хоч її ніхто й не запитував.

Зрештою потанцювати їй вдавалося лише вкінці, але вона не втрачала гарного настрою і розважалась, як могла. Найменший свій успіх вона вважала великим, а привітного погляду якогось чоловіка було їй досить, щоб тішитись оманною далекоюжних сподівань.

А після ночі танців і метушні вона прокидалась опівдні у своїй спальні, замкненій на ключ, щоб ніхто не міг її застати в невивідному негліже, і пригадувала все, що могла вважати за свій жіночий успіх. То були жести, слова, погляди дуже нечисленні, непевні, нетривкі та ще й до всього здобуті такою великою затратою зусиль і видатків! Не кажучи вже, що кожен із чоловіків, котрі нібито впадали коло неї, виявлявся не вільним — один шалено закоханий у заміжню, другий — заручений. Але це байдуже. Октавія не була ревнива, ні, такої розкоші вона не могла собі дозволити. Вона боялася, що цим нікого не дійме, а може тільки втратити й ті слабенькі прояви симпатії, що їй перепадали. Захистом її було схиляння перед красунями, якими всі захоплювалися. Вона охоче оточувала себе ними, а вони були такі легковажно жорстокі, так часто робили нещасливими інших, відштовхуючи їх від себе, нехтували вірністю, і хто знає, що з того могло вийти для неї, бідолоашної. Але так воно чи не так, а хай би вже врешті знайшовся той, хто помітить у ній все, що вона в собі відшукала і вважала своєю жіночою чарівністю: приємний голос і красивий дзвінкий сміх, високий інтелект і веселу дотепність, не кажучи вже про елегантність і вміння вести дім. Вміння цього ніхто

її не вчив — вона його набула сама. Як вона вже хотіла, щоб нарешті настав край цьому напруженню, щоб вона вже мала чоловіка, котрий взяв би її заради неї самої! Але тоді її охоплював страх: а що буде, коли цей обранець спізнає її в щоденному житті таку, яка вона ось зараз, у цю мить,— сіра, пригнічена, безсила вдавати з себе вродливу? Може, шлюб буде для неї новим напруженням? Під впливом цієї думки вона жадала вже краще вийти заміж з холодного розрахунку, без кохання, ціною посагу. Але — о боже! — і такі кандидати вже не дуже квапилися. Невже батькові справи настільки погіршали?

Іноді, найчастіше у себе у Виджині, Октавія, забувши всі свої болі, кидалась у вир забав. І досить їй було поснувати серед зальотних пар,— там посміятись, тут поговорити,— як чужа радість наповнювала її по вінця. Зникали кудись марнославство господині, навіть її шлюбний клопіт, і здавалося, що всі інші теж відкинули свої турботи й охоплені тільки одним: шаленою безкорисливою радістю молодого існування. О, якби ж то розваги могли завжди давати їй те, що давали тоді! Після такого дня чи ночі їй здавалося, ніби й справді цього разу розкошувала, як хотілось, і не було вже ані втоми, ані змученості, навпаки, була в ній жага життя. І наситившись врешті тим, до чого прагнула, вона звертала свої думки до чогось іншого, наприклад, до справ Виджина. Коли після гучних прогулянок чи полювання гості міцно спали, вона скидала з себе сукню й корсет і сідала за господарські розрахунки. І хоч не дуже розумілася на цьому ділі, знаходила тут, де прикласти свої вроджені здібності. Цифри не були для неї тільки абстрактними знаками, за ними вона легко бачила картину життя маєтку. І картина ця була нерадісна, бо промовисто говорила, що живуть вони понад свої достатки, як типові міщани, що дорвалися до землі й бачать у ній тільки джерело своїх розваг. Їй було ясно, що цього вистачить на якийсь рік чи два. Потім Виджин доведеться продати. І якщо на той час вони

з сестрою не повиходять заміж, то витрати, спричинені життям, ще й зменшать їхні шанси.

Пізно вночі, розуміючи, що треба лягати, вона відклала свої обрахунки, але замість того щоб спати, журилася тим, як зарадити цій біді. Чи усвідомлювала вона в такі хвилини, що йдеться не тільки про врятування їхнього матеріального становища? Що тут у гру входять мовби невиконані зобов'язання, які, хоч-не-хоч, береш на себе, взявшись за якусь справу? Що, використовуючи цей масток згідно зі своїми примхами, вона діяла всупереч інтересам не так своїм, як іншим — вищим за своєю природою? Найвірогідніше — нічого такого вона не мала в думках, хоча і той каламутний неспокій, що не давав їй заснути, міг бути й наслідком поганих справ, і докором сумління більш високої натури. В усякому разі, це настільки гнітило Октавію, що їй почало деколи вчуватись тарахкотіння возів, дзенькання коси, шелест снопів, дзюркотіння молока в корівнику, туркання січкари, — весь відгомін робіт, повз які вона не раз проходила байдуже, зі сміхом. Це гнало її з ліжка. Не зімнувши очей, вона ще вдосвіта вставала і йшла по господарству. З папільйотками під хусткою, взимку — в кожушку, влітку — в перкалевій блузці, вона оглядала корівник, пташник, свинарник, сад і часто не тільки оглядала, а й сама бралася за найважчу роботу. І мала від тих занять велику насолоду. Бо тут вона була у своїй стихії, ніхто не давав їй відчуття, що є кращі від неї, — тут вона могла зрештою бути найкращою, адже здоров'я їй не бракувало. Як же хотілось їй у такі хвилини геть розігнати гостей і цілком віддатися Виджину. І Октавію охоплювали незвичайні їй почуття і думки: «О, чи прийде такий час, — думала вона, — коли не кокетування, а те, що жінка робить, буде в ній не лише цінуватись, а й викликатиме любов до неї? І коли краса жінки полягатиме не в танцюванні, а в тяжкій праці. А може, взагалі настануть часи, коли праця, і тільки праця, цікавити-ме людей, а всі оті пестунки долі, яким аби тільки кохання, залишаться десь на останньому місці? То було б добре для

неї!» Бо ж, по суті, не таке вже й важливе було для неї кохання, просто одвічні звичаї вимагали, щоб вона розпалювала його в собі і марно — в інших до себе.

Утомлена, але осяйна, ставала вона десь біля плоту чи під деревом, щоб помріяти, але не про коханих або чоловіка, а про сина. Коли вже має бути мужчина, то хай буде син. Син — єдиний, хто міг би залишитися другом і товаришем її життя. Син — який нічого від неї не чекав би і завжди знаходив у ній все те, в чому мав потребу. І знову думала: «О, чи прийде такий час, коли люди перестануть соромитись того, що насправді-таки обожають. Коли красою і гордістю жінки буде тільки праця й дитина. І ніхто не запитає: звідки, чому? Ні про чоловіка, ні про становище, бенкети, успіхи, вбрання і стосунки...»

Проте цим мріям і роботі могла вона віддаватись тільки вранці, десь до дев'ятої чи десятої години. Бо пізніше вставали гості й вона, опам'ятавшись, кидала все і нишком, щоб ніхто її не перестрів, забувши про живлющі мрії та переживання, скрадалася назад, сердита, що після безсонної ночі матиме поганий вигляд. Якщо її молодша сестра, Сабіна, була у Виджині, Октавія, вертаючись отак у дім, завжди забігала до неї на хвилинку. І, відкривши без дозволу віконниці, починала бігати по кімнаті й розмовляти з напівсонною сестрою не про свої непристойні фантазії, а про погані справи з маєтком.

— Люба моя, ти безперестанку спиш,— бурчала вона,— а мені голова пухне від питань: як та що?

— О-о-а-а-ой, ти та-а-ка-а, як зви-и-ча-чайна собі пере-е-купка,— потягувалася Сабіна і слова у неї виривалися з уст розбиті на склади.— На-ві-що се-бе му-чи-ти такими безглуздими дрібницями?

І несподівано ці слова повертали Октавії добрий настрій.

— Сабіна каже, що я дуже звичайна,— розповідала вона потім своїм приятелькам.— Але ж звичайні також мусять жити на світі. Що? Хіба ні? Але ж, люба моя!..

Бо хіба звичайність не означає бути таким, як усі? А отже, й вона нічим не скривджена, і зовнішнім виглядом також. Отже, й вона може мати все, що мають звичайні жінки. І кохання, звісно, теж.

Сабіна далеко не завжди спала, як твердила Октавія, але й участі в житті сестри майже не брала, навіть кімнату мала окрему. І могла з неї взагалі не виходити до гостей. Зате вона залюбки блукала самотня серед жнив, годинами лежала в траві або сиділа задумана біля річки. Краєвиди, що їх Октавія вміла використовувати для гостей і для того, щоб зосередити навколо себе товариство, на Сабіну впливали зовсім по-іншому — вона сама серед них танула. І не раз мала таке враження, наче сама ставала цими ланами, пронизливим цвірінчанням коника, шелестом дерев. І гарно їй було від того відчуття, вона тим легше йому піддавалася, що була досить обмежена, ані думати, ані читати не любила. Зате кохалась у співі. Хоч Виджин надавав життю родини особливої пишності, Сабіна бувала тут рідко. Вона постійно жила в Варшаві, де вчилася співу, бо любила артистичне життя. Говорили теж, що вона до смерті там у когось закохана. Все це, очевидно, вона вважала за свою незвичайність, хоч насправді особливе в ній було — це жіноча палка чарівність, що їй не могли зашкодити ні важкувате тіло, ані неправильні риси обличчя. Дуже привабливі були в неї карі очі й соковиті щирі уста.

Хоч Сабіни частіше не бувало в Виджині, але в той час, коли Зигмунд Пшемиський освідчився її сестрі, вона жила тут. Октавія після чотирьох років напруження досягла тільки того, що відкладала на крайній випадок. Наречений був приятелем її батька, з яким мав ділові зв'язки. Потрапивши в грошову скруту, він, певне, хотів закріпити ці зв'язки міцніше. З Октавією єднав його лише товариський обмін ввічливостями. Проте в усьому іншому він виявляв себе в найкращому світлі, мав, як усі визнавали, породисту зовнішність, походив, як і Коцели, із зубожілого поміщицького роду. В селі його нічого не приваблювало, хіба що подобалося

там відпочивати. З містом же його зв'язувала необхідність заробітку, хворобливий потяг до розваг і помірне бажання грати роль, яка на новому ґрунті повернула б його імені блиск, втрачений на давньому. Але найважливішою рисою і перевагою пана Пшемиського було те, що він був. Що він наважився. Він не кохав, і його не кохали. Ах, любов, любов, роман шалений, поетичний, а тут — розрахунок, посаг, зв'язок двох холодних розумів. Гаразд, але скільки нещасливих, не спроможних розбудити або зазнати кохання тільки завдяки одруженню живуть так, наче й справді зазнали або розбудили те кохання? Так воно чи ні, але Октавія, врешті, могла вільно зітхнути й відпочити, особливо, коли помітила, що, крім розрахунку, нареченого приваблює до їхнього двору ще щось. Точніше не щось, а хтось — її сестра Сабіна. Зигмундові Пшемиському не загрожувала небезпека закохатись у Сабіну: всі знали, що він закоханий в одну вродливу, але бідну панночку. Просто мрійлива сестра Октавії дуже йому подобалась. Як тільки він з'являвся — відразу питав про неї, а його блакитні похмурі очі світлішали тільки в її мовчазному товаристві.

І коли якось Октавії захотілося поділитися щастям зі своєю родичкою, тіткою Барбарою Нехцицевою, з-під її пера вибігли повні тріумфу слова: «Безмірно я рада ще й тому, що пан Зигмунд дуже любить Сабіну. Він годинами просиджує з нею, і вони добре одне одного розуміють. А вона ж, бідна, така самотня і потребує доброго серця. Дивуюсь, який він з нею делікатний і уважний, і тішуся, що й чоловік з нього теж буде хороший».

Поблизу столика, на якому Октавія пише свого листа, Сабіна бренькає на фортепіано. Наречений, приховуючи позіхи, гортає ноти. А зі стінки, з портрета в золотій оправі, дивиться на своїх дочок чарівними синіми очима покійна Тереза Коцел.

Октавія бідкається, метушиться і висмоктує з неприємних фактів приємні, хоч і фальшиві, висновки і збирає крихти, тулить їх, ліпить, щоб зробити з найгіршого щось

добре. Непевне добро, яким тішиться, до якого прагне вона так само, як великі духом прагнуть до своєї вікопомної мети.

Що веде її, що надає снаги? І хто ми в цьому світі, зайві чи потрібні, ми, вічний дріб'язок людський, з нашим богом, затаємим у дрібницях? З нашою правдою, заснованою на тисячах неправд і оман?

1931

СКЕЛЬЦЕ

У калінецькій тюрмі Марцін Снядовський пробув 22 січня 1906 року лише решту тієї морозяної ночі, коли його було заарештовано. Вранці, не повернувши кишенькових речей і видавши лише трохи грошей, що в нього забрали в канцелярії, йому наказали зібратись і повезли його до залізничної станції. Збажаючи на це він дійшов висновку, що його «схопили» не за виступи в Калінці. Він здогадувався, що метою цієї подорожі буде Варшава, де стався, певне, якийсь новий провал, що про нього він нічого не знав. У думках він перебирав ті місця, роботи тих людей, з якими мав щось

спільне останнім часом. Прагнув з'ясувати, кого ще, крім нього, могли заарештувати, планував собі, як і що треба йому довідатись, як і кого повідомити про свій арешт. Іноді він послаблював біг утомлених думок, впадав у дрімоту, піддаючись обставинам, відчуваючи себе — не без полегкості — безпорадною іграшкою.

Проте у Варшаві його лише перевезли з Калінецького вокзалу на Брестський і повезли далі на південний схід. Але й тепер він не міг нічого довідатись. Конвоїри на всі запитання відповідали: «Ми нічого не знаєм». І тоді серед вагонів, жандармів, залізничників, розмаїтого люду, наче серед німої байдужої природи, яка заздро стерегла таємницю уготованої йому долі, він почав знову сам розкручувати й зіставляти перебіг подій. Поступово, дуже здивований, він дійшов висновку, що везуть його до Києва. Він став відновлювати в пам'яті все про свою колишню діяльність на українській території Росії. В Києві він жив два роки тому в дядька, полковника російської армії, коли складав екзамени на атестат зрілості в тамтешній гімназії. Одночасно він працював у місцевій революційній організації есерів і за її дорученням вів агітацію у війську. Та були то досить давні часи, і він сумнівався, щоб відтоді залишились там по ньому якісь сліди.

Найімовірніше могло тут встряти в гру його короткочасне перебування в Києві півроку тому, яке, щоправда, мало чисто інформаційний характер. Окрім побачення з кількома довіреними особами, єдиною тодішньою його «революційною» роботою була передача товаришу Борисові, якого він добре знав, літографічного каменя, що на ньому колись відбивали відозви. Камінь цей був уже досить спрацьований, і ним послуговувались тільки в разі потреби швидко розмножити якісь відбитки в невеликому числі примірників. Останнім часом у зв'язку з удосконаленням друку і розповсюдженням нелегальних видань, камінь той втратив колишню свою вартість. Але виявилось, що в якійсь глухій дірі він ще міг би знадобитись, і Марцін, добувши той

камінь зі схованки у свого давнього товариша, передав тим, хто його потребував. Борис, не маючи змоги зустрітися тоді з ним, прислав свого товариша. Марцін і віддав йому камінь, літографічну інструкцію, а також листа до Бориса, який, зрештою, не міг нікого компрометувати, бо написаний був умовними приятельсько-родинними виразами. Невже все це потрапило до рук жандармів? І тепер виникла проблема: чи потрапило раніше, ніж дійшло до Бориса, чи воно в нього, і яка з цих двох можливостей гірша.

У всякому разі, київська справа здавалася йому не такою загрозливою, як варшавська, хоч ув'язнення в Києві позбавляло б його змоги повідомити когось із товаришів. І партія не знатиме, що з ним трапилося. Хіба що довідається обхідним шляхом, через Боровських, у яких його заарештовано, але яким, як гадав він, нічого не загрожує.

Незабаром він переконався в правильності своїх припущень. Привезли його справді до Києва. Була знову ніч, така ж місячна й морозяна, як і дві попередні. Мури в'язниці на Великій Володимирській освітлювались яскраво, неначе замок із дитячої казки. Зате коридор і канцелярія, куди ввели Марціна, мали вигляд, відповідний цьому закладові. Були брудні, вогкі й темні. А проте й тут, на кам'яній підлозі, виднів чотирикутник од місячного світла і його не могло зруйнувати блимання настільної закіптюженої лампи. Чоловік, що реєстрував новоприбулих в'язнів, спав, поклавши на стіл голову й руки біля великої книги і вкрившись сірою жіночою хусткою з китицями. Прокинувся він лише тоді, коли ввійшли озброєні жандарми. Перекинувшись із ними кількома словами та закінчивши формальності, він оголосив розм'яким голосом:

— Ва второй.

Після цього, натягнувши на себе жіночу хустку, що була спала з його плечей, знову поринув у сон.

Опинившись в коридорі, яким ішло ще двоє чоловіків, Марцін побачив, як один із них, узутий поверх чобіт у солом'яні постолі, із скрипом і скреготом відчинив двері

камери, над якими жовто блимав каганець у ніші віконця. Чоловік у постолах увійшов до камери і якусь мить щось перевіряв там, потім виринув звідти, наче з безодні, і жестом запросив туди в'язня. Ввіходячи, Снядовський, немов на стіну, наштотхнувся на жадливий сморід. Закашлявшись, він мимохіть запитав, чи не можна відчинити вікно. Чоловік у постолах байдуже глянув на заграбований віконний отвір високо вгорі і сказав, чухаючи ключем незаросле місце на підборідді під нижньою губою:

— Здесь не гостініца. Праветриваеться дньом.

Більшу частину ночі Марцін просидів і пролежав без сну на залізному ліжку, силкуючись освоїтись із цим смородом, який, дарма що він звик до задухи робітничих халуп,— викликав у нього незнане досі калатання серця. Сморід ішов, як він скоро здогадався, від порожньої параші, не вичищеної після попереднього жильця, який, очевидно, недавно тільки вибув звідси. Перед ранком в'язень заснув, але його розбудили: десь важко гупнули двері.

Того ж дня внутрішніми сходами його повели «в жандармскую». Сидів він, як це збагнув ще вчора, у невеликій слідчій в'язниці при управі жандармерії, в так званій «старокиївській поліційній дільниці».

У обклеєній червоними шпалерами кімнаті, куди його завели, він побачив за столом офіцера, кремезного блондина з русявою розкуйовдженою бородою. Якийсь час тривала перевірка особи Марціна. Відтак — студент права Варшавського університету, прописаний у такій-то дільниці, мешкає на такій-то вулиці.

— А ви, «шановний пане»,— вів далі жандарм,— давно виїхали із Варшави?

Марцін подумав, що вже цілу вічність не був у своєму легальному помешканні і що жандарм про це міг знати, тому відповів ухильно:

— Якийсь час тому...

— Ви не відвідуєте занять?

— Відколи почався страйк, я не ходжу до університету.

— А весь цей «якийсь час» де ви були?..

Марцін відповів після короткої паузи:

— У знайомих на селі.

— В кого саме? — лагідно допитувався блондин, тоном лікаря, що розпитує про перебіг хвороби.

Марцін мовчав.

— Можете на це не відповідати, але ваша відповідь нікому не зашкодить.

— Оскільки я заарештований і не знаю, в чому мене звинувачують, кожен, кого я назву, може ненароком мати неприємності.

— У кого чисте сумління, той таких речей не боїться.

— З нас, на вашу думку, ніхто не має чистого сумління. Вже хоча б тому, що ми поляки.

— Ну, так... — обуреним басом обірвав жандарм.

Настала черга запитань щодо перебування Марціна в Калінці і проживання його в палітурника Боровського. На якого біса це їм аж тут було потрібно знати?

— То мої далекі родичі, я їздив відвідати їх.

— Неужелі? — іронічно здивувався бородань.

Наступного дня Марціна допитували ще в двох кімнатах. В одній вів з ним мало не товариську розмову сам шеф жандармерії — сивий, огрядний генерал; в іншій його допитував вродливий шатен із зухвалими зеленими очима й гарними губами, прикрашеними чимось на зразок вічної посмішки. Протягом наступних днів Марцін познайомився ще з двома жандармами, які хотіли побачити його й почути. Перший з них, чорнявий із сумними темними очима, мав надзвичайно брудні нігті й погано підстрижене волосся, що спадало на засмальцьований комірець. На противагу іншим, які були ввічливі або ж іронічні й брутальні, він повадився просто зневажливо. Проте не так, щоб ображати Марціна, ні, скоріше, ніби в душі російського «наплевать», яке, здавалося, стосувалось і його службових обов'язків, і цілої інституції, яку він репрезентував. Другий — холодний службіст із стіжкуватою головою, стесаною врівень із карком,—

однією половиною обличчя посміхався, згоджувався і підморгував, а другою холодно погрожував і стежив. Лише в цього побачив Марцін на столі очікуваний літографічний камінь. Він одразу впізнав його через відбитий ріжок. Перше запитання, яке він почув з уст цього асиметричного обличчя було:

— А останній раз коли ви були в Києві?

Незабаром йому показали фотографію товариша Бориса і ще декого, а також його листа й друкарську інструкцію. Марцін заперечував як знайомство з цими людьми, так і своє авторство листа та інструкції. Йому було це тим простіше, що листа він писав зміненим почерком і його було подерто, очевидно, в останню мить, а потім зібрано з клаптиків і підклеєно цигарковим папером. А інструкція? Придивляючись до неї, він переконався, що товариш Борис чи хтось інший змушений був проковтнути її. Дуже зім'ята, наче видобули її з чогось гідкого, а потім випрасували,— вона була вся заляпана, роз'їдена плямами, і годі було її прочитати. Як-не-як, а дійшовши до цього моменту, Марцін відчув себе на трохи знайомішому ґрунті і вже міг би й підбадьоритись, якби не виводили його з рівноваги оті колеги асиметричного обличчя.

Нігілістично настроєний чорнявий із брудними нігтями мав, здавалося, доручення видобути зізнання на тему гаданих стосунків Снядовського з нелегальними партіями в Кракові. Але він, однак, дозволив Марцінові зорієнтуватись, що саме про це нічого про нього невідомо. Зате кремезний блондин і зеленоокий шатен завдавали йому багато клопоту. Марцін ніяк не міг здогадатись, у чому його підозрюють. Показували якісь плани, мальовані від руки, фотографії незнайомих йому місцевостей та людей, яких він і в очі не бачив. До того ж це були огидні, майже злочинні пики. Дійшло навіть до очної ставки з якимись типами, яких привели під вартою. Людей тих він не знав, та й вони запевняли, що бачать його вперше.

Марціна спершу втішало те, що він потрапив у пастку,

поставлену не на нього, адже тоді йому легше буде виплутатись. Однак поступово з характеру тих об'єктів, що йому показували, із запитань про прикордонні місцевості, про обізнаність його з німецькою мовою він почав із жахом думати, що його переслідувачі натрапили на сліди якоїсь шпигунської афери. Від цього відкриття він аж заціпенів. З такого клопоту можна й не виплутатись, можна ганебно загинути! Він дивувався, яким чином міг потрапити в таку несподівану халепу. Та ще й так далеко, що дістали й вилунали його аж у Калінці. Невже шлях, яким партія підтримувала зв'язок у Калінці з закордоном, був одночасно шляхом шпигунів? Він ходив сюди й туди по камері, намагаючись зрозуміти, чи справа літографічного каменю відкрита сама собою, чи теж вплутана якимось диявольським чином у шпигунську аферу. Перебирав у думках давніх київських товаришів, намагаючись відгадати, хто з них міг такими речами забруднити себе.

Яку ж невимовну радість відчув він, коли під кінець третього місяця слідства його кати облишили фальшивий слід, а таємничі плани й фотографії цілком позникали з жандармських столів! Водночас посилювався натиск на те, щоб вивідати більше про перебування Марціна в Калінці. Такі відомості, оскільки напрямок слідства змінився, видимо набирали для жандармів нового значення. Марцін якийсь час вагався, чи не назвати свідками Гольшанських, які могли б бути для нього добрим алібі, тому що, незважаючи на свою опіку над в'язнями, вони мали репутацію лояльних громадян. Але не відважився ризикувати, сподіваючись, що, крім гарних мін, а особливо кремезного блондина, тутешні жандарми не мають жодних певних даних щодо його діяльності в Царстві Польському, куди у протилежному разі частину його справи було б переслано. Можуть щонайбільше надіслати до Варшави відповідні застереження чи запитання. Проте, мабуть, цього не збиралися робити, бо невдовзі і ця справа відпала від слідства. Все, як зачароване, завертілося навколо нещасного каменя.

Але тепер Марціна кілька разів викликали до нового складу слідства, в якому, крім чотирьох знайомих допитувачів під керівництвом генерала, брав участь і прокурор. Була це дивна постать — зовсім лисий, але бородатий, з інтелігентними очима й таким смертельно блідим обличчям, що Марцін подумки назвав прокурора «гіпсом». Він ставив лише формальні запитання, інші ж брали Марціна в справжній перехресний вогонь, під яким він тремтів, напружуючи всі сили інстинкту, розуму й духа, щоб не розгубитись і не втратити самовладання. Занадто давно не має він близького контакту з тутешньою організацією, щоб добре знати її сьогоденне становище і відчувати, чим і кому може зашкодити або допомогти. А зашкодити він міг найневиннішою, здавалося б, дрібничкою, тому, стомлений, іноді на всі запитання казав: «Я не хочу відповідати». Підтримував його, ніби мимоволі, тільки один симпатичний нехлюй з чорними нігтями, що діставав за свої ущипливі та свавільні зауваження люті погляди поважних колег.

Бували дні, коли Марцін майже весь час перебував нагорі, в кімнатах жандармерії. Особливо сам генерал любив його тримати в себе по кілька годин. Була це людина начебто високої думки про свою культуру й свої методи допитування. Він виявляв в'язневі співчутливе розуміння і намагався переконати його в сумній трагічності свого державного обов'язку. Він завжди вітав Марціна чулим запитанням про здоров'я: «Щось ви, юначе, змарніли? Як там шлунок? Сливи їжте, любий. Сушених слив скажіть хай принесуть вам».

Далі він заводив мову про бога, про Спінозу і про Спенсера, про глисти в травному тракті, про «Дух законів» Монтеск'є і про безсмертність душі. Говорив у повітря, без угаву, мабуть, бажаючи втомити в'язня. Натомість асиметричний співчутливим боком обличчя присипляв пильність, а холодно-службовим ставив найнесподіваніші запитання. Снядовський найбільше тепер мав справу з цими двома, але знав їх уже всіх як облуплених: їхні прізвища, обличчя, звички, темпераменти, способи ведення допиту. І вони вже його

знали, навіть якось злосливо немов, підступно любили. Отак часто спілкуючись, зблизилися вони між собою майже до панібратства і вели й далі темну, загадкову гру, якої обидві сторони мали вже по саму зав'язку. Слідство, яке на початку обіцяло бути коротким, затяглося до безмежності. Перед вікнами жандармських кімнат росли дерева, що вже багато місяців були для Марціна цілим позатюрємним світом, втіленим у цьому рухливому чи непорушному гіллі. Гілля те спершу іскрилося памороззю, потім чорніло, нарешті вкрилося бруньками і потім — темною зеленню, а кінця Марцінової справи так і не було видно.

Отож він перестав чекати з дня на день і влаштувався в камері надовго, — звісна річ, внутрішньо, духовно, бо практичні можливості будь-якого влаштування були надто обмежені. Боротьба з блощицями й тарганами виявилася безнадійною, тож він призвичаївся до них так само, як і до смороду параші. Наглядачем його був той самий тип у солом'яних постолах, які тепер, однак, не могли бути прикрасою його скривлених чобіт, бо було вже тепло. Жвавий цей чоловік мав голову особливо випуклу на рівні вух і щік, а на плоскім тімені його стирчав, мов опахало, пучок волосся, що надавав голові вигляду маківки. Він умів розважливо поєднувати належну неприступність і суворість із згідливістю зробити, за чайові, послугу. Він постачав Марціна чаєм кращим, ніж тюремний, і приносив із міста харчі, куплені, коли вичерпались Марцінові гроші, за кошти, що їх залишив для нього в канцелярії дядько.

Марцін не намагався налагодити зв'язок із рідними з огляду на військову кар'єру дядька. Проте його стосунки з цим домом теж були, звичайно, під увагою слідства, ця справа зачепила полковника Орловича, але, певне, без шкідливих для нього наслідків, якщо дозволено було передати до в'язниці Марціну білизну й гроші. Та до побачення не дійшло, чи тому що тривало ще слідство, чи родичі не виявили такого бажання. Марцін знав, що посилками завдячує тітці і що дядько не лише не хотів, а й не міг для нього

зробити більше, не наражаючись,— оскільки він «був з поляків»,— на великі неприємності. Вояк цей, хоч людина й порядна, не відзначався мужністю духа, і Марцін добре знав, що завдав йому клопоту і нагнав на нього страху. Заспокоювало його трохи те, що такого ж роду ускладнення були звичайним явищем у родинах російських бюрократів та військових. Через наглядача, який був таємним зв'язківцем в'язнів зі світом, до міста він переслав тільки одне прохання: щоб не повідомляли про його арешт батьків. Він сподівався, що його незабаром випустять, а мати й так по кілька місяців, бувало, не знала, де він. Навіщо їй без потреби хвилювати?

Незважаючи на те, що життя в камері було більш-менш стерпне, Марцін щодень почував себе все гірше. Його й надалі вперто ізолювали, і прогулянки свої у дворі він відбував самотою. Сусідів мав він щоразу нових, і тільки з одним із них, студентом-есером, пощастило зав'язати більш-менш довгу розмову, яка, проте, не дала Марцінові нічого цікавого, ні взагалі, ані стосовно його власного слідства. Спів'язнів він зовсім не бачив, хіба що випадково і здалеку, коли їх вели на допит або назад, та й то здебільшого тоді затуляли вічко. Читати жадав, як води в спеку, але книжок йому не давали і писати листи заборонили також. До того ж він нездужав, страждав від хворого шлунку, запаморочення в голові, сильного серцебиття.

В такому становищі, хоч допити йому дуже дошкуляли, коли в липні перестали його водити на них, він відчув це наче нову муку. Зникло майже щоденне оманливе чекання якогось повороту, зміни, просування справи вперед. Настала нескінченна порожнеча, в якій нестерпність існування відчувалася так гостро, що він став боятись цілковитого нервового розладу. Він рятувався, як міг, намагався думати про щось абстрактне, філософствував, розв'язував найзагальніші людські проблеми, а коли й це не приглушувало відчуття прикрої дійсності, він тікав від неї у мрії більш особистого характеру. Досі він не дозволяв собі думати про товаришку

Діану, бо це могло б його дуже розстроїти духовно. А тепер він потопав у цих думках і — дивна річ — через цю Діану ув'язнення починало здаватись мало не добродійством. Усі перешкоди, які розділяли їх на волі (о так, тепер він називав те волею), тепер ставали дріб'язковими. Він уявляв собі, що розділяє їх лише тюрма і що потім... ой, потім він не буде вже таким твердим і суворим до себе самого.

Він мріяв також про матір, розкошуючи тією миттю, коли будуть вони разом, тією радістю, яку він принесе їй змученому серцю. Батька він не любив. Батько був скупий, неприємний у ближчому співжитті, завжди злий, що ніхто належно не оцінює його позірних знань, його шляхетського роду та його світлих, рятівних поглядів на кожну проблему. Сам скептик і прогресивна людина, він вимагав від жінки й сина виконувати всі освячені часом традиції, твердячи, що ні на що інше вони не здатні, і завжди тремтів, що вони в той чи інший спосіб скомпрометують його. Син-одинак, про якого він казав: «Цей гультай, що з браунінгом у зубах гасає по світу», — завдавав йому болю, від якого пухла печінка й розливалася жовч. Але тепер навіть і батько видавався Марцінові радше нещасним і гідним співчуття.

А зате мати... Як на правду, то вона не мала ніяких переконань, не розуміла, до чого прагне і чому служить Марцін, але вона безмежно вірила, що все, що він робить, правильне й справедливе. Його таємні справи вона називала «Марцінкові тьохкання» і не скаржилась, що ніколи нічого про нього не знає.

Зустрічала його завжди, плачучи з радості, сміючись і жартуючи, показуючи цим, що нічого поганого з ним не станеться. Що ж то буде за свято, а скільки нескінчених розповідей, коли після ув'язнення він побуде з нею, — ну, побуде щонайменше цілий місяць. А чи витримає цілий місяць без «роботи»? І з цих думок він переносився у завзяті мрії про майбутню діяльність. А з них — швидко в розпач і лють, що мусить тут скніти, коли там кожна людина — дорожча від золота! Всі болячки тюремні знову починали так

ятритись, що хотілося битись головою об стінку. Ні, марення про минуле і про майбутнє не допомагають терпіти. Він став пробувати щось інше — способу омертвіння до всього, що пливло ззовні, а поступово й до того, що було породжуване його щодень кволішим тілом. Він лягав, заплющував очі і майже зникав із власного існування. Натомість починав гостро відчувати життя взагалі, те, що кипіло за тюремною брамою. Це вже не була туга, не було марення. Це було безкорисливе й довершене захоплення світом, його барвами, запахами і звуками, які він сприймав цілком духовно, а проте значно сильніше, аніж коли б відчував це почуттями. Іноді це було якесь загальне піднесення, що з любов'ю обіймало весь світ, а часом стосувалося тільки певної царини світових див. У таких випадках Марцін найчастіше відчував, ніби сам він звучить у якомусь музичному творі, що його виконують велетенські сили через землю і небо. Він чув себе у глибокому диханні, у спадах і піднесеннях широкої мелодії скрипкового концерту Бетховена, у зітханнях і надривно жалобній пісні його ларгетто і в нестримному, підсиленому буркоті фаготів, у розгулі його рондо. То лунав у фанфарах п'ятої симфонії, що звучала як патетичний поклик, як молитва, а потім — знову в тій же мелодії — як мрійлива пісенька. А іноді потопає у сонці, як потопають у ньому височенні гори. Завжди гори, але чому саме гори — не знати.

Можливість впасти в такий стан дала йому мету, і вона зменшила безнадію і безвихідь тюремних днів та ночей. Він уже мав на що чекати, чим тішитись. Коли ж через певний час раптом повели його знову на слідство, він з жахом відчув, що сили, які підтримували в ньому пильність, серед отих піднесень духа дуже розслабили, і він насилу спромігся викликати в собі стан потрібного зосередження й уваги. При тому слідство за цей час ні на крок не просунулось уперед, а стало ще гострішим і докучливішим. Почали будити й викликати його вночі, застосовувати різні дрібні прискіпування, відмовляючись видавати йому гроші. І навіть «свій»

наглядач на його доручення і прохання щоразу частіше відповідав офіційно: «Не палагаецца». Переслідувачі його самі вже були змучені до краю і, втрачаючи терпець, погрожували, що вдадуться до радикальніших способів. Марцін почував себе загнаним звіром, боявся, що почне виказувати, навіть не тямлячи коли, і німів від думки, що спаде на нього ота найгірша підлість людства — знуцання над переможеним. Будуть глумитися, бити,— адже такі речі діялись не тільки десь там далеко, а й тут. Хіба не доводилось йому чути вночі здалеку, як із могили, глухий стогін, якийсь борсання, зойки. Дивно, що його досі це обминуло. Так, ув'язнений і всього, здавалося, позбавлений, він ще мав щось, що міг тут втратити. Яка ж вона нескінченна, боротьба за свободу й гідність! Але марно повторював він собі, що не піддасться, марно народжувалось у ньому щось, ніби думка, що витерпіти все без жодного слова, можливо, теж було б тріумфом. Волосся йому дибом підіймалося, він відчував, що коїться з ним щось дуже погане. І коли одного дня лежав отак на ліжку, не маючи опори ані в собі, ані зовні, раптом з довколишньої мізерності почала висновуватись якась невідома опора, сама тонка, мов волосина, вона потягнула Марціна вгору, наче залізним тросом. Потягнула хоч і до незначної мети, але з невідпорною силою. Він відчув потребу чимось зайнятись і почав, певне, вже в тисячний раз, вивчати й розглядати найменші деталі в камері, цій невичерпній країні відкриттів для в'язня. Знав її всю наскрізь, а проте мацав, стукав, придивлявся, шукав, може, знайде щось таке, що зацікавить, розбудить зомлілу думку. Він оглядався, задирав голову і вирішив дослідити ще раз віконну нішу над дверима. Тепер його вже не стерегли так пильно, щоб раз у раз заглядати у вічко, але він дотримувався обережності і приставив стільця до стінки на таку відстань, з якої не могли б його помітити: тоді виліз на стілець, і, задерши голову, роздивився. Штукатурка на ніші була облуплена. Вапно між цеглинами теж закришилось, оголяючи де-не-де шпаринки. І більше нічого! Вже хотів зі-

скочити, коли це щось в одній шпарині заблищало. Він зліз і тихо присунув стільця ближче. З великими зусиллями,— бо працював він, витягши далеко наперед руки,— користуючись колінцем соломинки з сінника, видобув він те щось, і воно впало йому на підставлену руку. Було то скельце, кривий уламок скла, наче малесенька шабелька. Хоч і запорошене, воно було ще досить прозоре, щоб його помітити. Звідкіля ж воно взялося? Не з віконної шибки, бо було тонше. Може, підібрав його крадькома під час прогулянки і заховав тут його попередник? — адже для в'язня все, що він знаходить, має вартість скарбу. Та байдуже, чим воно було і звідкіля взялось, а для Марціна це скельце стало запорукою свободи, відкритими дверима в тюрмі. Тепер він не боявся ані мук, ні побоїв, ні заплутатись у слідстві... Скельце було досить міцне й гостре, щоб у разі скрути розтяти собі жили.

Марцін досі ніколи не думав про можливість самогубства. Чи був то вплив традиційних вірувань, чи здобує незалежно від них почуття незбагненого космічного стану речей, але самогубство він вважав за боягузливу втечу від визначеного й так ненадовго — цим одвічним порядком — свого обов'язку. Проте кожна людина може зіткнутись із такими обставинами, про які знає, що радше помре, аніж ганебно їм піддасться. Він відчував себе в такому становищі і казав собі, що коли є провидіння, то тільки воно могло послати йому скельце. І з жалюгідною софістикою недолі переконував себе, що смерть лише виконана буде його рукою, а заподіяна — іншою.

Він поклав скельце назад у ту саму шпаринку, присипав пилюкою з вікна і перевірів кілька разів, чи зможе швидко й легко його дістати.

Відтоді він уже з іншим настроєм відбував свою довгу дорогу сходами до жандармських кімнат. Його зовсім перестав мучити страх заплутатись у відповідях чи когось виказати. Ясність думок, пам'ять і вміння завважити кожну петлю розставлених на нього силець, були кращі тепер у

нього, аніж навіть у перші дні. Він мав скельце, і свідомість цього давала змогу з цілковитою певністю панувати над собою і процесом допиту. Він не замислювався, якою нікчемною зброєю було те скельце і що воно могло не виправдати покладених на нього сподівань. Задумане як знаряддя смерті, воно виконувало життєдайну роль — давало почуття безпеки. Якщо він тепер і боявся чогось, то тільки, щоб не знайшли скельця, не вимели, щоб не почали прибирати в камері. Що б то було, якби камери, як у нових тюрмах, були цементовані? Не було б тарганів, але не було б і скельця.

Після довгої низки денних допитів розбудили його однієї ночі раніше, ніж будь-коли, і повели звичною дорогою на гору. В знайомій червоній кімнаті він застав самого тільки сивого генерала. Той сидів з урочисто батьківським виразом на обличчі під портретом царя між двома свічками. «Що це ще за вистава», — подумав Марцін, роздивившись.

— Можеш іти, — звернувся генерал до жандарма, і коли вони залишились одні, попросив Марціна сісти.

— Ближче, — заохочував він ласкаво, — о, так.

Нашвидкуруч, двома пальцями, ніби карти, він кидав перед ним уже встонадцять докази злочину: листа, папірця з друкарською інструкцією, фотографії.

— Це знаєте? Це бачили? Ні! Гаразд.

Він розгорнув іншу папку і поклав перед Марціном річ цілком нову й несподівану: фотографію Павлищева, за кличкою «товариш Херувим», з яким Марцін познайомився три роки тому. Снядовського дрожем пройняло, коли йому видалося, що лице його пересмикнулось і що втуплені в нього рисячі генералові очі помітили те. Херувим не мав нічого спільного з літографічним каменем. Правда, він недовгий час працював разом з Марціном у війську.

— Цього чоловіка ви часом ніколи не зустрічали?

— Ні!

— Ви добре подивіться. Гарне обличчя, авжеж?

— Справді, — підтвердив Марцін, силкуючись бути спокійним.

— Отже, я скажу вам таке, чого не маю права робити,— мовив повагом генерал.— Ви можете не боятися за його долю. Він уже там, звідки не вертаються і куди наша влада не сягає. Його нема серед живих.

— Можливо...— Марцін мало не закричав.

— Ви не вірите? — з жалем зітхнув генерал.— Ну, ви маєте на те підстави... Та все ж його нема серед живих. Отруївся...

І генерал розгорнув ще одну папку. Вийняв з неї аркуш паперу й подав Снядовському. Це був протокол розтину трупа Михайла Олексійовича Павлищева. Речовини, які були знайдені в шлунку, кишках, легенях, показували, що він отруївся стрихніном. Серце в Марціна похололо.

— Можливо, цей чоловік помер. Але яке це має відношення до мене?

— Ви все ще не вірите,— засмутився генерал.

І, ніби підкоряючись неприємній необхідності, він витяг ще один документ: видертий звідкілясь клапоть паперу з кількома написаними непевною рукою рядками. Снядовський відразу пізнав руку Павлищева, з яким певний час вів приватне дружнє листування. В записці стояло: «Те, що зв'язувало мене з кращим світом, пропало для мене. Те, чим живу тепер,— підле й прокляте. Прощаюся з усіма і сам собі виконую присуд. Поліція знайде мене мертвим».

Текст було підписано повним ім'ям і прізвиськом товариша Херувима. Дата — кілька тижнів тому.

Марцін почав блискавично обмірковувати. Той Павлищев був натурою крайностей, здатний і на піднесені злети і на найнижчі падіння. Років зо два тому він закохався у жінку одного офіцера, розтратив для неї партійні гроші, товариші засудили його за це і відвернулися від нього, а він каювся, а потім грузнув ще дужче. Повернувшись до Польщі, Марцін втратив його з очей і не знав, як далеко він заблукав у своїх гріхах. Невже аж до шпигунської афери, що про неї на початку слідства йшлося? Це припущення вразило Снядовського. Передсмертний лист, здавалося, свідчив про якусь

похмуру трагедію. Невже справа знову повертала на цю мерзенну дорогу? Але ж ні... Характер речових доказів на це не вказував. Павлищев десь півроку наче відродився і повернувся до партії. Яка ж це «підлість» призвела його до самогубства? Невже служив на два боки? Що це все означає? Яку мету вони переслідують, показуючи ці трагічні документи?

Ясна річ, показували їх з певною метою.

Бо раптом генерал підвівся зі стільця, осмикнув мундир, і коли Марцін, щоб не затягувати двозначної мовчанки, запитав: «Ще що?» — він раптом поклав руки Марцінові на плечі й сказав:

— А ось що! Послухай, юначе, старого. Ви всі були під владою цієї людини. Ви з заарештованих у цій справі — наймолодший. Цей отам, Михайло Олексійович Павлищев, на суді божому. Зверніть усе на нього. Кажіть! Кого підбив? Обдурив? Вам нічого за те не буде!

Всі під його владою? Нісенітниця. Що це знову за пастка? Думки в Марціна зароїлися, закрутились, наскакуючи одна на одну, як натовп, що тікає кудись у паніці. І нарешті зупинилися.

Марцін почув, що сам кричить:

— Які арештовані? У якій справі? Що це все означає? Закінчіть раз і назавжди цю комедію. Досить цього ідіотського слідства! Дев'ятий місяць без суду! Я вимагаю суду!

Генерал теж був украй знервований, але все ще вдавав із себе доброго батька:

— Не валнуйтеся. Ну нічево, нічево. Я панімаю. Вот вам стакан води. А тепер, дарагой, гаваріте.

Марцін зціпив зуби і замовк зовсім.

Генерал запитував, жартував, зітхав, ходив по кімнаті, нарешті накинувся на Марціна і, шарпаючи його за плечі, в розпачі закричав:

— Кажіть! Кажіть же! Кажіть!

Потім підійшов до вікна, сперся головою об шибку і чи то застогнав, чи то заревів, аж захлинувся. Марцін ладен був

повірити, що генерал зарідав. Але, коли він знову повернувся до Марціна, обличчя його в ореолі сивини було неймовірно жорстоке.

— Жандарм!!! — гаркнули ще хвилину тому такі батьківські уста.— Геть забрати звідси! — наказав він, коли жандарм, догідливо виструнчився біля порога.— Розв'яжу я твій проклятий язик,— захрипів він услід Марцінові,— знайду спосіб!

«Тепер битимуть. Тепер знущатимуться»,— думав Марцін бігаючи по камері.

Коли він ліг і трохи охолов, сцена з генералом ожила йому в уяві, і він почав її аналізувати. Так. Напевно, нічого не знають, коли вдаються до таких безглузких театральних викрутів. Може, нарешті відмовляться від «допросов» і випустять його під лиху годину? Бо що ж можуть ще придумати? Картини катувань та биття знову, наче кошмар, заповнили його уяву. Так, тепер їм тільки це й лишилося: хіба він не чув погрози? Затялися негідники не випустити цілим його. Він зціпив зуби, силкуючись уявити собі стан, коли зовсім не відчуваєш болю. Омертвіти на все, що діятиметься з його тілесною оболонкою. Чи здолає він досягти цього? Він був такий знервований, що й від шурхоту піщинок, що спадали зі стін, здригався, наче від пекельного гуркоту. Від болю, мабуть, говориш казна-що. Ще візьмусь розповідати про свою справжню діяльність у Польщі. Вже й так уривався терпець і кортіло зареготати їм в обличчя, не раз він стримував на кінчику язика вигук: «Дурні! Не там шукаєте, де треба!»

Думки ці покинули його лише тоді, коли видобув скельце. Тримав його при собі затиснуте — аж трохи у тіло в'їлося — в кулаці. Коли вранці принесли сніданок, заховав скельце в кишеню куртки. І не розлучався з ним два дні й дві ночі, обмірковуючи, коли доведеться його використати. Може, взяти його з собою на допит, особливо якщо він буде вночі?

Викликали його аж третього дня опівдні. Скельця, сам він не знав чого, не взяв. Встиг тільки засунути його в дірку

роздертого сінника і всю дорогу сходами боявся, щоб часом не знайшли його там. Але нагорі Марціна охопив спокій, рівнозначний упевненості, що скельце є і, як прозорий місяченько, товаришує з його мандрівною в темряві душею.

За вікном він побачив пожовклі дерева, а перед собою — новий комплект своїх катів. Був навіть «гіпсовий прокурор». На столі лежали вже остогидлі вищерблений камінь, склеєний лист, інструкція, якої не вчитати, і — щось нове — невеличка замацана книжка. Жандарми, за винятком чорнявого нечупари, що блукав очима по стелі, дивились на Марціна з веселою злостивою цікавістю, ніби сподіваючись на неминучий тріумф. Асиметричногубий показав йому титульну сторінку у взятій зі столу книжці.

— Цей підпис знаєте? Га?

Марцін дивився здивовано. На книжці — нелегальному виданні популярної закордонної соціології — стояв підпис його двоюрідного брата по тітці Болеслава Орловича. Асиметричногубий перегорнув кілька сторінок. На берегах були помітки й зауваження, писані рукою того ж Болеся. Жандарм приклав до них відомий Марцінів лист і сказав:

— Будь ласка, добре придивіться.

Якусь мить Марцін нічого не розумів. І раптом збагнув усе. Треба ж таке, щоб вони з цим кузеном Болесем мали схожий почерк! Як на зло, коли Марцін змінив почерк, подібність стала просто неймовірна. Він здогадався, що в дядька, якого охороняла безліч привілеїв, урешті зроблено обшук, і оце здобич, яку звідти принесено. От, який спосіб знайшли!

— Так вот,— промовив асиметричний,— самі бачите... якщо писали листа не ви, то писав ваш двоюрідний брат. Тепер від вас залежить...

У Марціновій уяві постало одне за одним: той Болеслав — утіха й надія батьків, чудовий учень,— здається, цього року кінчає гімназію: тітка, єдина материна сестра, тяжко хвора на серце: дядько — російський офіцер, але непоганий чоловік, та бог із ним, і так, напевне, полетить. А ще арешт Болеся, розпач цих людей...

— Так,— відповів він без вагань,— я писав цього листа.

— Ну вот,— полегшено зітхнули, майже простогнали ті, що сиділи за столом. Тепер вони зручніше повсідалися на стільцях.

Незабаром Марціна відвели до камери. Найперше він кинувся до сінника. Скельце є! Погладив його і заховав на старе місце між цеглини. Відчув, що вже не так буде потрібне йому, що сьогоднішній день переломний. Може, віддадуть справу нарешті до суду, а може, знову почнеться розслідування з іншого боку, ще важче, ніж досі. Але він мав скельце!

Минали дні, на слідство його перестали викликати. Марцін почав спати. Спав і вдень і вночі. Висипався чи не за все життя. За вікнами жандармських кімнат між жовтим листом уже чорніли голі віти, коли його повідомили, що він вільний і засуджений лише адміністративно на три роки явного нагляду. І Марцін збагнув, що, по суті, чортяки нічого не знали, хоч удавали, ніби щось знають. Вони не мали навіть доказів, щоб з'єднати нещасний лист із тим каменем. Найімовірніше вилучили це все в Бориса, який або потім вирвався від них — траплялось і таке,— або мовчав як мур. Як додумалися, що лист написав він, чому вплели це до огидної шпигунської справи, взагалі хто його посадив — про все це йому ще хотілося дізнатись. Він шкодував, що не зізнався одразу,— може, швидше скінчили б. Але ні... мучили б так само, бо, очевидно, враховуючи його молодість чи граючи на його національних почуттях, хотіли витягнути з нього такі зізнання, яких не могли дістати від інших. Коли ж ці сподіванки не виправдались, вони вирішили витягнути з нього зізнання про лист — єдину річ, що давала їм змогу хоч на сякий-такий вирок. Оцим і мусили задовольнитись. Не позбавили його навіть відстрочки від військової служби: з непевними елементами не квапились до армії. Вражали Марціна ці величезні зусилля задля такого нікчемного результату. «Але,— думав він собі,— машина царату мусить гуркотіти й молоти, завжди щось молоти на друзки,

на кашу, з якої виробляє свою нелюдську силу. Тільки що людина — така річ, яка не дається розмолоти, і навіть розтросчена — вона знову відроджується з попелу».

Марцін, ще зацькований і не здатний відчувати радість, готувався вийти з тюрми. Дістав у наглядача дзеркало і здивовано розглядав своє бліде, підпухле й заросле бородищею обличчя. Мав він несповна двадцять два роки... «Явний нагляд,— на мить захвилювався він і відразу ж вирішив: — Якраз, будете мене бачити...»

Перед тим, як іти, він щиро попрощався зі своїм скельцем. Вийняв його зі шпарини, потримав у пальцях, і цілував, і гладив... «Добрий з тебе товариш. Не зловжив своєю владою, а допоміг як брат».

Хотів забрати його на згадку. Але подумав, що негоже загарбувати тільки для себе цю прихильність долі,— адже хтозна, може, ще комусь прислужиться? Цього знаку свободи, який передається рукою, можливо, не одного вже попередника нещасливим наступникам.

Бо різні бувають знаки свободи: знамена, золоті герби, орли, грифи і леви. Але що важча неволя людини, то скромніший знак її свободи. А трапляється, що стає ним лише криве й гостре скельце.

ПАЛОМНИЦТВО ДО ВАРШАВИ

Третього лютого тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року о пів на шосту ранку ми виходимо з Домброви Здунської під Ловичем і прямуємо на поблиську станцію Яцковиці. Болото після вчорашньої відлиги стяв легкий приморозок. Перша удача. Не грузнуть чоботи в липкій грязюці, нога ступає по стужавілім хрусткім грудді. Обабіч польової дороги, в сивій імлі досвітку де-не-де біліють підмерзлі озерця талої води.

Коли ми вже підходили до станції, довжелезний состав із кількох десятків товарних вагонів відійшов на Лович. Спізнилися. Трохи посмутнівши, простусм одначе далі.

В повітрі щось свіже, підбадьорливе, пробуджується надія, яку звичайно несе з собою світанок.

На станції порожньо. Ще немає ніяких розкладів, поїзди ходять як прийдеться. На цій лінії курсують тільки військові. Польський залізничник доброзичливо запевняє нас, що наступний поїзд буде незабаром.

Справді, ждати доводиться недовго, як на наш загартований чеканням терпець. О пів на восьму від Кутна прибуває обіцяний поїзд. Цього разу в ньому самі цистерни, лише поблизу паровоза помічаємо критий сірий вагон, двері якого прочинені, а біля них є приступки. Невдовго думаючи, забираємося туди. Частина вагона займає так звана «теплушка» — невеличка кімнатка з розжареною до червоного залізною грубкою і лавами. Під вікном коло столика сидять двоє офіцерів — жінка й чоловік. Вона в конфедератці, він у російській папасі. На обох шапках польські кокарди з орлом. Рядовий, одягнений точнісінько так, як наші піхотинці напередодні війни, підкладає паливо в грубку. Наша поява не викликає заперечень. Чоловіки мовчать, офіцер — у чині полковника — курить люльку. Охоту до розмови виявляє тільки молода жінка в офіцерській формі. Вона приязно всміхається. У неї манікюр — нігті покриті темно-червоним лаком, губи підфарбовані. Жінка трохи розуміє по-польськи. Вона онука засланого в Сибір учасника повстання тисяча вісімсот шістдесят третього року. На запитання, чи вона полька, з гордістю відповідає: «Нет, я русская». І вона, і полковник — лікарі дивізії імені Костюшка. Їдуть у Сохачів по польовий госпіталь, який мають супроводити на фронт. Солдата, що топить грубку, називають Чарний. Питаю Чарного, звідки він родом. Відповідає не зразу: «З Луцька». Теж неговіркий, тому й ми зніяковіло замовкаємо.

В Ловичі зчинилося сум'яття. Ніхто не знав, чи піде поїзд далі, а як піде, то куди. Нарешті з'ясувалося, що «теплий» лікарський вагон буде відчеплений і піде свого часу на Сохачів. Хвилина вагання. Залишитись у вагоні з лікарями й

чекати відправлення до Сохачева? Але чи ходять звідти поїзди далі, на Варшаву, — невідомо. Їхати на цистернах до Скерневиць? Зважуємося на Скерневиці. На деяких платформах є ззаду маленькі будки, де може поміститися двоє людей. Ці будки порожні. Всакаємо в одну з них. Двері можна зачинити, отже, ми не задубіємо, та, зрештою, до Скерневиць недалеко.

У Скерневицях на вокзалі хмара людей з клунками. Всі — до Варшави, більшість чекає вже добу. Блукаємо по захряслих людом перонах і станційних приміщеннях. Мене приємно вражає новина: вокзал приступний для всіх. Колишній зал першого і другого класів, п'ять з гаком років призначений «тільки для німців», тепер заповнений нашими людьми, яких нарешті ніхто нізвідки не виганяє, не штурхає, не б'є ногами. «До чого ми дійшли, що ця мализна важить для нас так багато», — думаю мимоволі.

Чекаємо з годину, і раптом у людському стовпиці починається нервовий рух. Гукають, що надходить поїзд із Лодзі. І справді, прибуває поїзд, і до того ж — о диво! — пасажирський, «цивільний». Кидаємось до нього. А певніше, нас кидає туди натиск юрби. І відразу відкидає назад. Вихід до поїзда заступив, розчепіривши руки, молодий міліціонер, ще «цивільний», як і ми, але з червоною пов'язкою на рукаві і гвинтівкою за плечима. Він кричить: «Посадки нема! Поїзд назад у Лодзь! Поїзд назад у Лодзь!» Цей хлопець непоганий психолог. Зрозуміло, ніхто не сяде в поїзд, який іде на Лодзь. Ці юрби — паломники, що тягнуться до найсвятішого із святих місць — до мучениці Варшави.

Люди починають метатися, мов нависні. Всакають у вагони, висакають, лементують, плачуть, клянуть. Раптом той самий, червоний від натуги, міліціонер кричить: «Наказ змінено! Поїзд іде до Жирардова!» Ледве ми спромоглися осмислити нову ситуацію, як напором юрми були ввіпхнуті, мало не внесені у вагон. В товкотнечі ми застрягли на площадці, звідки зуміли протиснутися в туалет, куди

набилосся чоловік із шість. На щастя, чисто. Коли опустили покришку унітаза, двоє навіть сіли на ній. У відчинених дверях і на площадці товпляться якісь дівчата. Отямившись і поговоривши дві-три хвилини, довідуємося, що це українки, які вертаються з «Германії», куди були вивезені на роботи. Ті, що стоять найближче,— з колгоспу під Житомиром. Вони без передишки, одну за одною, співають російські пісні. Співають про комсомольців, про Катюшу, яка «виходила на високий, на берег крутой», співають злободенну пісню: «Эх, да что ты, матушка, сделала, красоту мою в Германию отдала». Ще якусь, від якої в пам'яті моїй лишилося: «Тускло огоньки горят, старики о прошлом говорят». І багато інших, яких я не запам'ятала. Російське слово «война» вимовляють на український лад: «війна», у слові «Германия» «г» звучить глухо. На прохання заспівати щонебудь по-українському відповідають мовчанням.

У Жирардові виявилосся, що висідати не треба. Поїзд іде аж до Прушкова. Але в Жирардові ми простояли годину з гаком. Під час стоянки до вагона підійшов радянський офіцер, комендант станції. Привітно забалакує з землячками, які повертаються з неволі. «Скажете,— питають його дівчата,— где эта Польша кончается? Едем да едем, и все Польша да Польша».—«А вот, подождите, еще только до Буга, а за Бугом уже Расея»,— втішає їх офіцер. Тоді я вперше почула відому мені з літератури діалектну вимову «Расея». Я запам'ятала цю фразу.

Вже в густому присмерку доїжджаємо до Прушкова. Поїзд далі не йде. Виходимо. Чимало часу збігло, поки пасажирів пропускали через ворота, де міліція перевіряла документи в чоловіків. Частина людей, стомлених і знетерпеливлених, рушила навпростець з розгородженого боку. Нарешті виходимо в місто і ми. Темно, хоч в око стрель. Ноги раз у раз спотикаються об якийсь груз, об кругляки бруку або провалюються в розмерзлі за день баюри. Темрява сповнена гамором і рухом, вулиці рояться перехожими, більшість яких — приїжджі, коли питаєш дорогу, від-

повідують: «Я нетутешній». Час від часу нічний морок роз'яснюють ракети й вогні фейєрверка, що зусібіч злітають у небо. Це, як пояснює хтось у пільмі,— вияв радості з нагоди визволення. А мені це нагадує ракети, якими у Варшаві під час повстання і наші й німці освітлювали собі поле обстрілу. До того ж раз у раз гримить рушнична стрілянина (салют).

Ідемо ночувати до знайомої мого супутника. Шлях через цю вируючу темряву здається нескінченним. Але нарешті ми на місці. Прийом — у звичайній для недавніх тяжких років манері, тобто найсердечніший. Тільки ця сердечність нас і зігріває, бо у квартирі холодно, як надворі. З їжі є тільки картопля, виміняна на... щітку для натирання підлоги. На щастя, наші дорожні припаси цілі, бо умови мандрівки не дозволяли з них скористатись. Ділимося з господарями, які частують нас звареною на примусі ячмінною кавою. Точаться «нічні довгі розмови земляків» про всі наші радощі й болі. Між іншим, і про те, що в Прушкові скрутно з харчами. Всяка торгівля тимчасово припинилася, бо колишня окупаційна валюта, так звані «краківські млинарки» скасована. Нових, «люблінських», грошей ще немає, а старих уже ніхто не хоче брати. Втома уриває балачки. Ледве притуливши голову до гостинної подушки, вмить засинаю камінним сном.

Другого ранку виходимо в надії дістатися до Варшави яким-небудь військовим ваговозом. Але машин щось не видно або вони мчать на великій швидкості й не звертають уваги на наше «голосування». Що його робити? Мій супутник вирішує йти пішки. Але люба Домброва наділила нас величеньким продовольчим пайком «для Варшави». Моя права рука, зламана під час повстання, діє ще погано, і я не важуся з такою ношею йти пішки сімнадцять кілометрів. Ми прощаємось і розстаємось. В першу хвилину мене охоплює бажання відмовитись від дальшої подорожі й вернутися в Домброву; тим паче, що я лишилася без копійки. В сумці у мене тільки нічого не варті «млинарки». Але біля

зачинених дверей вокзалу натовп — не пускають. Міліціонер каже, що він не винен, якби його воля, пустив би всіх, але вийшов новий наказ, щоб населення не таборилось на вокзалах. «Прибуде поїзд,— каже,— тоді пущу». Коли можна сподіватися поїзда, він не знає. Згадую, що в Прушкові діє частина варшавського головного правління «Сполем»¹, немає сумніву, їхні машини курсують між Прушковом і Варшавою, і я певна, що одна з них мене візьме. Але ж сьогодні неділя, установи не працюють. І я помалу рушаю варшавським шосе. Незабаром, сама не знаю чому, повертаю назад. Машинально збочую на якусь широку, майже безлюдну вулицю. Роздивляюся навколо. Раптом у глибині вулиці бачу: стоїть машина, передом до мене. Дуже добрий, критий брезентом вагозов. На «носі» прикріплений білочервоний прапорець. Якийсь військовий длубається в моторі. Поруч стоїть цивільний, очевидно, тутешній, прусківець. Забувши про важкий кошик, підбігаю тюпцем.

— Ви не знаєте,— питаю цивільного,— куди вони їдуть? Не у Варшаву часом? Може, і мене візьмуть?

— Та де,— скептично відказує чолов'яга.— Там уже повнісінько.

За кілька хвилин з'ясувалося, що ця машина мала їхати по мене під Лович. У ній були: директор Національного музею Станіслав Лоренц і чимало моїх знайомих, серед них Ельжуня Барщевська, Маріан Вижиковський, Ярослав Івашкевич. Ось так, зовсім випадково, машиною Національного музею десь під полудень, після майже тридцятигодинної подорожі, я доїхала до Варшави.

В музеї, виконавши всі формальності, пов'язані з наданням мені письменницької допомоги в «люблінських» злотих (як уже сказано, я була без гроша), я попрощалася з друзями, що їхали на Прагу², і близько першої години дня пішки подалася на Польну вулицю.

¹ «С п о л е м» (букв. гуртом) — Спілка споживчих кооперативів.

² П р а г а — район Варшави, розташований на правому березі Вісли.

Поблизу музею посеред бульвару величезне провалля — сліди підірваного залізничного тунелю. Брук більш ніде не пошкоджений, тільки майже всюди ще засипаний уламками руїн. Незважаючи на це, на вулицях жвавий рух, переважно пішохідний, але на розчищених від грузу головних магістралях і автомобільний. Зворушують стомлені пішоходи, нав'ючені рюкзаками, клунками, валізками. Віддані варшав'яни поспішають звідусіль на руїни улюбленої столиці, нічого не боячись, готові жити серед руїн, готові негайно взятися за відбудову рідного міста, живішого у своїй героїчній смерті, ніж усі непошкоджені міста світу.

Страхітливою ущелиною знищеного Нового Святу прямує до площі Трьох хрестів. Талий сніг, грязюка, пощерблені стіни мертвих будинків, крізь провали вікон видно лагідне сіре небо і звалища всередині. На стінах великі білі написи: «Мін немає», «Розміновано такого-то числа» або застережливе: «Міни!» Посеред вулиці йде загін саперів із щупами на плечах. Шукачі мін, вони важать життям, знешкоджують скажену злобу ворога, який навіть смертні останки Варшави нашігував смертю.

На сповненому пафосом румовищі костюлу святого Александра стримлять у небо колони розбитого нефа. Вцілів лише один бік площі — між Брацькою і Новим Святом. А решта — руїни, руїни. Буквально збулися слова пісні: «Фортецею стане кожен поріг» і мовлене багато віків тому речення Болеслава Кривоустого: «Краще втратити королівство, аніж віддати його в неволю».

На Мокотовській вулиці спиняюсь перед будинком № 48, за яким у садочку похована моя сестра. Це меморіальний будинок Ю. І. Крашевського, старосвітський, низький і довгий, який зберігся з початку ХІХ століття. Оселя великого співця історії та народних звичаїв і цього разу щасливо лишилася ціла. Підходжу до дверей, що ведуть у двір і в садок. Великий напис крейдою оповіщає: «Міни, проходу нема». Німці замінували навіть входи на кладовища, знаючи, що насамперед туди навідаються, повернувшись, вигнанці.

Довго стою зі сльозами на очах, думки мої знівечені, як і місто, серце розбите.

Іду далі. Неймовірно! Тут я проходила другого листопада, коли ми залишали Варшаву. Всі будинки на Мокотовській, хоч і подзьобані кулями, були ще повні життя, гомінки й людні. Тепер майже вся Мокотовська спалена. Загарбники здійснили цей акт знищення вже після вигнання жителів, тільки щоб помститися над нескореним містом. Нарешті минаю якийсь будинок, обгорілий тільки з одного краю. Перед ним до застромленої в купу грузу й снігу палиці прикріплено аркушик паперу з написом: «Видача гарячого супу, кави, закусок». Всередині гамірно, метушаться люди, стукотять молотки, вищать пилки. Я всміхаюся. Ні, смерть над варшав'янами не владна! В глибині душі народжується щось схоже на своєрідний ентузіазм, який охоплює нас, коли ми опинились уже на самому дні нещастя і нам залишається тільки мужньо зводитись.

Проходжу площею Спасителя. Посеред неї цвинтар. Костьол стоїть, але дуже понівечений. Мокотовська від площі до вулиці Польної теж майже вся спалена. Заглядаю на Явожинську вулицю. Будинок № 2, де містився повстанський госпіталь,— задимлений, майже всі вікна без рам, над кожним чорна смуга кіптяви,— очевидно, середина вигоріла. Тут, у цьому будинку, вночі двадцять першого вересня мені накладали шини на зламану руку. Мов зараз бачу ту ніч і нашу перебіжку пригинці до госпіталю, а над головами — рої трасуючих куль.

Звертаю в Польну біля моторошних руїн будинку № 32, який стільки разів горів під час повстання, гасити його завжди кликали і мешканців нашого дому. Ліворуч — їмлиста перспектива садових ділянок з незібраним торішнім урожаєм, з альтанками, з яких фестонами звисає засохла квасоля.

Чимдалі повільніше, немов усе, що я побачила, чіплялося за ноги й тяглося за мною, наближаюся до дверей будинку під номером 40 по вулиці Польній. В ніші крейдою: «Розміновано 27 січня 1945 року». В під'їзді зустрічає

мене давній приятель, наш двірник. Він запустив сиву бороду. Кидаємось одне одному в обійми і цілуємось, плачучи. Разом ми пережили повстання, під час якого він утратив сина, я — сестру.

Так почався мій перший тиждень у зруйнованій Варшаві.

Тяжкий то був тиждень, він приголомшив чимось особливим, не схожим ні на що пережите досі.

Всі старі форми існування знищені. Життя зводиться до відмови від елементарних вимог культури й гігієни, до метушні серед розруйнованого людського мурашника. Людство уготовило собі страхітливе марнування часу. Запал, який міг би витворити найбільші духовні й матеріальні скарби, перегоряє на радість від знайденої серед руїн коштовної дрібнички, пам'ятки колишнього життя. І водночас — яка нетерпляча втіха починання, повернуте дитинство душі, що ніби заново, вперше бачить світ, пізнає життя.

Живу я в сусідки, яка прибула сюди першого ж дня після того, як Червона Армія вигнала німців. Вона вже сяк-так влаштувалася в єдиній заскленій кімнаті. Силою обставин ця жінка стала матір'ю, опікункою і порадицею мешканцям будинку, які потроху стікаються додому. Кожен приносить із собою якийсь провіант, вручає їй, а вона готує нам їжу, прибирає, миє посуд — метка, весела, гостинна. Спимо всі покотом на кількох уцілілих матрацах, не роздягаючись, чоловіки й жінки разом. За вечірньою юшкою (вдень усі бігають «у своїх справах») пробуємо жартувати, буває навіть весело. Але перше ніж я засну, перед заплющеними очима мені довго стоять убиті, розкидані по світах, назавжди зниклі друзі, знайомі, просто земляки.

Частину дня я проводжу на поверх нижче, у своїй квартирі, яку займаю з тисяча дев'яцот сімнадцятого року. Всі «м'які» речі в мене порозтягали, але меблі, а головне — бібліотека й домашній архів збереглися. Шибок немає, стеля затекла й лупиться; у кімнати, у ванну понамітало снігу; посічені осколками стіни брудні й сирі. Всюди сліди во-

істину вандалського плундрування. Меблі пересунуто й перевертано, всі шухляди висунуто й розкидано, вони пожолобились, жодна не входить на своє місце.

На підлозі книжки, рукописи, нотатки, листи, фотографії — доробок усього життя, все дороге для мене як документ лежить фантастично високими купами. Все відсиріле, пожмакане, подерте, затоптане сотнями ніг. Потрібні місяці, щоб усе впорядкувати, затерти наслідки варварської, даремної жадоби. Поки що вишукую найцінніші для мене папери, щоб віднести їх до сусідки. Дивлюсь у вікно на сад, перетворений у смітник і цвинтар. Коли ми залишали Варшаву, тут було кілька могил. Тепер їх кільканадцять. Мабуть, уже після капітуляції тут ховали хворих і поранених, які померли в госпіталі на Явожинській.

Після п'яти днів роботи квартира моя мала вигляд не кращий, ніж коли я приїхала. До того ж щодня доводиться випроваджувати всіляких мародерів, пояснюючи, що тут уже нема нічого цікавого для них. Нарешті мій приятель двірник роздобув клямку й колодку, забив абиякими дошками діри у дверях — і квартиру було замкнено. Але ненадовго. За кілька днів після мого від'їзду двері знову виламали. Двері з кухні ми забили наглухо. А втім, звіди грабунок загрожував найменше, бо сходи обвалились. Квартира на першому поверсі й сходові клітка в цій частині будинку були підпалені, але вогонь, на щастя, погас, не обійнявши всієї кам'яниці.

Тепер найважливіша справа — одержати «ордер» на свою власну квартиру, де я живу вже стільки років. Вибираюся на Прагу, в міську управу. Від мене до тимчасової резиденції магістрату на вулиці Отвоцькій, напевно, кілометрів вісім з гаком, а йти треба пішки по болоту й купах грузу. На другий бік Вісли я дістаюся по новому дерев'яному мосту поблизу вулиці Карової. Міст міцний і гарний. Радянське військо збудувало його, кажуть, за дванадцять днів. Увесь він обтиканий російськими військовими плакатами.

Є й польські, вони коротко проголошують: «Хай живе сильна, незалежна, демократична Польща!»

В будинку середньої школи, де розмістилися відділи міської управи, повно людей, гамірно, брудно, насмічено; у дворі багато автомобілів. Десь углибині оркестр розучує ля-мажорний полонез Шопена. Референт у справах культури і мистецтва направляє мене до віце-президента міста інженера Черного. Виходячи, чую, як хтось питає: «Як там ваші врятовані колекції мистецьких творів?» А хтось інший відповідає: «Та розкрадають».

Інженера Черного я не застала — він на конференції. Щоб не гаяти марно часу, йду на вулицю Отвоцьку, 14, де міститься «Сполем», яка всю війну мене годувала й опалювала мій будинок. Розпитую про знайомих. «Загинув під час повстання», «пропав безвісти», «вивезений» — найчастіше чую у відповідь. Радію за кожного, про кого дізнаюся, що живий. Як усі воєнні підопічні «Сполем», одержую допомогу в сумі п'ятисот злотих, а потім обід — пресмачну капусту з горохом.

О першій годині повертаюсь до міської управи. Прийом провадиться по-простому, всі, не питаючи дозволу, заходять в зал, де віце-президент міста працює разом зі своїми підлеглими. Приймає швидко, чемний, людей з черги просить: «Відійдіть, будь ласка, не слухайте, про що я говорю з відвідувачами. Треба ж додержувати елементарних правил культури й такту».

Мою справу залагоджено за кілька хвилин. Інженер Черний пише на заяві резолюцію в ніяково-похвальних для моєї творчості висловах, доручаючи районному житловому відділу негайно задовольнити моє прохання.

Вертаюся в непоганому настрої. На Празі багатолюддя, штовханина, базар; у крамницях виставлено окости, ковбаси, на рундуках повно... накрадених у нас речей. Сила-силенна сигарет, є й... мандарини по п'ятдесят злотих за штуку. Багато різних булок, тістечок, пундиків...

Другого дня в житловому відділі все пройшло так само

гладко, як і на Празі. Впадає в око, що приймають усіх легко, без формальностей і вирішують у більшості випадків відразу й позитивно. Хоч часто... малоуспішно, як довідуюсь із скарг, що надходять одна за одною. Молодий службовець, який, сьорбаючи суп, вручив мені ордер, люб'язно пояснює: «Будь ласка, наліпіть його на двері, а якщо зірвуть, приходьте по дублікат». Справді, ордер з моїх дверей було зірвано, але вже через рік і без усяких поганих наслідків для мене. Обійшлося і без «дубліката». Але в ці перші місяці сорок п'ятого року квартиру мою не переставали грабувати, аж поки я в ній оселилась остаточно. Причому крадії, очевидно, були з різного середовища, а не тільки професійні злодії. Той, хто під час одного з моїх виїздів під Лович вирізав з рами акварель Рафала Мальчевського, забрав старовинне видання Біблії Вуека, оригінальний рисунок Ноаковського, том Кохановського в тиснених шкіряних палітурках, збірку моїх творів у найкращих оправах, прегарну майолікову краков'янку і оправлений «Біографічний словник», був інтелігентом, знавцем коштовних речей у галузі мистецтва й науки.

Ходячи вулицями Варшави, я з особливим хвилюванням помічаю, як оживають її стіни. Якщо де-небудь уцілів навіть не будинок, а бодай якась кімнатка в ньому, вже хтось її впорядковує, прибирає, ремонтує. Щодня можна побачити нові рундуки на вулицях, площах, у нішах вітрин зруйнованих магазинів. Сьогодні можна купити тільки сигарети, завтра вже є білий хліб, а за кілька годин з'являються продавці м'яса, сала, городини, навіть молока, з яким ще особливо скрутно. Тоді я спостерігала, як із торгівлі починалося життя навіть на зовсім мертвих руїнах. Цілий свій вік негативно ставлячись до приватної торгівлі, я мушу визнати, що під час окупації вона рятувала нашу країну від голоду, а в ці перші тижні відродження Варшави стала просто символом її життєздатності.

Але й у державному постачанні сталися зміни, які вселяють надію. За кілька днів по моїм прибутті до Варшави

тогочасний президент міста прислав до мене двох солдатів і дівчину-офіцера, які принесли мені продовольчий пайок і поцікавились, чи я чогось не потребую. Приємно здивована, цілую дівчину-офіцера і прошу переказати подяку президентові міста, з яким, зрештою, я особисто не знайома. У хлопців характерна протяжна вимова. Питаю, звідки вони родом. Один зі Львова, другий з Луцька. Тільки дівчина — варшав'янка. Всі троє вже від себе просять мене не боятися труднощів, «неодмінно залишитись у Варшаві». «Треба тут жити, — повторюють вони, — треба тут працювати. Правда ж?» Я запевняю їх, що ні від чого я не далека настільки, як від думки покинути Варшаву. «Не тікати туди, де краще. Лишатися там, де важко. Навіть якщо й боїшся, якщо й мучишся і «погано зносиш».

Однак поки що мені ще треба повернутися до свого післяповстанського притулку. Перед тим як вирушити в дорогу, знов іду на Мокотовську, 48. Цього разу над дверима напис: «Розміновано 6 лютого 1945 року». Входжу. В садочку ще лежать трохи підталі кучугури снігу. Раз у раз по кісточки провалуюсь у воду. Могил, мабуть, понад сотню, а поховано в них — наскільки ж більше! Я спиняюсь біля могили з хрестом, на якому написано троє прізвищ. Прізвище моєї сестри вже так стерлося й вицвіло від негоди, що я насилу можу його прочитати. Під «її» кінцем хреста гілочка туї, застромив її у сніг директор музею Станіслав Лоренц, який на моє прохання розшукав цю могилу ще в грудні. Стою і плачу. Моя люба Ядзя, видатна викладачка польської мови, енергійна, витримана, смілива людина, самовіддана трудівниця підпільного навчання, струнка, чарівна жінка — неповторно прекрасна людська особистість, зникла навіки...

Я повертаюсь додому і виводжу тушшу на дощечці прізвище сестри, дату смерті, літери ВСЖ — Військова служба жінок. Може, цей напис збережеться до весни, до ексгумації. Друзі обіцяють віднести табличку й заткнути її в землю під хрестом на скорботній могилі.

Другого дня о пів на восьму я виходжу з Варшави. Іду до Вольської застави, звідки, як мені казали, «за горілку» може підвезти військова машина. Цим разом, однак, це виявилось чистісінькою ілюзією. Наближається наступ на Берлін. Автомашини, що йдуть від Варшави в напрямі фронту, мчать з блискавичною швидкістю. До того ж вони перевантажені й не хочуть брати навіть солдатів, що юрбами чекають на так званих «контрольних пунктах». На двох із них — за вольською церквою і під Одолянами — я даремно прогаяла майже півдня. Нарешті зрікаюся думки їхати машиною і бреду пішки, хоч і добре нав'ючена, бо захопила з квартири трохи вцілілих ліків і всякий дріб'язок, який ще може придатися нам на селі. Під ногами багнука, але над полудень небо вияснюється, настає чудова провесняна погода. Тепло, щебечуть і посвистують птахи. Насилу пригадую, що все це завжди так мене тішило. Під Ожаровом я підсідаю на якийсь селянський віз, запряжений низькорослою замореною конячиною. Було вже близько п'ятої години вечора, коли ми доплентали до містечка Блоні. Тепер погода вже не здавалася мені ані теплою, ані сприятливою, хоч на чистому небосхилі мерехтіла промениста Венера. Зуби в мене цокотіли, я промерзла до кісток. Але від ринкової площі в цьому містечку до залізничної станції Блоні довелося йти зо три кілометри, і я не тільки зігрілась, а й упріла під вагою не розрахованих на пішу дорогу клунків.

У Блонях уже зовсім пізно і не без труднощів мені вдалося сісти на поїзд, що йшов з військовим спорядженням на Захід. До Ловича ми прибули о пів на другу ночі. Тут я виїшла, бо цей поїзд зупинявся не на всіх станціях. Я боялася, що проїду Яцковиці, звідки до Домброви лише один кілометр, і висяду десь значно далі. Але я цього не уникла. Бувають такі часи, коли справджуються всі побоювання, а всі надії виявляються марними. О четвертій ранку подали поїзд, який мав іти з Ловича в бік фронту. Знов бензоцистерни. Деякі з них поставлено на відкриті вагонні платформи. Біля цистерн є трохи місця, яке зараз же займає тьма

людей. Все це виселенці, що прямують на Захід, до своїх домівок, звідки німецькі насильники вигнали їх п'ять з лишком років тому.

Сидимо на цих платформах від четвертої до пів на восьму ранку. Сніг на нас сипле. Нарешті поїзд починає повзти. Мої попутники кажуть: «Аби тільки не став у Яцковицях». — «Не стане, — заспокоюють інші. — Якщо розженеться, то домчить аж до Кутна». І моляться, щоб поїзд зупинився «аж у Кутні». Бо буває так, що на одній станції «совети» з добродушною безтурботністю дозволяють людям обліплювати військові ешелони, а на наступній раптом усіх зганяють. А мені треба, щоб поїзд зупинився в Яцковицях; отож я молюся, щоб він там став, але людей не зсадили. Та ось жадані Яцковиці проносяться мов сон — я заїхала в Жихлін, що лежить на півдорозі між Яцковицями й Кутном. Однак і попутникам моїм пощастило не більше. Всіх зігнали, щоб звільнити місце для військових, які розташувалися на пероні.

Знову дві години чекання. Близько десятої прибуває поїзд з Кутна. Знов бензоцистерни на платформах. Знов здирається на них юрба. Знов стоїмо годину під мокрою сніговою хвищею. Вихор, холоднеча страшенна. Коли поїзд рушає, ми всі схожі на снігових баб. А по не вкритому снігом краєчку хустки, в яку закутана тітка, що притулилась до мене, спокійно повзе здоровенна воша.

Серце в мене калатає. Зупинимось чи не зупинимось у Яцковицях? Поїзд стишує хід, стає кілометрів за два від Яцковиць. На обрії в імлистій завірюсі бовваніють станційні будівлі. Всі кажуть, що поїзд зупиниться й на станції, — вони це бачать по сигналу. Але я вже так налякана перспективою кружляти поміж Ловичем і Жихліном, що, недовго думаючи, зіскакую в сніг. Змерзла й промочка, з заліпленими снігом очима, в завірюху я сліпма якимось прибилася до Домброви. За тридцять з лишком годин у мене й рiски в роті не було. Але я така стомлена й отупіла, що не відчуваю голоду. В кімнатку, яка стала пристановищем для

мене і двох найближчих мені людей, вступаю, мов у при-тулок тихого блаженства.

Коли я вмилася, попоїла й відпочила, почали сходитися «підопічні» домбровської сільськогосподарської школи (вона прихистила понад вісімдесят варшав'ян) і жадібно, тривожно розпитувати про Варшаву. Я була однією з перших, хто туди вирушив, і чи не першою, хто звідти повернувся. Хтось із злим розпачем запитав: «Ну що? Трупарня, так?»

Я почула щось схоже на соромливу образу, ніби зневажили когось із моїх найближчих. «Варшава?! — майже крикнула я.— Варшава — це саме життя! А зовсім не трупарня. Варшава? Та це найживіше місто в світі!»

Хтось, пильно придивляючись до мого плеча, почав наближати до нього дві стулені пучки. «Пробачте,— сказав він.— Але тепер таке трапляється».

Атож. Війна... мандри народів... а значить, і нужа. Дарма! Ми повинні мати море терпцю й завзяття в праці, щоб від нинішнього стану дійти туди, куди нас кличе час.

ОСІННЄ ПАЛЬТО

Моя хатня робітниця Францішка любить оповідати, а я люблю її слухати. Вона має звичку ставати біля нашого столу й наглядати, як ми їмо, навчаючи нас і підохочуючи. Достоту наче покрикує на худібку, якій щойно завдала корму, приготованого дбайливою і майстерною рукою. Через хвору печінку і як всяка господиня, що годує домашню худібку, собі Францішка варить окремо і не любить, коли втручаються в її кухню. Зате ревно й буркотливо пильнує, щоб сім'яни їли так, як хочеться їй. Але якщо за столом точиться жвава розмова, Францішка змовкає, перестає стежити, чи доволі ми взяли собі «супчику», «капустиці»,

«пиріжечків», і зацікавлено прислухається, час від часу перепитуючи, коли чогось не зрозуміла. І рідко буває, щоб вона не змогла приправити розмову доречною власною розповіддю. Всі ці історії живцем узяті з життя; в них виявляється мудрість Францішки, її погляд на людину — проникливий і нещадно тверезий, напівіронічний, напівспівчутливий. Часом з якогось приводу вона сипне дві-три оповістки, часом почастиє нас тільки однією. Якщо розповідь довга, вона всідається у великому м'якому фотелі, доповнюючи влучні слова багатою грою свого насмішкувато-добродушного обличчя, схожого на підмерзле, зморщене, але ще рум'яне яблуко.

З безлічі оповідей Францішки я перекажу одну, яка мені особливо запам'яталася.

Одного січневого дня ми розмовляли про те, яких неімовірних спустошень наробили в людських душах страхіття війни, руйнуючи найвразливіший інструмент нашої психіки — мозок і нервову систему. Хтось із присутніх для прикладу навів жажливу історію свого знайомого, вивезеного після Варшавського повстання в Німеччину. Цей чоловік опинився в одному з американських чи англійських таборів для так званих «displaced persons», що польському можна було б передати словами: «табір для осіб, вибитих із сідла». Повертатися до Польщі він не хотів, боячись, що його запроторять у Сибір. Але вже так натерпівся від поганого поводження і ще гіршого харчування, що вирішив завербуватися на роботи. Він пройшов шість комісій для добору іноземної робочої сили і, будиши сильним і здоровим мужчиною, дістав призначення в тропічні джунглі. З належним спорядженням його відправили кудись в екваторіальні краї. Живучи на самотньому посту серед тропічних лісів, де мавпи з гущавини кидали на нього кокосові горіхи, цей чоловік впав у таку страшну розпуку й тугу, що незабаром повісився; про це сумлінно й пунктуально було повідомлено його родичів.

Вислухавши цю розповідь, що вкинула всіх нас у глибоку задуму, Францішка мовила:

— От бачте, бачте, людей боявся, а між мавпами пропав...

Потім опустилась у фотель і повідала скромну тутешню історію на близьку тему.

— Цього літа,— почала вона,— в липні це було, пішла я на Мокотовське поле й сіла собі серед тих садочків, ви ж знаєте, я люблю так посидіти. Є там такий горбочок з грузу, що вже травною заріс і кущики по ньому пустились. Сиджу собі. Жарко. Любо. І сіла коло мене якась жіночка, нестара ще і з лиця непогана. Принесла з собою осіннє пальто, дуже пристойне, перекинула його через руку і так сидить.

«Що це ви,— питаюся в неї,— з пальтечком носитеся в таку спеку?»

А вона й каже: «Ви, мабуть, думаєте, що я здуріла. І справедливо, бо я вже геть здуріла — всюди з собою тягаю це пальто; нехай і літо, нехай і найбільша спекота, а я з ним не розлучаюся. Гляньте, яка матерія, а підкладка! І ватин,— додає,— шерстяний. Це найдорожче, що я маю. От і боюся, щоб не пропало».

Я на те їй відказую, що й інші теж мають такі речі, але ж ніхто з ними не носить, а гарненько сховає вдома та ще й посипле чимось від молі. «Людина ж,— кажу,— не шафа, щоб на ній влітку пальта висіли». Ну отак і гомонимо собі про се, про те, знаєте, як ото ведеться між людьми. Аж вона й каже:

«Я вам щось оповім. У вересні, коли почалася війна, ми з чоловіком і дітьми пішли з дому — на похорон, матір чоловікову треба було поховати. А як вернулися, дому вже не було. Все розвалене, спалене — попіл і руїни. І всі ми zostалися в тому, в чому вийшли. Потім, за німців, відомо, тяжко було, за все смерть. І за те, що живеш,— смерть. І так нас убивали, убивали,— каже ця жіночка,— та не вбили, ми не далися. Чоловік мій муляр, то він зруйновані кам'яниці відбудовував, ремонтував. Я їздила по масло, по м'ясо. Доп'яли й сяку-таку квартиру на Чернякові, й одержину. І діти до школи ходили. Ну, а тут повстання. І так вийшло, що нас ізнов не було вдома. Чоловік був на Волі,—

розказує ця жіночка,— в отому, як це звалось, бойовому загоні. А мене застало в центрі, і в наш район я вже ніяк не могла дістатися. І коли через два місяці ми верталися на Черняків, то летіли, мов на крилах, бо ж там, удома, діти наші zostались! А як прийшли, то самі мало не впали трупом. Знов дому не було, самі руїни, а в тих руїнах усе чисто привалило і дітей наших привалило!»

Тут стара Францішка сплакнула, що ми помітили тільки з того, як раптово зірвався її голос. Утерши очі тильним боком руки, вона спокійно вела далі:

«Отак,— мовить ця жіночка,— ми знов позбулися свого добра, а до того ще й коханих наших дітей. То я вже тоді так злякалася, раз і навіки-віків, що тепер нікуди без цього свого пальта не виходжу, щоб хоч воно в мене лишилося, бо мені весь час здається, що знов усе завалиться. І живемо ми непогано, нічого не скажеш. Чоловік працює на відбудові, і все в нас є. Про чоловіка навіть у газетах писали, і фотографія його була, бо він передовик. Пальто мені справив, бачите, яке гарне. Знайшли собі й нове житло. Чотири кімнати стояли пустою, то ми поділили їх між собою на чотири сім'ї, кожній сім'ї по кімнаті. І знаєте, живем у злагоді, навіть коло плити одне одному не заважаємо. І все було б добре, тільки я так уже перелякалася, що всюди ходжу з цим пальтом, аж люди з мене сміються, а мені весь час здається, що коли пальто при мені, то я ніби в безпеці».

— Я зразу нічого їй не казала, жіночці отій, значиться. В мене самої тепер такі нерви, що як піду з дому, то часом боязно стає за своє мізерне манаття; і хоч мені й соромно, і вже придбала нове, а частенько таки зітхну за своєю перинкою та за тим нещасним ліжком, які пропали під час повстання. Але, ви самі знаєте, кожна людина для інших розумніша, ніж для себе. Отож я про це промовчала, а їй пояснюю, що вона ще швидше збудеться пальта, коли так його носитиме: чи десь забуде, чи у трамваї в тисняві загубить, чи хтось видере його з рук — такі теж є.

«І яка там безпека,— так я їй кажу.— Думатимете про пальто, а самі попадете під машину і стратите життя чи калікою станете».

— А вона говорить: «Я й сама знаю, що це якийсь божевільня, бо що те пальто, коли в мене діти загинули. А вдержатись не можу і, як забуду його, то відразу вертаюся з міста й біжу, і мені ввижається, що будинок уже весь палахкотить, уже валиться. А як візьму це пальто з собою, то мені здається, що, може, війни на світі більш не буде».

— Отак попсувала людям голови ця страшна війна!

Цими словами Францішка закінчує свою розповідь про осіннє пальто.

НІЧНА ЗУСТРІЧ

Село під Ловичем, де я знайшла притулок після Варшавського повстання, лежить за якихось сто кілометрів від столиці. Проте моя перша подорож звідти до Варшави тривала майже тридцять годин. А назад — через тиждень — я добиралася тридцять шість годин. Ці півтори доби я провела без сну, без їжі; виїхала майже без грошей. Подорожувати тоді було нелегко, та хто б на це зважав. Я можу довго не спати й обходитись без їжі, до того ж я тільки поділяла долю мільйонів людей, що розшукували свої родини або намагались дістатися до своїх домівок, звідки їх було вигнано.

Радянська Армія швидко просувалася тоді через польські землі в навальному поході на Берлін. Ми зустрічалися з її солдатами вдень і вночі за різних гідних пам'яті обставин, а іноді й попросту, по-людськи. Одна така зустріч випала й мені.

Це сталося саме тоді, коли я верталася з Варшави в село під Ловичем, де ще були мої рідні.

Рано-вранці я попрямувала до Вольської застави, та що несла з собою валізку, плед і різні дрібнички, забрані з уцілілої, як виявилось, квартири, то до полудня змогла пройти всього кілометрів із п'ятнадцять. В Ожарові я підсіла на селянський віз, але конячина була поганенька, і лише надвечір ми дотяглися до Блонь. Там я сподівалася сісти на який-небудь поїзд до Ловича.

Невеличка залізнична станція Блоні була спалена дощенту. Сутеніло. Сніг, як то часом трапляється в лютому, вже зійшов, але було ще по-зимовому холодно. Брав мороз. Крижаний вітер люто шмагав обличчя. Червона смуга на заході здавалася якоюсь зловісною і наганяла сум. Серед руїн станції стояла мертва тиша. Жодного залізничника. На пероні — жодного пасажира. Це трохи дивувало, бо в ті дні на станціях була тиснява, люди штурмом брали поїзди, навіть військові, добуваючись із тих місць, де по-невірялись на вигнанні, у свої вже визволені рідні стори.

І ось я стою, мерзну та й думаю, що його робити, коли мене тут застане ніч. До містечка звідси кілометрів зо три, а поблизу житла щось не видно. Раптом у півтемряві серед цієї пустки помічаю людську постать. Звідкись вигулькнув залізничник і попрямував у мій бік. Я запитала про поїзд до Ловича. З його відповіді стало зрозуміло, чому на станції немає людей. «Цивільні» поїзди на Лович тут не проходять, тільки на Прушків і Скерневиці. А військові ешелони зупиняються рідко, лише як треба набрати води. Чи беруть пасажирів? Як коли; найчастіше — ні, однак можна спробувати. Чи буде сьогодні такий поїзд? Так, про

це вже повідомили, але коли пройде і чи зупиниться — невідомо. Він ще не вийшов з Плохоцина.

Від колії до нас підходить другий залізничник. Обидва запрошують мене до схованої за руїнами невеличкої дощаної будки, яка тимчасово заміняє станційне приміщення. В будці — яке щастя! — палає залізна грубка. Біля телефону, за столиком, сидить диспетчер; на лавці під стіною дримає ще один залізничник і попихкує цигаркою радянський солдат з гвинтівкою між коліньми. Після години чекання — телефонний дзвінок. Чую тільки: «Так. Та-ак. Добре. Готово». Поклавши трубку, диспетчер обернувся до мене і сповістив:

— Іде. Братиме тут воду, бо Шиманів не приймає. Виходьте з нами, може, пощастить. А ні — вертайтеся у будку; подумаємо, де вас примістити на ніч.

Ми вийшли разом, але залізничники відразу ж зникли в непроглядній пітьмі. Ліхтарів вони не мали, і це ще більш підкреслювало спустошеність зруйнованої станції. Коли чую, хтось мене наздоганяє. Молода жінка (вгадую це по її чистому, дзвінкому голосу), що, видно, прийшла на станцію пізніше й чекала на пероні, питає схвильовано:

— О господи, тільки чи візьмуть нас? Вам куди?

— Мені в Лович...

— Ох, а мені тільки до Сохачева. До Сохачева, може, і взяли б,— трохи невдоволено каже незнайома, ніби боячись. що мій «далекий» Лович відіб'є в Червоної Армії бажання взяти її до Сохачева.

Спочатку ми йшли поволі, та, почувши гуркіт і пахання поїзда, наддали ходи, бо ж водокачка звичайно стоїть трохи віддалік від станції. Але виявилось, що вона куди далі, ніж я гадала; поїзд уже випередив нас. Злякавшись, ми пустилися бігти, хоча відомо, що воду набирають хвилин з п'ятнадцять і поїзд зразу не піде. Перестрибуємо через якісь дроти, купи руїн, стоси залізяччя. Сама не знаю, як ми пробігли поночі цією жахливою дорогою і залишилися цілі й здорові.

Коли ми порівнялися з поїздом, у мене тьохнуло серце. У величезному ешелоні було, певне, сто з гаком товарних вагонів, щільно замкнутих і темних. Подекуди бовваніло щось схоже на броньовики, на задерті вгору гарматні стволи. Справжній поїзд-привид, що його спрямовувала героїчна сила до високої мети. Чого варті проти нього ми й наша нікчемна, суто особиста подорож?

Поки ми отак, мовчки, блукали й видивлялися, двері одного вагона, приблизно посередині состава, несподівано відчинились, і в світлому прямокутнику показалася купка військових — охорона поїзда. Не встигла я до них підійти, як незнайома з Сохачева, випередивши мене, вже атакувала бійця, що стояв трохи осторонь групи офіцерів. То був кирпатий юнак з круглим добродушним лицем і веселими очима; боєць дивився на мешканку Сохачева з усмішкою, але вигляд у нього був безпорадний — він не розумів, що вона говорила. Я прийшла їй на поміч, попросивши і від себе взяти нас на поїзд. Солдат чи сержант — я до самого кінця так і не дізналася — відповів, що питає в командира. Якщо той дозволить, то чому б не взяти, а заборонить, нічого не вийде. Він підійшов до купки офіцерів і хвилинку з кимось розмовляв. Потім повернувся, глянув на нас досить-таки понуро і сказав — а голос у нього був приємний, ніби створений для слів ніжних, пестливих:

— Ніяк не можна. Товариш начальник не дозволяє.

Мабуть, на наших обличчях — всі ми стояли в смузі світла, що падало з вагона, — відбилися дуже сумні почуття, а червоноармієць, мабуть, мав чутливе серце, бо додав непевно й лагідно:

— Спробуйте самі.

І, легенько взявши мене за лікоть, підвів до наймолодшого і найвищого на зріст офіцера. Я повторила нашу просьбу, хоч уже не вірила, що її можуть виконати. Поїзд справді був не для «цивільних осіб». Я здогадалася, що він везе боєприпаси. Високий офіцер слухав мене, трохи нахилившись, і на його гарному обличчі блукала чемна усмішка,

хоч очі залишалися твердими й серйозними. Так само твердо й рішуче він нам відмовив. Я потягла за собою свою супутницю, котра ще пробувала наполягати, мабуть, сподіваючись ублагати військових, якщо не словами, незрозумілими їм, то жалібним тоном, ласкавим голосом. Не вблагала. Ми відійшли в пітьму. Незнайома плачливо бідкалася. Але я не вдавалася в розпач. Щоправда, мені дуже треба було якомога швидше повернутися до свого тимчасового пристановища під Ловичем, де я залишила одного зі своїх рідних, що тільки-но почав одужувати після тяжкої хвороби. Але військовий ешелон, який іде на фронт, і чиїсь там особисті справи — речі надто різної ваги, щоб брати до серця невдачу. Що ж, переночуємо в будці у залізничників.

Та не встигли ми пройти й десятка кроків, як нас наздогнав круглолиций боєць, гукаючи:

— Ей, верніться! З теплушкою нічого не вийде, туди не можна. Але ми посадимо вас у хвості ешелону. Начальник дозволив. Ходімо!

Ідемо в кінець поїзда. Помічаю, що передостанній вагон теж освітлений і «заселений». Двері в ньому прочинені, з них висовується голова, і молодий високий голос гукає:

— Це ти, Олексію? Ти куди?

— Відчепись,— коротко відповідає наш супровідник.

Минаємо платформу з зеніткою, яку я тепер уже виразно розпізнаю. Видовище не дуже веселе. За витягнутою до неба жираф'ячою шиєю гармати є лише причеп, відкритий куций вагончик з вугіллям, водою та мастилом. Очевидно, запасний тендер. Нелегко було на нього здертись, а ще важче на ньому їхати. Щодалі сильніший нічний вітер бурхав тут з шаленою злобою, холод проймав до кісток. Олексій виліз разом з нами. Може, так було наказано, а може, його звабила присутність молодої жінки, чи заразом те й те. В усякому разі, боєць примістив мою випадкову супутницю в найзатишнішому, найзручнішому куточку. Ще до того, як ми рушили, він почав до неї залицятися, розпитуючи, чому вона так поспішає до якогось Сохачева, чи далеко це і чи не

залишила вона там свого милого. Невидна в темряві, жінка на його співучі зальоти відповідала по-польськи й невлад, не розуміючи мови, але в тон ласкавим російським словам.

Поїзд усе ще стояв. Незабаром Олексій утратив охоту до марних зальотів, а може, тільки прикинувся розчарованим; він підсів до мене й почав розпитувати, хто я, куди їду. Без видимого інтересу вислухав, що я письменниця й вигнанка, але все дивувався, звідки я знаю російську мову. Почувши, що я народилася й зросла за тих часів, коли моя країна була під владою царату, сонно мовив:

— Це вже ніколи не вернеться. Так.

Хвилинку помовчавши, він раптом стрепенувся й почав сам оповідати. Своім співучим голосом говорив про далекі краї, де йому випало побувати: про виноградники поблизу Ташкента, про персики, абрикоси Азербайджану, про білі й рожеві фіалки Криму, про море, густо-блакитне в сяйві сліпучого сонця. Неначе хотів позолотити й зігріти цю крижану ніч картинами півдня, які малював голосом, створеним для ніжних, пестливих слів.

Раптом хтось з грюком поліз на тендер. Очі мої вже звикли до темряви, і я побачила над краєм вагона дрібне обличчя під завеликою військовою шапкою та юнацьку поstattь — це можна було розгледіти навіть поночі.

— Ти тут, Альошко? — крикнув солдатик високим, майже хлоп'ячим тенорком, який я вже чула по дорозі сюди.

— Тут, — озвався Олексій і, звертаючись до мене, додав: — Ось, познайомся, мамашо, з нашим Федею. Йому тільки вісімнадцять років, але він страх як любить читати. Дивись, Федько, кого ми веземо. Це польська письменниця з Варшави. Книжки, значить, пише.

— Цікаво, — проспівав Федя, і ми почали розмову, під час якої поїзд нарешті рушив.

Коли я, дивлячись на юнака, який присів навпочіпки переді мною, висловила здивування, що такий хлопчик вже бере участь у великій війні, Олексій добродушно заперечив:

— Він не хлопчик. Він солдат Червоної Армії.

Я запитала в Феді, яких письменників він читав, яких любить найбільше.

Замість відповіді він по-хлоп'ячому задерикувато спитав:

— А ви Некрасова знаєте?

— Звичайно, знаю.

— Ну так от... Хороший поет, правда? Наприклад, оце...—

І прочитав із щирим почуттям:

Так запой, о поэт, чтобы всем матерям
На Руси на святой, по глухим деревням,
Было слышно, что враг сокрушен, полонен.
А твой сын — невредим — и победа за ним,
«Не велит унывать, посылает поклон...»

Солдатик замислився, а за хвилину відповів на моє попереднє запитання:

— Яких письменників люблю? Багатьох...— І почав перелічувати таким мрійливим голосом, ніби називав імена не письменників, а чарівних дівчат: — Тургенєва... Гоголя... Толстого... Чехова... Пушкіна... Лермонтова... Достоевського... Шолохова...

Я досить добре знаю російську літературу, тому мені легко було розмовляти з Федею про її шедеври. Поїзд ішов. Я не відчувала голоду, але через те, що давно не їла, мені ставало все холодніше. Втім, і холод я відчувала якось дивно, сказати б, розумом — усвідомлювала, що перемерзла, тому й мучуся. Олексій мовчав, напевно, література не була для нього предметом, вартим ніжних і пестливих слів. А може, саме його життя було романом, повним пригод, і цього йому було досить?

Так ми їхали з півгодини, аж раптом поїзд шарпнувся й спинився так різко, що з брязком і скреготом стукнулися всі буфери.

— Щось трапилось! — скрикнув Федя і миттю спритно, мов циркач, зіскочив з вагона.— Альошо! — покликав уже знизу майже дитячим дискантом.— Альошо! Ходім!

Проте Олексій поставився до несподіваної зупинки по-

їзда з цілковитою байдужістю, або з філософським спокоєм, або ж... він виконував службовий обов'язок. В кожному разі, він залишився на місці зі спокійною впевненістю людини, яка знає, що робить.

Ми стояли більш як годину. Вітер, дедалі студеніший, глумливо свистів навколо нас, квилів поміж буферів. Я була вдягнена легко, і мороз із кожною хвилиною дошкуляв мені все дужче. Холод і галас — це те, чого я не зношу. Я вже навіть не тремтіла — я клякла. Що буде, коли по приїзді до мого хворого я, замість доглядати його, сама захворю?..

Здаля, мов крізь туман, чути було тупіт солдатів, перегукування, стук, якесь сичання; вихилившись із вагона, я побачила вдалині мерехтливі вогники. Щось сталося в голові состава.

Байдужий до всього цього або ж певний, що обслуга ешелону і так упорається, Альоша знову розпочав свої зальоти, просто втиснувшись у куточок, звідки сохачівська незнайомка визирнула тільки на мить, питаючи, чому ми стоїмо. Олексій відповів їй чимось на зразок любовної поеми. Він говорив до неї, але зміст його слів доходив тільки до мене, бо жінка їх не розуміла. Зате добре зрозуміла близькість чоловіка, і її вигуки шепотом: «Відсуньтесь! Ач, який сміливий!» — поступово замінилися захопливим хихотінням. В розмові я розчула слово «красавица» і у відповідь голоснішу репліку жінки. Мабуть, вона останнім часом часто чула це слово, бо зрозуміла його.

— Яка там «красавица»,— буркнула вона.— Звідки ти знаєш, яка я, коли темно? Я не «красавица».

Олексієва відповідь мимоволі змусила мене напружити слух.

— Коли ти підводиш голову,— сказав він,— я бачу на небі твій носик. Ти кирпата, як і я. Ми з тобою пара. Врода — то дурниця, вона потрібна тим, кому нічим жити. Я за вродою не женуся. Ти молода, і я молодий. Ніч, холод, самотній солдат, а завтра я, може, загину...

Його мову урвав крик Феді, що підбіг до вагона:

— Альошо! Що ж ти? Слухай! Ми пожежу погасили! Вісь загорілася! Пожежу, кажу тобі, погасили! А ти тут з жінками баяндраси точиш!

— Ну й добре! Ти молодець, а тепер іди к бісу,— відповів юному воїнові старший товариш.

Федя побіг, аж застугоніла мерзла земля. За хвилину поїзд смикнувся. Я заплющила очі. Ну, їдемо! За годину-півтори, напевно, будемо в Ловичі. Витримаю.

Але поїзд смикнувся ще раз, заскреготів, трохи подався назад і знову спинився. Через п'ять хвилин я відчула, що хоч і ладна була терпіти пронизливий холод ще півтори години, якби ми їхали, але пасивного чекання не витримаю; може, поїзд простоїть ще десять хвилин, може, чверть години, але найгірше те, що зовсім невідомо, скільки це триватиме.

— Олексію! — покликала я, раптом зважившись.— Допоможи мені злізти. Я піду пішки. Мені дуже холодно.

Олексій виринув з мороку, вирізьблюючись на тлі трохи яснішого неба.

— Оце так,— зітхнув він, стурбований.— Як же ти підеш, мамашо, сама полем, уночі?

В ту ж мить почувлися кроки кількох людей, які наближались до нас, і невдовзі електричний ліхтарик освітив наш тендер. Я відразу впізнала високу постать начальника ешелону; певно, він з товаришами обходив состав, перевіряючи, чи не загрожує йому знов якийсь пошкодження. На обличчі командира грала та сама усмішка, не торкаючи його твердих ясних очей, таких нерухомих, ніби вони ніколи не кліпали.

— Як там твої жінки, Олексію? — спитав він глухим голосом, водячи ліхтариком по тендеру.— Не замерзли?

— Отож-бо і є, одна замерзла, товаришу начальник.

Злізши з вагона, Олексій заговорив до офіцера, а той слухав його й відповідав, не припиняючи обходу поїзда. Незабаром я побачила, що він віддаляється, простуючи зі своїм почтом уже по другий бік колії; майже біля кожного вагона вони зупинялись і ретельно обстукували осі.

Олексій повернувся ще з кимось.

— Ну, мамашо,— сказав він,— тобі пощастило. Начальник дозволив тобі перейти в теплий вагон. Ми, здається, під'їжджаємо до Сохачева,— звернувся він до другої пасажирки. І до мене: — Давай руку, ми допоможемо тобі злізти. Цей товариш тебе проведе.

За кілька хвилин мене завели до теплушки, яку я ще раніше помітила в хвості поїзда. Я опинилася (поїзд тим часом уже рушив далі) у світлому й теплому приміщенні, поділеному на три частини. В одній стояв стіл, кілька табуреток, прикріплена до стіни лавочка і розжарена залізна грубка. Другу займали триярусні нари, застелені, як дивани у спальних вагонах. У третій влаштували щось на зразок канцелярії. Тут був столик з письмовим приладдям, стілець та полиця, завалена паперами. За столиком сидів молодик у гімнастерці буро-жовтого кольору зі стоячим комірцем, застібнутим на великий чорний гудзик. Він вислухав пояснення солдата, який супроводив мене, відповів на моє привітання коротким «здравствуйте» і запросив сісти, показавши на прикріплену до стіни лавочку. В нього було дуже ясне волосся, лице, чи то стомлене, чи то засмучене, з широкою нижньою щелепою й гарними вузькими очима, що дивились на мене насторожено. Він не виявив бажання завести розмову й відразу схилився над своїми паперами.

На нарах висіли завіски із зеленої китайки, їх можна було запнути, але зараз вони були відсунуті. Два солдати спали як убиті, третій, на горішній полиці, лежав, обернувшись до нас і спершись на лікоть,— ця поза нагадувала скульптуру на кам'яних саркофагах. Очі в нього були широко розплющені, блискучі, обличчя зовсім юне. Я скоріше здогадалась, аніж упізнала, що це Федя, любитель літератури. Він усміхнувся до мене й спитав:

— Це ви? З останнього вагона? Польська письменниця?

Вузькоокий чоловік у гімнастерці оглянувся на мене з цікавістю і знову схилився над своїми паперами. Ми розмовляли півголосом, щоб йому не заважати. Тепер Федя

розпитував про мої книжки. Довідавшись, що в мене є шеститомний роман і що я писала його сім років, він надовго замовк.

— Шість томів... сім років,— промовив нарешті в глибокій задумі.— Це не жарт.

Він лежав, як і раніш, обернувшись до мене і спершись головою на зігнуту в лікті руку, мов статуя юного лицаря на саркофагу. Серце в мене стиснулось; я подумала, що йому ще рано вмирати, навіть якби ціною цієї смерті було здобуто Берлін. Із звичайного людського співчуття я бажала цьому хлопчикові-воїну щасливого повернення з перемогою на свою змучену батьківщину.

Поїзд зупинився. До вагона увійшла дівчина у військовій шинелі, з провідницьким ліхтарем у руці. Один із солдатів на нарах прокинувся і сонно спитав:

— Це яка станція?

— Якийсь там Сохачів,— по-українському відповіла вона.

Незнайома з тендера досягла мети своєї подорожі, і, перше ніж поїзд рушив, у теплушці з'явився Олексій. Він був мовчазний і ніби засмучений чи присоромлений. Я згадала, що в мене лишилося ще кілька сигарет, і почастувала Олексія. Ми закурили; його добродушне обличчя проясніло, але розмова не в'язалась. Він тільки спитав:

— Ну що, мамашо? Тепер тобі тепло?

— Спасибі тобі, Олексію,— відповіла я.— Я багато чого пам'ятаю. І вас ніколи не забуду. Тебе і Федю.

Над ранок ми прибули в Лович, звідки мені лише в другій половині дня вдалося дістатись на місце.

Історичні події, героїчні зусилля, незвичайні долі, вікопомні зміни — все це було в тому затемненому поїзді, що йшов на фронт. І були в ньому також Федя й Олексій, двоє простих хлопців, що залишили в моєму серці карб дорогої згадки. Тоді для мене це багато важило.

ДИТИНА

Того вечора ми не розмовляли, як звичайно вечорами, на «вічні теми», а мимоволі прислухалися до балачки маленької Досі з нянею. Коридорчик між ванною і дитячою був у цей час «життєвим простором», якого Досі цілком вистачало для щастя. Ми чули, як вона бігала сюди-туди, і мета її біганини була така ж незбагненна, як пурхання пташки з місця на місце. Стомившись, дитина питає зайняту чимось няню:

— Вавуню, подивись, котра година. Я подивилась, але не розумію. А ляльки хочуть спати.

Але цей день не був днем ляльок. Дося обирає з-поміж

своїх іграшок щоразу нових улюбленців. Цього вечора ним стає великий плюшевий ведмедик.

— Ти знаєш, Вавуню,— долинає до нас,— мій ведмедик увесь час тільки й просить повести його на Одру. (Дося живе у Вроцлаві.) На Одру й на Одру. До річки й до річки!

— Ну й чудово,— каже панна Владислава, яку мала, ще коли тільки починала говорити, ласкаво перейменувала на Ваву або Вавуню.— От завтра й візьмемо його з собою.

— Ні,— заперечує Дося,— він не може піти.

— Це ж чому?

— Тому що він хворий.

— А-а, коли хворий, то хай лежить.

— Ні. Він каже, що хто хворий, той ходить, а хто здоровий, той лежить.— І, засміявшись з жарту, дитина додає: — А ще він каже, що сміття їдять!

— Їдять сміття? Що це ти вигадуєш?

— Еге. Що сміття їдять, а їжу викидають.

Тепер уже коридорчика й Вавуні не досить для щастя. Радість потребує ширшого простору й більшого товариства. Чути, як мала порається коло клямки, двері відчиняються, і Дося влітає до нас. У першу хвилину з-поза велетня-ведмедика видно тільки ноження. Дося садовить ведмедика на підлогу й оповіщає:

— Я так розгулялася, що зовсім не хочу спати.

Закружлявши по кімнаті в ритмі не відомого нам танцю, Дося з сяючими очима в пориві натхнення починає імпровізувати:

— Ти знаєш, мамо, мій ведмедик нікуди не хоче ходити, тільки в костьол. В костьолик і в костьолик.

— Та що ти кажеш? А як же ксьондз? Він дозволяє йому бути в костьолі?

— Ні. Виганяє його.

— Справді? А ведмедик що?

— А він не виходить! Бігає собі й бігає. По костьолу. А потім сідає під лавою.

— А що ж твій ведмедик робить у костьолі? Молиться?

— Ні. Він смітить. Він каже, що в костьолі смітять, а на смітнику моляться. Він каже (Дося повторює недавню вигадку), що сміття їдять, а їжу викидають. І коли приходить додому, то обід викидає, а сміття їсть.

— А животик у нього не болить?

— Ні. Він дуже любить сміття. І знаєш, мамо, він, як прийде додому, зразу запалює світло і лягає спати. Він запалює світло тільки вдень і ніколи не запалює світла, коли темно. Ніколи!

— І не спить уночі?

— Ні. Він каже, що сплять удень, а вночі не сплять. Бо вночі є... звірята.

Тут народжується дивовижна історія про мишку, яку ведмедик уночі знайшов у шпарині на підлозі.

Коли здавалося, що історія доходить кінця, мама питає:

— Але ж ти гарно спиш уночі? Може б уже йшла спатки?

Виявилось, що ми перервали плин натхнення. Дося помітила усмішки на наших обличчях. Наш захват вона приймає за кпини, на розшарілому личку відбивається страшенне засоромлення. Очі сповнюються слізьми, губи кривляться підківкою. Дося ховає голову в широку, рясну мамину сукню.

Але ось з'являється «верховна влада» в особі Владислави. Ліжечко вже постелене, кімната провітрена. Дося мусить беззаперечно лягти спати. Цього разу вона приймає присуд досить слухняно. Це згладжує її засоромлення й образу.

— Бо мама буде писати і тьотя буде писати,— тихенько пояснює дівчинка свою смиренну покірливість.

Уклавши і приспавши її, Владзя заходить на хвилинку до нас, щоб поговорити про дитину. Згадує про ведмедика, який їсть сміття, а їжу викидає. Ми переповідаємо їй продовження розказаної нам «Пісні про ведмедика». Владзя душі не чує в Досі, але, як кожен закоханий, «бачить її вади».

— Це така перекірлива дитина,— каже вона,— що навіть у грі в неї все навпаки.

— Ах, люба Ваво, не в тім річ,— пробую пояснити це досить складне явище.— Дося просто творить гумористичну поему за тими самими неписаними законами, за якими народ складає жартівливі пісні. Ви ж знаєте веселі селянські пісні про Яна, що «воду ситом носив» і «ціпком підперезався, а на мішок сперся». Дося їх не знає, а проте вигадала щось подібне. От бачите, в дитині — історія народного мистецтва.

Такі речі не належать до важливих історичних явищ, які віддзеркалюють велич світу. Але вони існують і варті увічнення. Вони прекрасні.

1949

РАНОК У ЗООПАРКУ

У Досиної няні був вихідний день, а ми почувалися стомленими, бо напередодні писали до першої години ночі. І от ми взяли маленьку Досю і з самого ранку поїхали з нею в зоопарк, де я раз була замолоду зі своїм братом, тоді ще школярем. Зоопарк, колись один із найбагатших в Європі, у війну дуже потерпів; саме тут проходив фронт, коли Червона Армія оточила Вроцлав. Але й те, що вдалося заново організувати й відбудувати, теж варт було оглянути.

Щоправда, теоретично я згодна з прочитаною недавно статтею, що нині, коли існують кіно- і фотокамера, зоопарки стали пережитком, який підтримує в нас поганий нахил держати

в неволі живі істоти, хоч би й тільки тварин. Так, я визнаю, що якби кінематограф краще використовував свої можливості в справі популяризації цієї галузі знання, де він досяг чи не найбільших успіхів, то, мабуть, міг би значною мірою виконувати роль теперішніх зоопарків. Але я не думаю, що він зможе цілком замінити їх. Я також особливо не вболіваю над долею тварин, тим паче, що тепер у зоопарках робиться все, щоб забезпечити їхнім примусовим мешканцям умови, якнайбільш наближені до природних і часто кращі за ті, в яких живуть люди. Зрештою, зоологічні парки — у Франції їх називають делікатніше: парки акліматизації — коли-небудь зникнуть, їх замінять фільми, що показуватимуть справжнє життя тварин. Може, так буде прогресивніше, справедливніше і... механічніше. А тим часом, поки зоосади існують, я признаюся, що волю спостерігати живих тварин, на свіжому повітрі і в прекрасних парках, а не на екрані в переповненому залі. І повертаюся до ранку у вроцлавському зоопарку.

Ось у найкраще відремонтованому, сонячному павільйоні з опаленням і навіть фонтаном серед зелені, зчудовано розглядаємо дивовижного індійського дикобраза, який носить на спині цілі піраміди розгорнутих віялами чорно-білих ворухких голок завдовжки з півліктя, а також якусь невеличку «генету», очевидно, котячої породи, спритну, довгу й гнучку, майже непомітну на бурому тлі клітки, але з дуже «видним», моторошно жорстоким поглядом круглих жовтих очей. Здається, ці очі існують самостійно і самі собою яскраво горять серед сірого піску та якихось камінців. Коли це звірятко ворухнеться, складається враження, ніби це ласяче (може, це рід гризунів?), скрадливо-в'юнке тіло повстало з сірого пилу. В цьому створінні є щось від тих звірів, які привиджуються в кошмарних снах.

А тепер мавпи. Коли я, уродженка сусідньої з Сілезією кашубської землі, замолоду приїздила до Вроцлава, то з захоптом спостерігала в міському зоосаду майже зниклу людиноподібну мавпу, яка до того ж надзвичайно рідко виживає в

неволі,— зветься вона гібон. Це була струнка тварина чорної масті, напрочуд зграбна і не позбавлена своєрідної грації, та ще й з приємним голосом, яким жалібно виводила щось подібне до хроматичної гами. Тепер — і, можливо, вже давно — у Вроцлавському зоопарку немає цієї рідкісної тварини. Є тільки звичайні, ординарні, всім відомі мавпи. Але, дивлячись на них, я згадую високу постать гібона, його м'які, спритні рухи, танечну ходу і зворушливий «спів».

Папуг після драматичних воєнних подій мало. Деякі дуже старі, облісілі, дивляться на нас погордливим поглядом століть. Одна з них — дарунок німця, що виїхав із Вроцлава. Кажуть, вона співає якусь німецьку пісеньку, але перед нами свого хисту не продемонструвала. Взагалі птахів ще мало порівняно з тим, скільки було колись і, без сумніву, буде за кілька років. Але серед цих небагатьох я бачила китайських фазанів невимовної, просто чарівної краси. Неначе світ живої природи підладжувався до рівня й характеру цивілізації в цій країні. В африканських і австралійських папуг барви крикливі й грубі (за винятком казково гарної гіацинтової ари, яку я бачила перед війною у варшавському зоопарку), мов убори культурно відсталих дикунів. А ці фазани примушують думати про неперевершену досконалість китайського живопису.

Один був різнокольоровий, але які витончені переходи, яка гармонія барв! Темний пурпур мав такий відтінок, ніби хтось змішав найвищого гатунку червоне вино з міддю й щирим золотом. Зелень була неописаного холодного і водночас м'якого тону, мов миготлива водяна глибинь. Шляхетно стриманий блиск бронзи й золота вбирив очі, аж голова паморочилася з захвату. Ніщо, крім пензлика китайського художника, неспроможне відтворити ці чарівні барви, цю вишукану красу.

Інший з тих феноменальних фазанів знизу був чорно-синій — такий колір іноді мають збудені океанські вали. Над цим розкішним густим ультрамарином лежали крила, продовжені закруткою хвоста,— все це сніжно-біле, оздоблене

таким тонким чорним візерунком, ніби його нанесла пером рука великого митця. Довершеність цього витонченого рисунка вражала, здавалося, якийсь чудовий декоратор з захопленням і насолодою, для забави творив вигадливі, на перший погляд нібито позбавлені сенсу арабески. Але якщо хтось бачив китайські рисунки XII століття, які зображують зимовий засніжений ліс, і запам'ятав чарівне плетиво тонесеньких чорних гілочок на білому тлі,— йому спаде на думку, що ці немовби химерно вимережані тушшю білі крила, може, якраз і потрібні китайським фазанам. Це їхнє захисне забарвлення.

А ось верблюдця з «обличчям» знудьгованої, бундючної, але добродушної графині. Здається, вона трохи соромиться нав'язаного їй товариства бурих і чорних ослів. Але я страшенно люблю ослів і їхній тужливий екстатичний рев. «Брат наш осел» казали ми давно-давно в Італії.

Ведмеді (бурі), якщо поминути собак, мають чи не найбільше спільного з людиною. Мавпи — це ніби криве дзеркало людини; в них ми бачимо нахабно-цинічну карикатуру на себе. У ведмедях, коли вони зводяться на задні лапи, позмовницькому кивають головою і простягають лапу, просячи хліба, є якась сентиментально-важка грація, властива вайлуватим добрякам. Офіційно годувати тварин заборонено, але хто ж може встояти перед таким промовистим, хоч і німим проханням? Щойно ми робили зауваження іншим відвідувачам, щоб вони не годували тварин, і ось уже самі не можемо втриматись і разом з нашим випадковим супутником-залізничником учиняємо несвинну боязку «змову». У відповідь на прохальні жести ведмедя крадькома кидаємо хліб і яблука, які звір хапає з дивовижною, як на такого незграбу, спритністю. Між іншим, мені відомо, що, крім сентиментальності, ведмеді схильні ще до однієї людської слабості: люблять горілку. Не пам'ятаю вже, у кого з давніх письменників я читала про ведмедя-п'яницю.

Тепер довго спостерігаємо видр, які чудно тоненько хихотять — це нагадує сміх збудженої істерички. Біля видр ми

теж зауважили якимось юнакам, котрі кидали їм хліб, що «не можна годувати тварин, бо...» і так далі. Але видри так кмітливо й кумедно діставали шматок булки, застряглий між прутами огорожі навколо басейну, що ми знову не витримали й дали їм скибку хліба. Дося аж розшарілась, очікуючи, чи помітить його видра. Помітила і на диво вправно витягла хліб з-поміж прутів.

Дивуємось, як тихо літають дрібні хижакі: яструби, канюки, шуліки. Як гучно лопотять крилами порівняно з ними сумирний голуб або куріпка! Сиви сидять на штучних скелях, непорушні, мов установлені на вершечку статуї. Лев, який уславився тим, що загриз свою дружину, дивиться на нас обурливо спокійним поглядом безкарного вбивці. Але екзотичних тварин ще мало; переважає місцева фауна: вовки, лисиці, борсуки, навіть кури, цесарки, павичі, гуси й качки, серед яких кілька незвичайних азіатських екземплярів.

Погода чудова, спека майже як у жнива, хоч уже друга половина жовтня. Ми трохи стомлені ходінням від одної тварини до другої. Дося, якій три з половиною рочки, слухняно супроводить нас, не вередує, хоч уже знає зоопарк, як свої п'ять пальців; але їй хочеться, щоб я теж побачила всіх його мешкаців. А її власна мрія терпляче очікує здійснення. Щастя, якого мала так прагне, — це «спускалка», де вона сама може виступати в ролі жвавого і спритного звірятка. Час від часу дівчинка лагідно нагадує: «А тепер, може, підемо до спускалки?» І от нарешті ми прямуємо до гірки-спускалки, минаючи дорогою відбудовувані, ще в риштованні, павільйони. По всіх аляях чимчикують робітники, заляпані вапном, усміхнені — важко не всміхатися в таку погоду.

Гірка — це дерев'яна похила площина, на вершечок її підіймаються східцями, а потім з'їжджають по ній у золотавий пісок. Ми сідаємо на лаву, знімаємо пальта, в осінньому одязі не можна витримати. Дося сама геройськи з'їжджає безліч разів, горда, що виявляє більше сміливості і вправності, ніж двоє маленьких хлопчиків, яких батько довго умовляє наслідувати «цю дівчинку». Хлоп'ята нарешті зважуються, і діти

одне за одним з'їжджають то на задках, то на животиках, що є найвищим класом у цьому спорті три- і чотириліток.

Дося, зрозуміло, спускалася б без кінця, якби ми не поклали краю цій непогамовній пристрасті. Серце в Досі стукотить швидко-швидко, на щічках темно-червоні рум'янці. Годі! Кінець! Ми вертаємось додому. Ще тільки хвилинку посидимо й помилуємося веселими барвами осені, глибокою святковою блакиттю неба, сяйвом сонця. Нескоро випаде нам такий буколичний, чарівно безжурний ранок.

1949

ПАНІ ЗОСЯ

Якось сонячного, з легким морозцем провесняного ранку я прийшла в одне з наших міністерств, де мала залагодити дрібну справу. В приміщенні пахло вапном, лаком, тирсою — цілою гамою ароматів щойно відбудованого дому. Я постукала у двері з написом: «Канцелярія такого-то департаменту» і вступила до кімнатки, де працювали дві друкарки й жінка, в якій я з радісним здивуванням упізнала Турську, мою випадкову, але добру знайому часів окупації. Обставини склалися так, що я втратила з нею зв'язок, навіть не знала, чи лишилась вона жива після зруйнування Варшави. Я дуже зраділа, хоча, власне кажучи, вона була більше зв'язана з моєю

сестрою, яка загинула під час повстання. Ми застигли в довгих, мовчазних обіймах — так при несподіваній зустрічі вітаються ті, хто разом пройшов крізь пекло.

Коли я звільнилась, ми розговорилися, тихенько, щоб не заважати друкаркам. Невесела то була розмова. Турська втратила трьох синів (вона була вдова): один загинув у Пав'яку, двоє — під час повстання. Четвертий, піаніст, позбувся руки; були в нього й інші тяжкі переживання, як, зрештою, і в багатьох. І все-таки, закінчивши свою коротку трагічну розповідь, Турська усміхнулась. А коли я досить безпорадно прошепотіла: «Вам є від чого впасти в розпач, але ваш обов'язок...» — вона, знов усміхнувшись, перепинила мене:

— Я просто не маю часу для розпачу. Ви ж знаєте, скільки тепер роботи. Адже йде відбудова. Часто доводиться затримуватись тут допізна. Для мене це єдиний рятунок...

Я вже збиралася прощатись, коли розмова раптом зайшла про спільну знайому, Зоф'ю Латоську. Вона втратила сина і сама загинула. Але лише від Турської я почула деякі подробиці її смерті. Зоф'ю Латоську я знала давно і краще, ніж Турську. Вона була дружиною майора, який всю війну «відсиджувався» в офіцерському концтаборі. Що може бути цікавого в дружині майора довоєнних часів, військовополоненого, який писав дружині листи у віршах? Ці кострубаті рядки пані Зося кропила слізьми, але взагалі багато думати про чоловіка їй було ніколи. Адже на її руках лишилося двоє дітей — Карусь і Марися. Тому пані Зося влаштувалася на службу в популярній тоді споживчій кооперації. Там в їдальні й обідала. До третьої години дня вона ретельно вписувала довгі стовпчики цифр у якісь звіти і статистичні відомості про кооперативні крамнички, які ледве животіли на торгівлі по картках. Після третьої години облагоджувала справи з мандрівними гендлярями та спекулянтами; заробляла «на борошні». Це була головна підпора, яка давала змогу утримувати сім'ю. Тільки пізно ввечері пані Зося верталася додому і вечеряла разом з дітьми. Дочка в неї, хоч їй ледве сповнилося тринадцять років, була, як на свій вік, дуже розсудлива й беручка. Вона

і до школи ходила, і обід уміла зготувати, коли матері не було вдома, і покупців обслужити. Син, шістнадцятирічний Карусь, і поготів не потребував догляду. Правду кажучи, додому він приходив як гість, а влітку й зовсім зникав, ішов у ліси, де був зв'язковим, брав участь у різних операціях — нападах на мости, залізничні ешелони. Одне слово, партизанів.

У пані Зосі я провела два тижні, коли треба було на якийсь час зникнути з очей шпигів, що слідкували за нашим будинком. Друзі порадили мені дім Латоських, як «абсолютно безпечний». І справді, вілла ця стояла на околиці Варшави, уже край полів; тут панувала ідеальна тиша, дуже сприятлива для роботи.

Раз після вечері, за якою ми сиділи тільки удвох, бо було літо, і діти вибралися з міста, пані Зося, котра того дня дуже стомилась і погано себе почувала, в хвилину слабкості призналася мені, що на мансарді встановлено радіоприймач. Це ще півбіди, але чоловік, який перехоплює передачі, — єврей. І це ще нічого, але він, як то буває з людьми, і гадки не має, що в нього на обличчі написано, хто він такий, і щодня виходить прогулятися. А всяка погань, як відомо, не спить. Хтось уже питав її, що то за єврей у неї живе.

— Це мене трохи непокоїть, — каже пані Зося, дивлячись на мене своїми карими, по-дитячому безпорадними очима. — Чого доброго, і його схоплять разом з приймачем, і заодно доберуться до... зброї, закопаної в саду.

Другого ранку, відіспавшись, пані Зося почувала легку тривогу за свої вчорашні звиряння. Але я відразу запевнила її, що буду «німа як могила». Вона заспокоїлась і за хвилину вже думала про щось інше. Збираючись на службу, пані Зося поділилася зі мною:

— Тепер, коли торгую борошном, я часто стикаюся з різними людьми. З простими. З робітниками. Розмовляю з ними. І бачу, до чого йдеться. Не може бути й мови, щоб мій чоловік, коли повернеться, і далі залишався офіцером. З цим покінчено. Доведеться починати нове життя. І я вже все обміркувала. Ми зайmemo ці дві кімнати внизу, а в інших я влаштую

пансіон. Якщо не дозволять приватний, ну що ж; хай буде державний чи ще якийсь, мені однаково, я тільки ним завідуватиму. Мені здається, в Польщу приїздитиме багато іноземців. Наша країна стане дуже популярною, я переконана. Але щоб держати такий пансіон, треба знати мови. Я говорю поросійському, трохи тямлю по-французькому, ще б тільки англійську вивчити. Без цього не можна, ніяк.

Пані Зося і справді почала вчитися англійської мови в одного мого знайомого. Цей чоловік, видатний учений, щоб прогдуватися, давав уроки, викладав і англійську, але з бідною Латоською так нічого й не добився. Вона була абсолютно позбавлена так званого «хисту до мов» і ніяк не могла засвоїти правила англійської вимови. Слово «lady» незмінно читала як «лайди».

— Ей, ей! — гримав на неї викладач, втрачаючи терпець. — Хіба ви по-польському не вмiєте сказати «ей»? Як у слові «гей». Ну-бо, крикніть: «Гей, гей!» І не «и», а «і». Лейді! Повторіть: «і», «і».

Пані Зося кричала «гей, гей», повторювала «і, і», а потім знов читала «лайди».

Обтяжену такими різноманітними турботами пані Зося я зустріла ще раз лише наступного року. Вона, дрібочучи, бігла кудись, у натовпі швидко мелькала її маленька зграбна фігурка. Мені впав в око новий капелюшок на її круглій, гарній голівці — рідкісне видовище за тих часів, коли всі доношували довоєнні речі.

— Пані Зосенька в новому капелюшку, — сказала я, привітавшись, бо здрібнілі слова дуже личили цій трохи дитинній, попри всю її статечність, жіночці.

— Повірте мені, — серйозно озвалася вона, — новий капелюшок дуже добре впливає на самопочуття.

Це було в червні тисяча дев'яцот сорок четвертого року. В липні пані Зося виїхала з дітьми на дачу. Їй дали кімнату в будинку відпочинку споживчої кооперації, де вона працювала. Днів за десять до початку повстання я одержала від неї листівку. Пані Зося з захватом писала, що за всю війну так

ще не відпочивала. Живуть вони на березі Пілиці, купаються, поряд чудовий ліс, повно суниць, буквально за безцінь. «Одного тільки я боюся,— писала вона,— не встигнути вчасно у Варшаву». Я розуміла, що означали ці слова. Радянські війська вже наближалися до Вісли, німців охопила паніка, з хвилини на хвилину можна було чекати великих подій. Подумки я перебрала всі ці спогади швидше, ніж змогла б їх переказати, і, ніби вголос закінчуючи свою думку, приточила співрозмовниці це місце з листівки Латоської.

— Так вона хвилювалася, що не встигне,— додала я,— так поспішала назустріч смерті.

— Ще й як поспішала! — пошепки підхопила Турська.— На поїзд сісти не змогла, то найняла за великі гроші вантажну машину, і цією машиною буквально в останню хвилину, увечері тридцять першого липня, всією сім'єю вони приїхали у Варшаву. Я пам'ятаю їхній приїзд, як сьогодні,— докинула задумливо,— ми ж поряд жили.

— Коли загинув Карусь?

— Наступного дня, першого серпня, під час атаки на Мокотовський форт.

— А вона, пані Зося?

— Через місяць, на Казімежовській. Вона працювала в повстанській кухні. Коли видавала бійцям обід, їй снарядом відірвало голову.

Мимоволі згадався новий капелюшок на голові в пані Зосі, що так добре впливав на її самопочуття.

Я оглянулась на друкарку. Обидві, здавалося, навіть не помічали нашої присутності. Ошатні, завиті, нафарбовані, вони невтомно сипали на папір дрібні літери; тріск машинок нагадував кулеметні черги. Під це монотонне клацання я розповіла Турській про свою останню зустріч з Карусем. Чи, може, тільки безгучно воскрешала її в пам'яті, і мовчання було красномовніше за всякі слова.

Було це влітку тисяча дев'ятсот сорок третього року, саме тоді, коли я шукала безпечної схованки в небезпечному домі пані Зосі. Я сиділа в шезлонгу в її садку й правила рукопис

статті для «газетки». Карусь подзвонив біля хвіртки, довго, нетерпляче. Коли я відчинила, він на ходу привітався й випалив:

— Ви чули? Муссоліні чорти вхопили.

— Чула, але чи не занадто ти схожий на солдата? Чи не зарано?

На ньому були ковані чоботи, кітель і штани захисного кольору, за плечима — речовий мішок. Багато підлітків так ходили, доношуючи військову форму своїх батьків чи братів. Але Карусь носив її з особливим, викличним воїнським шиком. Проте моє запитання він пустив повз вуха чи, може, недочув.

— Я голодний як вовк,— сказав мені.

Знов сідаючи в шезлонг, я чула, як він нишпорить по квартирі. Незабаром Карусь вибіг надвір уже без кітеля й мішка, в самій сорочці у блакитну смужечку.

— Ніколи в мамі не знайдеш нічого попоїсти,— мовив невдоволено. І відразу взявся перевіряти продовольчі запаси саду. Захрупав перестиглий зелений горошок, обібрав малину і найдовше затримався під абрикосою.

— Ніби й жовті, і рум'яні, а ще тверді,— гукнув мені звідти.

Незабаром Карусь виринув з-під гілля і підбіг до мене. Простягаючи на долоні кілька темно-жовтих, з червоними цятками абрикос, присів навпочіпки біля шезлонга й мовив:

— Ось, покуштуйте. Я вибрав найспіліші.

Я й досі бачу його перед собою в цій недбалій позі, ніби він присів у горянському танку. Карусь злегка погойдувався на зігнутих у колінах міцних, мускулястих ногах і, схиливши набік голову з кучмою золотавого волосся, скоса дивився на мене вузькими зеленими очима з-під довгих темних вій. Несвідомо зальотна, сповнена невимовного чару простодушна усмішка проглядала в блиску очей, у складочці на засмаглій щоці, в розтулених ніжних устах, у ледь помітному тремтінні чистого овалу обличчя.

— Пані Зося знала про загибель Каруся?

— Мабуть, ні. Так принаймні казали ті жінки, що працюва-

ли разом з нею в повстанській кухні. Вони й поховали її. З самого початку, вже першого вересня, пані Зося була на посту.

— А що з її дочкою, Марисею?

— Батько забрав її до себе. Бачте... майор Латоський не повернувся на батьківщину. Вони живуть у Франції. А може, тепер уже в Англії. Не знаю напевно.

Турська зам'ялася.

— Від Марисиної тітки,— помовчавши, сказала вона,— я чула, що дівчина почуває себе там дуже нещасною. Страшенно нудьгує за батьківщиною. З батьком не може ужитися, до того ж він знов оженився. Знаєте, з тими, хто тут не був, нам якось важко порозумітися,— докинула Турська з подивом і водночас з полегкістю, ніби в цих вістях про Марисю знаходила пояснення свого власного вибору, який вона зробила після всіх страждань і сумнівів.

Клацання машинок стихло. В кімнату принесли чай. Друкарки, шелестячи папером, розгортали взяті з дому сніданки.

Я підвелася. Розмова в установі й так надто затяглась. Я попросила в Турської пробачення за те, що забрала в неї стільки часу. Але їй все ще не йшла з думки пані Зося.

— Кажуть, хто боїться, того першого влучить. А вона ж нічого не боялась.

— Що-що, а це я знаю...— озвалась я, мимоволі засміявшись.

— Ще б пак. Ви, звісно, чули про історію з пирогом...

— З пирогом? Ні, не чула.

— Та один сусід роздзвонив про це на всю околицю.

Ми вийшли в коридор. Проводжаючи мене до сходів, Турська розповідала:

— У пані Зосі була газова духовка, і раз пізно ввечері вона пекла в ній пиріг із сливами... чи з яблуками... Було це першого вересня сорок другого року. Пиріг для дітей. Вони саме мали повернутися звідкись, де проводили канікули. В будинку більш нікого не було. Раптом, уже після десятої,— дзвінок. Пані Зося відчиняє — на порозі сусід, в якого вона позичала гроші. Бачте, вона часом залазила в борги, бо не раз і

прогорала на торгівлі борошном. Ну от, дивиться вона на сусіда й каже: «Ах, ви, мабуть, прийшли по гроші. Я пам'ятаю, але зараз не можу приділити вам ані хвилинки, бо в мене піріг згорить. Дорогесенький,— просить,— приходьте завтра, тоді й побалакаємо». І поривається зачинити двері перед його носом. А він притримав двері ногою і каже: «Ради бога, погасіть світло». Це її не здивувало, бо той сусід був у нас старший по протиповітряній обороні. «Ах, справді,— каже пані Зося,— вічно я забуваю про затемнення. Але цими днями неодмінно повішу чорні штори. Вони в мене вже є.» Ви знаєте, ми жили на краю міста, все одно що в полі, і про світломаскування не дуже дбали. Але того вечора сусід зробив страшні очі. «Негайно погасіть світло. Ви що, не знаєте — повітряна тривога! Вже цілу годину нас бомблять радянські літаки.» А пані Зося йому: «Та що ви кажете? А я й не помітила. В мене духовка так гуде — нічого не чути». Ну, після цього вона таки почула. «Ах, нарешті німцям наженуть страху. Яка радість!»

Ми засміялись невесело й одразу замовкли.

А потім я вийшла на площу, залиту сонцем; мідні ринви на новому будинку сліпуче сяяли в його промінні. Площа кишіла пішоходами й автомашинами. Рух здавався особливо кипучим проти зловісних мертвих руїн, що здіймалися тут і там. Життя долало смерть, яка залишалася тільки в пам'яті тих, хто не в силі забути.

1950

І ТУТ ЗМІНИЛИСЯ КАРТИНИ

У Варшаві я живу з тридцяти чотирьох років, усе в тому самому будинку, на тій самій вулиці. Тут я прожила більшу частину свого життя, тут написана більшість своїх літературних творів. Мешкати так довго на одному місці, коли інші за своє життя змінюють десятки помешкань, міст, країн, здавалося б, нудно й одноманітно. А проте коли б я написала повість, не виходячи за межі цього будинку, то виявилося б, що це патетична історія міста, історія Польщі, нарешті історія людини в усіх проявах її долі, особистої і суспільної. Усі ті історії були б дуже різноманітними. Візьмемо хоча б краєвид, що відкривається з вікон кімнати, де я працюю.

Скільки разів за всі ці роки, дивлячись у вікно, я повторювала, мов приспів, слова з вірша Міцкевича «Сон» (з Байрона): «І тут змінилися видіння моїх картини».

Отже, розповім історію цього краєвиду.

1

Перед моїми вікнами стояли три будиночки, втиснуті між будівлею школи, колись імені Ронталера, і задвірками Польної вулиці, а з другого боку — між кінцем Явожинської та причілками тодішньої вулиці Шостого серпня. З цих будиночків мені було видно тільки перший. Два інші ховалися за ним, і тільки потім випадково я побачила, що вони там є. Будиночок проти моїх вікон — це типова поміщицька кам'яниця, яких на околицях Варшави ще багато було на початку цього століття. Дах з давньої карбованої черепиці, що мінилася всіма відтінками червоного кольору, а вздовж фасаду — по десять вікон на першому й другому поверхах та дерев'яна веранда, приємного попелястого від часу забарвлення. І все це густо заросло диким виноградом, який виповз аж на червоний дах і так обліпив усі вікна, що ті серед зелені виблискували, мов озерця в заростях. Від подвір'я кам'яниці до моїх вікон простягся буйний садок із старанно і з любов'ю доглянутими фруктовими деревами, з городніми грядками та квітами. Збоку трохи, біля стін школи, стояли відгороджені штахетником низенькі господарські будівлі. Завжди там квокали кури, співали півні, кричали качки, іноді кувікало поросля. У садку, ясна річ, був і пес, якого з часом замінювали іншим. Шпіц, гончак, кундель, такса — я знала їх усіх, так само, як знала напам'ять обличчя і постаті здебільшого старих жінок, що клопоталися біля птиці чи в садку. Це був майже сільський закуток, де завжди панувала тиша, навесні біліли квітами грушеві крони, а восени золотилися плодами на рівні моїх вікон. Правда, тут-таки поряд була школа, де цілий день бігали й галасували діти. Але я звикла до цього щогодинного галасливого вибуху, який роз-

бывався об огорожу саду, мов нав'язлива хвиля об греблю. Я не чула його — я слухала пахучу зелену чи засніжену тишу дерев, що, наче глушник, лягала на весь міський гамір. Так тривало довго-довго, аж поки «змінилися видіння моїх картини».

2

Вересень тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року. Затріщав паркан, що відгороджував цю сільську школу. З обох боків затріщав — і від Явожинської, і від завулка, що вів на Польну вулицю. В садку отаборився загін кавалерії, іржали коні, скубли з дерев листя. З веранди зійшла літня жінка в темно-жовтому домашньому халаті й дивних червоних панчохах. Вона винесла в кошику помідори уланам. Над садком гриміли вибухи й вили бомбардувальники. Незабаром кавалерія забралася з садка. Прийшли нові солдати, зрубали кілька дерев, закотили в садок батарею польових гармат. Скоро й ці пішли, залишивши по собі витоптані грядки, поламані кущі, роз'їжджений гарматними колесами газон. Нависла загроза оточення. Але проминула. Настала ніч окупації, коли, як це буває серед ночі, ледь тліло мале життя, саме підходяще для будиночка та садка, що перед моїми вікнами. Тиха садиба поволі загоювала рани. Знову було поставлено паркан, засипано й вирівняно газон, упорядковано грядки, черепичини, що випали од вибухів бомб, замінено новими; і всі вони так свіжо червоніли серед давніх, наче їх весь час освітлювало сонце.

Уночі з дванадцятого на тринадцяте травня 1943 року будиночок і садок мало зовсім не зникли. Наліт почався десь близько десятої вечора й тривав майже дві години: наш район тоді постраждав найбільше. Бомба впала якраз посередині садка і видовбала на газоні велику яму. Та була вона, як твердили «знавці», найменшого калібру, бо коли б ні — то, безумовно, знесла б і вутлий будиночок і стіну нашого будинку, звісно, разом із кімнатою, де я зараз пишу. Зірвала вона

тільки не прикриту виноградною лозою черепицю та перетворила на скляний пил віконні шибки. Наступна бомба була вже вагою у півтонни. Вона зруйнувала будинок № 15 по вулиці Шостого серпня, до якого притулились два будиночки садка, підпалила один з цих будиночків, побила та живими поховала багато людей. Через оголені крокви першого будиночка стало видно дахи інших двох. Там, позолочені відблисками пожежі, маячили людські постаті, полум'я лопотіло, як вітрило.

Та й з цього випробування всі три будиночки вийшли врешті неушкоджені. Спалений дах відремонтували, вкрили новою черепицею. Вставили шибки, яму від вибуху засипали. І навесні 1944 року будиночок, оповитий диким виноградом, прибраний, знову стояв тихо, як і колись, і снів своїм, здавалося б, невичерпним минулим. Правда, перед моїми вікнами вже не колихався цвіт зрубаних груш, але натомість буйно розвивалася прихована колись під ними срібляста тополька, що показувала на вітрі білу підкладку своїх листочків, та ще пишніше зацвітав турецький без.

«І тут змінилися видіння моїх картини».

3

Серпень сорок четвертого року. Знову було розгороджено паркани, що відділяли будиночок від Явожинської та Польної вулиць. Між школою і нашим будинком з'явилась барикада. Хлопці в чорних беретах, робочих комбінезонах з біло-червоними пов'язками стоять на варті, снують по садку. Літня жінка в темно-жовтому халаті й червоних панчохах сходить з веранди і серед гуркоту шаленого бою роздає повстанцям помідори з кошика.

У вересні з'явилася в садку перша повстанська могила, за нею — друга, третя, четверта. Садок перетворився на цвинтар, як і вся Варшава тоді на довгі місяці стала цвинтарем. Коли під похмурим жовтневим небом ми покидали місто, довелося йти повз ці три будиночки, що, красиво ви-

струнчившись один за одним, потопали в жовтневому пурпурі дикого винограду. Цього разу вони теж лишилися нешкодженими.

«І тут змінилися видінь моїх картини».

4

Тисяча дев'ястсот сорок п'ятий рік. Варшаву визволено. Яюсь на початку лютого я стояла біля вікна в своїй кімнаті, серед кучугур паперу, книжок... і снігу — й дивилась на засніжений, розгороджений і засмічений садок-цвинтар. Могил уже понад дванадцять. Ховали тут ще й після нашого відходу в жовтні. Зате нема жодної господарської будівлі, нема будинку, оповитого диким виноградом. Стирчать лише обгорілі мури з чотирикутними дірами одвірків та віконних отворів, крізь які видно груддя руїн. Тієї жорстокої зими ворог систематично палив місто, у стократ збільшуючи шкоду, заподіяну повстанням. Спалено тоді й ці три будиночки, пам'ятки минулого.

Але тепер картини «моїх видінь» змінювалися хутко, мов на обертовій сцені. Ось поспіхом ремонтують школу; ось уже гуде юрба дітей та молоді; ось школа знову працює цілий день. Вчаться зранку й по обіді; ввечері — спершу при гасових лампах, потім при електричному світлі — працюють різні курси по вдосконаленню.

Настало перше літо після війни. Все, що залишилося в садку, зеленіє, як може й чим може. Дикий виноград заново пнеться на почорнілі руїни, колишні грядки та газони буйно заростають бур'яном. Заростають ним і могили — їх ледве можна розгледіти під лободою та кінським щавлем. Колишній сад стає місцем пустощів та ігор школярів, які з криками шаленої радості гасають і скачуть по могилах, зневажаючи прах полеглих. Іноді хтось спіткнеться об миршавий хрестик, випрямить його, постоїть хвилинку — і знову біжить, і знову кричить.

До гімназії, що в цьому будинку, по обіді ходив тринадцятилітній братів син Юрек, котрий виховувався в мене під час війни. Якось, показуючи йому з вікна, як діти ганяють по могилах, я сказала: «Це могили повстанців. Ви їх ганьбите своїм гарцюванням. Чи не могли б ви краще упорядкувати їх, доглядати за ними? Подай, хлопче, у вашому класі таку думку».

Юрек зашарівся. Він несміливий. «Якось... я не відважусь: ще не послухають мене... А знаєш, ти ж краще можеш це висловити. Напиши листа до школи». — «Гаразд. Ти хлопець тямущий». Я написала того листа. Юрек передасть його вчителю, а той прочитає в класі. Наступного дня, коли я осіннім вечором сиділа за столом і писала, до кімнати вбіг Юрек і вигукнув: «Ну що? Бачила?» Витаючи далеко думками, я запитала: «Що бачила? Що я мала бачити?» — «Отак тобі! — обурився розчарований Юрек. — Що ж ти, тітонько, листи пишеш, а потім у вікно не виглянеш? Ми цілий ранок працювали. Он подивись, що там!» На жаль, було вже темно. «Шкода, — засумував Юрек. — Але завтра, як тільки прокинешся, не забудь виглянути у вікно».

Тільки-но прокинувшись, я, за порадою Юрека, відразу ж глянула у вікно. І те, що побачила там, перевершило всі мої сподіванки. На цвинтарикові — жодної бур'янини. Кожну могилу прикрашено осінніми квітами, обкладено цеглинками чи камінцями. Дбайливі руки вирівняли похилені хрести. чисто вимели стежки між могилами.

«Молодці! — сказала я Юрекові. — З вас будуть люди. Правда, дуже ви мені заважаєте працювати. Чи не могли б ви гратись десь на полі? Може, вплинеш на своїх товаришів?» — «Гаразд! — охоче пообіцяв Юрко. Та раптом замислився і завагався: — Знаєш, тітонько, більшість моїх товаришів були на роботах у Німеччині чи Освенцімі, брали участь у повстанні. Я в класі наймолодший...» — «Ну гаразд, гаразд... Розумію тебе. Іди вчи уроки», — поплескала я його по плечі.

«І тут змінилися видіння моїх картини».

Якось однієї грудневої ночі на територію колишнього садка приїхала ексгумаційна бригада і назавтра від могил залишилася тільки скопана земля. А потім, влітку, ливами звалили небезпечні рештки стіни з-перед мого вікна. Ясна річ, школярі допомагали розвалювати стіну, вибирати й складати стосами цеглу. А що вони при цьому не шкодували ні горлянок своїх, ні легенів і кричали як навіжені,— то не треба й казати.

Потім я бачила, як під натиском рук і ніг наших запозятих хлопців обламувалися недотрошені кущі в недотрошеному війною садку. Бачила, як одного ранку хтось прийшов і зрубав, а потім і викорчував, останнє дерево — сріблясту тополю. Колишній садок перетворився в голий, витоптаний майдан, де не було тепер жодної перешкоди для хлоп'ячих забав. А тому, що бракувало шкільних приміщень і навчання провадилось у кілька змін, не було жодної хвилини, коли б майдан цей не кипів радістю життя малих чи великих школярських гулянок. Радість та вривалася до моєї кімнати через подвійні зачинені вікна, тобто навіть і взимку. Стежка, витоптана через пагорки руїн, стала чудовою доріжкою для саночок, а замерзлі на майдані великі калюжі — ковзанкою, на якій навіть грали в імпровізований хокей. Гармидер ігор утихав лише в ті дні, коли йшов великий дощ: і я тепер благословляла непогоду, хоч завжди люблю сонячне небо. Перші роки після війни гармидер не втихав — підкреслюю це — навіть під час шкільних канікул. Але діти мене мучили не так, як дорослі: граючи у футбол, вони гасали, мов коні. Глухий відголос кожного удару супроводжувався таким галасом, наче це йшов матч у присутності багатотисячної юрби. І часто ці матчі тривали від обіду до десятої години вечора. Молодь має добрі очі, а літні сутінки дуже довгі.

«І тут змінилися видіння моїх картини».

Цього разу змінився не стільки краєвид перед моїм вікном, скільки моє ставлення до того, що там діялось. Я стала звикати до руху й галасу, стала придивлятись і по-філософському розмірковувати над їхньою природою. І тепер, коли минуло вже кілька років нового періоду нашого життя, я підводжу підсумок сутності змін, які відбулися навіть на тих кільканадцяти метрах краєвиду перед моїм вікном. Як я вже казала, шарварок і галас на майдані тривав цілий божий рік. Лише в сорок восьмому та сорок дев'ятому роках я помітила, що влітку майдан іноді цілими днями був безлюдний. І це свідчило, що частина дітей виїхала на літні канікули в табори чи на дачі. В тисяча дев'ятсот п'ятдесятому році сталося так, що весь серпень я жила у Варшаві. І весь серпень на майдані перед моїми вікнами панувало цілковите безлюддя і тиша. Ця тиша не потребувала особливих коментарів. Просто цього року вся молодь і всі діти нашого району під час шкільних канікул відпочивали в таборах, на курортах, дачах. Це безлюддя свідчило про пульсування нового життя, закони якого вивели молодь з пилуки руїн і будов на відпочинок до моря, в поля, гори й луки...

Коли я спостерігала за іграми, які не давали мені працювати, спонукала мене замислитись ще одна річ — сам характер тих ігор. Перших два повоєнних роки ігри в дітей найчастіше були просто кошмарними. Вони бавились у війну, в облави, навіть у розстріли. В руках хлопчаків найчастіше можна було побачити дерев'яні пепеша, а то й автомати. Навіть дівчата брали участь у таких забавах, імітуючи виття сирени, вибухи бомб, евакуацію в бомбосховище й таке інше. Іноді, дивлячись на це, я з тривогою думала: «Війна не щезне доти, поки діти будуть так гратися». Сьогодні діти під моїм вікном граються по-іншому. А чи надовго? Чи назавжди? Це залежатиме від того, в що надалі гратимуть дорослі. На жаль, мені вже доводилося чути, як дитина

запитувала в матері, чи можна в крамниці іграшок купити атомну бомбочку.

«І тут змінилися видіння моїх картини».

7

Розпочалося будівництво Маршалковського житлового масиву. Довгий час, переносючи пісок і цеглу, стріла підйомного крана рухалася на тлі руїн та скелетів кам'яниць вулиці Шостого серпня (яка одна тут повернулася до минулого, взявши собі знову назад назву Нововеїської). Та одного разу приїхали на майдан два екскаватори, два потужні бульдозери, з'явилася бригада юнаків із «Служби Польщі» і зчинили такий галас, що проти нього колишній гамір був наче подих леготу, однак цей галас я сприймаю значно краще. Може, тому що колишній галас неначе санкціонував собою існування цих руїн, а гуркіт машин, який я чую тепер,— це галас творчих зусиль. Він вражає, мов джерело, що тільки-но забило, хоч тут здійсмають лише хмари пилу. Але крім радості, що й наш зруйнований район увійшов до плану відбудови,— крім стурбованості, як то воно буде, в нашому будинку сполошилися, а чи не знесуть будинок цей зовсім. Чутки ходили, що мають знести, і то незабаром, бо тут проляже нова вулиця, бо «вже ходили й міряли» тощо. А розум волав: це неможливо! І ось після стількох тривожних розмов, після вивчення макетів, планів і креслень ми дійшли такого висновку: є всі підстави сподіватися, що наш будинок, який так багато натерпівся лиха, не загине жертвою відбудови.

У свою кімнату я вросла і серцем, і життям. Дивлюся тепер із неї на краєвид, що стільки разів мінявся, і прагну уявити собі ті будинки й споруди, що тут зводяться.

Сподіваюся, вони не затулять мені світла й неба? Можливо, на місці колишнього садка з'явиться новий сад-сквер між будинками для людей праці. Тієї праці, яка творить нову велич Польщі.

СІЛЬСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ

Пий, як чарку наливають,
Скачи, враже, коли грають,
Наслухай, як дзвони дзвонять,
Утікай, як в шию гонять.

(Приспів до танцю)

I

У суботу перед третьою неділею жовтня десь по обіді почали з'їжджатися гості на весілля Зузі Ясноти. Перші прибули з найдалших країв, аж із Вроцлава, Міхал Богу-

ський і Анеля Павоняк, брат і сестра Малгожати Ясноти. Анеля привезла з собою двох дітей, Фелька та Ельжуню, лише трошки старших за сімнадцятилітню молоду.

— А Геленка? А Стасек? — допитується Малгожата про братову й швагра.— А твої, Михасю, діти, що, не приїдуть?

— Не приїдуть. Вийшло так, що кожному з них завадило щось невідкладне на роботі. А Геленка, як завжди, слабує.

Малгожата зустрічає гостей, радіючи їм, і разом з тим мало не згоряє з сорому: до весілля в хаті ще нічого не приготовлене, роботи по саму зав'язку. Зузя та її наречений, Чесек Рucinський, перекручують м'ясо на котлети; на кухні, крім Малгожати, порається її друга сестра, Павліна Шатковська, і братова, Леокадія, що за найстаршим Богуським, Лукашем. Всі три жінки вже не молоді, кожній за п'ятдесят, невеличкі, худі, щербаті дуже, але спритні й міцні. Робота в їхніх руках аж горить, важкі баняки переставляють без натуги, мов пір'їни. Малгожата пильнує за казанами, де варяться воліві й свинячі ноги, і приправляє дві грудинки, щоб поставити їх у духовку. Леокадія відриває тісто шматок за шматком з глибокої миски і робить пончики. Павліна смажить їх у смальці і обвалює в білій пудрі з цукру. Дві позичені широкі стільниці завалено кульками з тіста. Готові вже, спечені й обцукровані пончики лежать у бляшаних ночвах. Підлога заляпана жиром, засмічена покидьками, затрушена мукою: маленький мурий кіт тремтячи ніздрями винюшкує, де ще чого злизати чи з'їсти.

— Що я вдію! Не встигаємо,— виправдовується Малгожата, вибачливо посміхаючись. Очі її променяються: — Чотири дні мучимось, вже четверту ніч не спимо, а роботі кінця нема. І не видно!

Фелюсь Павоняк, окинувши поглядом хату, у якій не один рік прожив, здивовано каже:

— Я й забув, що тут так низько. Мені здавалось, що тут вище й світліше.— І поспіхом додав: — Але й так гарно. А ще як прибрано...

Хороший він парубок. А втім, Фелюсь із самого дитинства на такого показував. Одежа на ньому ошатна, світле волосся гладенько зачесане вгору, обличчя ясне, погідне, все вважає, щоб когось не зачепити, щоб нікого не образити. І голову має розумну: іспити склав якись надзвичайні, тепер навчається в університеті. Малгожата приголомшено дивиться на своїх вичепурених родичів. Міхал, той уже дев'ять років живе у Вроцлаві, а зрештою, і давно вже міська людина,— ще з шістнадцяти літ, коли забрав його до себе в науку електромонтер, родич тут одних на селі: тепер Міхал службовець, завідує міським складом електричного устаткування. Але ж Павоняки лишень рік тому, за намовою Міхала, перебралися до Вроцлава, переписавши на Малгожату й Щепана Ясноту хату і господарство, що припало їм за аграрною реформою після німця-колоніста: а гляньте ви тільки, що за цей рік з Анелі Павонякової та її дітей стало! Анеля була в їхній сім'ї найуродливіша, але, як вийшла заміж, у чорній сільській роботі змарніла, згрубла. А в місті відразу такого глянцю набула — справжня тобі пані, поважна і вродлива ще, хоч уже і у літах. Фелек — студент, Ельжуня — працює в крамниці. Тільки щось ця Ельжуня носом крутить, роздивляється так, наче вперше в житті у цій хаті.

— Хіба ж тут можна танцювати? — сумнівається вона.— Скільки тут поміститься? І такі діри в підлозі... тільки спотикатися...

— Не журись, Ельжуню! — заспокоює Малгожата.— Діри на завтра залатаємо, підлогу полагодимо. І потім, тут будете лиш їсти. А танцювати — у матері молодого. У пана Чесека.

— У пана Чесека?! Розігрівшись, у легенькій сукні так далеко йти?

— То ж недалеко, Ельжуню! Хіба ти вже забула, де живуть Руцинські?

Малгожата здивовано поглядає на свою небогу. Вона єдина серед присутніх жінок у хаті пухка, огрядна, волоока, з карими, як свіжовилущені каштани, очима: коси після перма-

ненту кучерявляться, як руно чорної овечки. Модна з неї панна: блузочка, спідничка, лакований пасок, панчішки стильні — справжній тобі шик міський. У місті вона продає в крамниці — то отут, бачиш, їй вже в голови низько, Фелек теж змінився, але ж усе такий самий свій — щирий, усміхнений, не копилить губи. Теж і Анеля: обізветься — і одразу видно, що ставиться добре, все розуміє, все вибачить, навіть і цей шарварок у хаті.

Незважаючи на такий гармидер, Поля Шатковська і Людзя Богуська, неначе й не відриваючись од пончиків і не забираючи Малгосю від гостей, уже приготували чай, почастивали гостей свіжими пончиками, кров'янкою, солодкими тістечками. Гості п'ють німецький, солом'яного кольору чай, хвалять ковбасу — такої ні за які гроші в місті не купиш! — розповідають, як їхали. Взагалі добре було їхати, без штовханини, погане лише сполучення з селом Павловіці. До Варшави довелося їхати залізницею, а там — автобусом повернутись назад до полустанка Олшувка. Їдучи зі Щепаном, ще й трохи змерзли: вітер був сильний, і навіть дощ намочив. Чи то завжди у Павловіцях така погода? Бо в них у Вроцлаві весь жовтень спека стоїть, як улітку, ясне сонце, погода — аж любо. Щепан Яснота, який привіз гостей на своїй підводі з гумовими шинами, не сідаючи, стоїть на порозі: йому ще треба піти прикрити попоною й нагодувати гнідого, бо за дві години має їхати на автобусну станцію. Але йти від гостей не хочеться, він зволікає, слухає, що кажуть про погоду, запевняє, що в Павловіцях досі теж була гарна погода, а зіпсувалась оце тільки сьогодні. Молодша дочка Яснотів, дванадцятирічна Ядвіся, пронизливим голосом «присягається», що татусь правду каже, бо ще вчора було тепло й гарно надворі. Гості недовірливо підтакують: «Так, холодна у вас погода». Щепан каже, що в такому разі чай не допоможе, треба випити чогось такого, що розігріло б міцніше. Можна б якусь літру випити з гостями ще до весілля.

— Мати,— звернувся він покійно до жінки,— дай соку...

І вони випили по чарці улюбленого напою — горілки з соком.

Щепан Яснота на чотири роки молодший від своєї дружини, але на вигляд старіший за Малгожату, — у неї ще й тепер стан стрункий, як у дівчини. І навіть зморшки біля уст і сірих променистих очей надають їй обличчю скоріше зажуреного, аніж постарілого вигляду. Щепан кістлявий, високий, обличчя худе й землянисте, погано виголене, у роті більше дір, ніж зубів. Квадратні щелепи й дуже випнуте підборіддя наче додають йому енергійності. Але погляд його невеличких очей радше лякливий і покірний, а широкі губи або стиснуті в дуркуватій задумі, або розтягнені в щасливій дитячій усмішці. Малгожата знає, що в цьому погляді і в цій усмішці — весь справжній Щепан, який за шістнадцять літ не спромігся збудувати хату для своєї родини. І тільки завдяки Павонякам не поневіряються вони тепер по людях, а їхні чотири гектари землі виростили до десяти, та ще й із садком і різними господарськими будівлями. Але то клопітне багатство, бо роботи по вуха, а здоров'я у Щепана погане: цілу весну харкав кров'ю, недавно повернувся з санаторію, де лікувався три місяці. Вважає, що тепер вилікувався вже зовсім, палить цигарки, п'є горілку, і ось, як і всі, вже четверту ніч майже не спить: одну лише тушу кабана довелося розбирати цілих дві доби. А тепер, перше ніж їхати до автобуса, — він чекає свою вісімдесятишестирічну матір, — Щепан хоче похвалитись перед гостями молодою:

— Ну що, гарну маю дочку, правда? — щиро запитує він. — Вся в маму вдалася!

— Еге ж, схожа, — потакують гості, але потиху думають, що далеко Зузі до тієї Малгожати, якою вони пам'ятають її змолоду. Ані того погляду променистого, вологого, як росяний листочок, ані того рум'янцю на щоках, ані звабливої усмішки. В Зузі стрункий стан, рухи пружні й рішучі, сама невисока. Нижня губа й підборіддя випинаються, як у батька, очі голубі, великі, гарні, але погляд сухий, без блиску: брови чорні й красиві: щоки бліді, але свіжі й гладенькі. Було

в ній наче не по літах багато впевненості і тверезості. Якесь передчасна дозрілість. Зузя подобається хлопцям, Чесек Рудинський — це вже другий наречений. Дуже пристойний хлопчина: юний, гнучкий, обличчя довгасте, смагляве, але свіже; очі карі, темний шатен, чуприна, як тепер модно в молодиків, стирчить високою шапкою, а коли він схиляється, — спадає довгими пасмами, хоч косу заплітай. У Чесека вигляд молодший, як на його двадцять чотири роки, а Зузя, навпаки, видається не сімнадцятирічною, а старшою. Обоє вони дуже мовчазні. «Взагалі нічого собі, — гадають гості, — тільки хтозна, про що з ними говорити». Дуже вони заклопотані своїми справами: як-не-як, момент у житті неабиякий, а може, просто зайняті роботою. Нарешті вони впоралися з м'ясом, віддали миску з фаршем тіткам і, забравши з собою Ельжуню та Фелюся, йдуть на село. Треба ще зайти до сусідів, дещо позичити на завтра.

Тепер старші розбалакались. Павліна й Леокадія, не відступаючи від варива, розпитують про Вроцлав. Адже з усіх присутніх у хаті лише вони одні все своє життя прожили в Павловіцях. Ясноти теж молодість свою перебули в місті, та ще й у Варшаві, а Леокадія з Павліною іноді тільки приїздили до них, але ненадовго. Поля Шатковська за лимарем, землі в них від батьків було, мов кіт наплакав, але аграрна реформа дала їм землю: за десять років нової влади й на верстат лимарський спромоглися, і дітей у люди вивели, всі вже до міста пішли, крім найменшого, що хоче на селі залишитись. Те, що Малгожата й Анеля сестри, — відразу видно. Поля інакша. Чоло в неї невисоке, але випукле. Колись щоки в неї теж були випуклі і шия свіжа, повна й біла. Тепер з того всього лишилась тільки шкаралупка, але серце в тій шкаралупці таке ж неспокойне, як і раніше. Якось, ще за її дівування, в панському дворі з'явився художник, — малюючи її, він сказав, що є в ній щось від середньовічної мадонни. Від того часу неспокій і туга за прекрасним життям, що ввижалось їй за незрозумілими словами «середньовічна мадонна», ніколи не залишали її. Потім вона вийшла за

лимаря Яна Шатковського, і виявилось, що в нього на серці теж неспокій і туга, але не стільки за власну долю, як за долю всього села, країни і навіть цілого світу йшлося йому. Коли після другої світової війни з'явилися на селі люди, які закликали до іншого, кращого життя, Шатковські відразу пристали до них. Вони вступили до партії і довго почували себе так, немов заново на світ народилися. Тепер вони наче трохи втомилися, пригасли, щось у них надломилось, але не знати, що саме, проте неспокій і туга за чимось іншим, кращим, знову сповнювали їх. І тепер Поля пожадливо слухає розповідь Анелі, бо, може, десь там далеко не так кепсько, як у них в Павловіцях.

У Леокадії Богуської зігнутий ніс, як дзьоб у кібчика, ще пухкі вуста, хоч оточені вже глибокою борозною на зів'ялих щоках, але ще помітні сліди колишньої, незвичайної якоїсь і суворої трохи вроди. Леокадія з багачів, але сім'я в них була велика, і тому на її частку припало небагато ґрунту. За Лукаша вона вийшла з любові, батьки її були проти: Богуські бідні, як старці, два морги землі на шістьох. Тим часом Лукаш, як виявилось, мав золоті руки. З дитинства він знався на мулярці, і з тієї мулярки не лише вибудував будинки на жінчиній землі, а й землі трохи прикупив, фруктовый садок заклав. І тепер теж заробляє мулярством, але здебільшого в місті, бо в селі мало будуються, люди кажуть — не варто. Льодзю і Лукаша вважають заможними господарями. Недарма стара бездітна тітка Бобжинська, спостерігши, які вони хазяйновиті, переписала Льодзі свою садибу за те, що догодують її до смерті. Богуські одразу ж поселили там свого найстаршого, сімейного вже, сина, Яцека. Взагалі хоч як би там часи мінялись,— Леокадія завжди спокійна. Вона не вимагає від людей чогось для себе, не випомінає їм своїх кривд, чужій долі не заздрить і своєю не хвалиться; просто живе собі, та й годі, досить навіть завзято живе. А про Вроцлав слухає, бо цікаво ж послухати, як люди живуть в інших місцях.

Анеля Павоняк, за своїм звичаєм, склала руки на грудях,

схилила набік ще зовсім темнокошу голову й поволи, тихо розповідає про своє вроцлавське життя. Малгожата слухає, затамувавши подих. Її дуже непокоїло, чи пощастить Павонякам у місті, чи, може, вони жалкуватимуть, що позбулися господарства в селі. Проте, чого їм жалкувати? Стах Павонях тільки даремно в селі марнував силу. Він чудовий тесля і токар, крім того, людина спритна: хоч ґрунту власного вони до реформи не мали, але на клаптику землі, орендованому в Лукаша, Стах побудував гарненький, мов цяцька, будиночок і знайшов там місце й для майстерні. Не дивно, що в місті Павоняка запримітили. Через Міхала, давнього вроцлавця, він улаштувався на відомому вагонобудівному заводі. А оце закінчив курси, і тепер перед ним ще кращі перспективи.

— То що, добре вам у тому Вроцлаві? — хоче впевнитись Малгожата.

— І чого б це їм було погано? Вроцлавське життя, голубко моя, ні в яке порівняння не йде з тутешнім життям. Це ж місто! Та ще й яке! — відповідає за сестру Міхал.

— Кажуть, дуже зруйноване, — вставляє Леокадія, обсипаючи борошном котлети.

— Це так. Але й те, що лишилось, — ще велике й прекрасне місто. — І Анеля з Міхалом одне перед одним почали розхвалювати Вроцлав.

Міхал Богуський — середнього зросту, стрункий, обличчя в нього відкрите, присмне, очі ясні, сірі, а підстрижена над чолом чуприна вже сріблиться: людина він розумна, і йому завжди щастить. Малгожата любить його найбільше з-поміж своїх братів, а з його дружиною, Геленкою, вони замолоду жили, як сестри.

— Все добре, тільки те недобре, що далеко так живете, — скаржиться вона. — І коли ж я нашу Геленку побачу, коли? Розкажи мені, Міхале, про неї. Що їй таке, на що вона слабує? Чи й тепер вона така гарна, як була?

— Серце в неї хворе. Я не знаю, чи й тепер вона гарна, тільки знаю, що завжди її кохаю. На руках би її носив! Хоча з мене ще кавалер ого-го! — засміявся раптом Міхал, і затан-

цював на місці, притупнувши бадьоро ногами.— Але й на тобі видно вже літа,— закружляв він сестру.— Зробилася, мов сухарик.

— А я своїх літ і не відчуваю. Не відчуваю, та й годі...— сяє Малгожата, радіючи, що Міхал, як і колись, жартує.— Якщо хто питає, кажу, що маю шістнадцять років! І ні року більше! Ані року!

— А мені здається, що Малгожата така ж, як і тоді, коли ми одружились,— ображається Щепан.— Обличчя таке саме, очі такі, на зріст така ж, як і була... Я ніяких змін в ній не бачу — все, як було.

Убігла Ядвіся і дзвінко вигукнула:

— Тату, тату! Треба вже їхати по бабусю.

— Моя мама приїде на весілля,— пояснює Щепан,— що ми тут зі своїми роками! Мамі моїй вісімдесят шість років, а вона вибралася в таку далеку дорогу аж із-за Варшави, з-під Мінська Мазовецького.

— Щепане, їдь швидше, а то запізнишся до автобуса,— підганяє Малгожата.— Щепанова мати ніколи в нас ще не бувала,— пояснює вона гостям.

— Щепане,— затримує його Міхал Богуський.— Стривай, то ж і я вперше у цій вашій хаті, на новому господарстві! Хильнути б з тобою чарчину на новосілля. Ви дуже боялись колгоспів, а тут, бачу, скоро куркулями постаєте в нашій народній державі.

— Неправда! — заперечує Малгожата.— Наші чотири гектари ми перепишемо Зузі, а на отих шістьох — то я тільки й знаю, що з ранку до ночі мушу працювати! І це тільки, щоб кінці з кінцями звести. Бо ж на ті різні закупівлі треба все до зернинки віддати...— Малгожата раптом сплеснула руками: — Мати божа! Курей ще треба скубти! Щепане, іди уже хутчі! І візьми рядно — вкрити бабусю!

Випровадивши чоловіка, вона ввійшла до хати, несучи в руках два півні та дві курки, в яких звисали до землі закриті голови. Вона сіла на стільчик. Леокадія підсунула до неї ночовки з водою, а Поля — кошика на пір'я. Ядвіся

то вбігає до хати, то вибігає, все виглядає когось, їй все ще мало гостей, хочеться, щоб уже весілля розпочалося.

— Не крутись по хаті,— свариться Малгожата.— Пір'я мені розвіюєш! Пішла б краще Зузю пошукала, де це молоді пропали?

Але Зузя вже сама надходить з цілим кошиком скляного посуду, позиченого в сусідів.

— Холодно стало надворі,— каже вона,— певне, й завтра не буде погоди.

Усі поглядають на віконце, що виходить на захід. За ним видно клубчасту темно-синю хмару, з-під якої виглядає яскраве сонце. Хмари від сонячного блиску темніють ще дужче.

У хаті все принишкло. Три весільні робітниці замовкли за своєю роботою. Чути скрегіт зрушених конфорок, булькотіння вареної страви, шурхотіння вискубуваного пір'я. Зузя взялася прикрашати вікна. Ще вранці вимила шибки, а тепер обмотує білим гофрованим папером вазони. Нігтем вона проводить по краєчках, щоб вони гарніше вигинались. Анеля Павонякова вправно допомагає небозі, в неї завжди руки лежать до такої тонкої роботи. З рожевого цигаркового паперу вони вирізають вузьенькі смужечки і ними, мов стрічками, оповивають білі огорнуті горшечки. Папір шелестить, Міхал Богуський дивиться, як працюють жінки, і розважає їх жартами. Раптом затарохкотів якийсь віз, та ще й так гучно, наче в'їздив просто до хати.

— Щепан? — дивується Малгожата, але з подвір'я чути пронизливий голос Ядвісі, і за якусь мить вона повідомляє в хаті:

— Дядько Гжегож і тітка Ягуся приїхали!

До хати увіходять Гжегож Богуський, наймолодший Малгожатин брат, високий, ставний чоловік з невеселим обличчям і терпкою посмішкою: коли він зняв шапку, над чолом забіліло волосся, але так, що не збагнеш, чи то сивина, чи то воно просто таке світле. Він увіходить перший, а за ним уже дружина. Одразу видно, що вона старша від нього, теж висока на зріст, обличчя зморшкувате, ніс довгий, підбо-

ріддя гостре, коси з-під хустки вибиваються ще зовсім чорні, а обличчя сяє зичливістю.

— Добридень вам, як ся маєте? — привітався Гжегож.— Ото ми вибралися! Казав жінці, що легко вдягнулись. Десь на ніч, мабуть, мороз візьме. Промерзли до кісток. Двадцять кілометрів у такий холод! Міхал! О-о, давно я тебе не бачив!

— А ти, брате, вже сивий! — сміється Міхал, ляскаючи його по плечах. Вони поцілувались.

— Він завжди, з дитинства такий білий, хіба ти не пам'ятаєш? — захищає Малгожата Гжегожа.— Може, трошки посивів, але цього не видно. Зовсім не видно!

— Як же тут не посивієш? Жінку взяв стару, от і мусиш до неї прилаштовуватись,— безцеремонно відповів Гжегож. Сказав він так зумисне, на злість, бо пам'ятав, як йому родичі випоминали, що взяв немолоду дівчину.

— А Ягуся зовсім не сива! Не сива! Вона видається молодшою за тебе,— захищає Малгожата вже братову.

Йй якомсь ніяково, бо й вона була проти, щоб Гжегож оженився на старшій, дарма що потім сама вийшла заміж за молодшого. Але вона ще тоді була гарна дівчина, хоч уже не першої молодості, та й Щепан теж був не юнак. А про Гжегожа, тоді ще зовсім хлопця, казали, що бере він стару негарну вдову, ще й з дітьми. А головне — була вона з далекого села, і її ніхто не знав. Потім виявилось, що Агнешка хазяйновита, працювита й лагідна жінка: дітей з першого шлюбу вона вивчила, відділила належне їм майно, і залишились вони з Гжегожем самі на невеличкому господарстві, налагодженому, мов годинник. Гжегож завжди був трохи нерозторопним і тому потребував таку дружину, яка могла б і в руках його тримати, і за матір йому бути.

Агнешка не скаржиться, навіть і не показує, що в дорозі змерзла. Вітаючися з усіма, обіймається, цілується, кожному приємне слівце знайде, до kota й то всміхнулась: «Ладного котика маєте». Вона виймає із згортка забитого півня і кладе його поруч розпотрошених Малгожатиних курей. І не тільки кладе, а бере стільчика й сідає скубти курей.

Знову чути під вікнами тупіт копит і тарахкотіння воза: це вже Щепан! Всі підхоплюються, щоб вітати бабусю, але Щепан приїхав сам, і дуже схвильований. Він трошки запізнився до автобуса й нікого вже на зупинці не застав. Або вони й цим автобусом не приїхали, або, не чекаючи нікого, пішли пішки. Але кудожу ж? Дорогою він нікого не зустрів. Занепокоїлись усі, хто був у хаті: хоч, правда, бабуся їде не одна,— запрошено на весілля всіх Щепанових родичів. Щоб заспокоїтись, почали розповідати одне одному різні щасливі випадки, які траплялися в дорозі зі старими людьми. Гжегож Богуський і Щепан випили, щоб розігрітись.

— Щепане, де ми ночуватимемо? — турбується Гжегож.— І де я коня поставлю? Мороз чи дощ може бути вночі, не залишати ж тварину надворі такої негоди.

Щепан, лагідно дивлячись на нього, щирить жовті з'їдені зуби у щасливій дитячій усмішці.

— Не бійся, Гжесю,— і ночувати знайдеться де, і коня поставити,— заспокоює він стурбованого шварга, хоч і сам ще не знає, де їх доведеться розмістити.

Малгожата притишено розповідає Ягусі, скільки-то в них ще роботи, як вони витратились на це весілля. Наречений за горілку й пиво заплатив, але скільки ж на все інше грошей вилетіло! А їхній найкращий кабанчик, що лишився їм після здачі свиней державі, чого це коштує? Яловичини й ніжок пішло більше, як на шістсот злотих, не рахуючи вже, скільки мусили вибігати по м'ясних рундуках та часу витратити! А борошно на печиво! А цукор, а приправи! А посуд, що взяли в пункті добрих послуг у повітовому містечку! А вінчальна сукня, фата, туфлі! А вінчання! В неділю після пізньої обідні вінчання особливо дорого коштує. На цю розмову в супроводі кількох парубків увіходить до хати Ельжуня Павонякова і, почувши про шлюбну сукню, каже:

— Хто тепер до вінчання білу сукню справляє? Я вінчатимусь у костюмі.

Розмова Малгожати Щепанові не подобається:

— Мати, ма-ати-и, годі, не кажи такого. Весілля — так

весілля. Може, це вже останнє таке весілля на селі. Адже тепер тільки підуть розпишуться, і все. Тож хай у Зузі буде таке весілля, щоб люди запам'ятали.

— Кошти! Кошти! — знизує плечима Гжегож. — Скільки я пам'ятаю — гості завше платили за весілля. Коли молоді викликають гостей, гості наскидають повно грошей.

— А коли молоді не хочуть цього обряду? Кажуть, що таке тепер тільки в театрі чи по радіо, — сміється Малгожата і ясним поглядом просить вибачення за ці балачки про кошти.

— А як у вас, голубко, з вінчанням? — цікавиться Міхал Богуський. — Цивільний шлюб уже взяли?

— Та ні, не взяли, — по хвилі мовчанки стурбовано відказує Малгожата. — Власті не хочуть їх реєструвати, бо Зузя ще не повнолітня.

— Як так? Реєструють і неповнолітніх! — дивується Міхал.

— Авжеж, — ніяково мовив Щепан. — Реєструють, коли вже припече. А в нас цього нема. Наша Зузя шанувалася, зберегла себе. А втім, велике діло — за п'ять місяців їй сповниться вісімнадцять, і тоді зареєструються.

— Звичайно, воно так, — погоджується Міхал. — Але щоб не потрапили в біду: на світі всяк буває...

І Анеля, яка завжди була розважлива, застерігає:

— Не кажу, що у вас так буде, але ось у Вроцлаві як сталося: повінчались у костьолі і вже дитинки дочекались — а чоловік собі передумав і розписався з іншою. І дитя тієї вінчаної жінки вважається незаконним. Бо тепер тільки цивільний шлюб визнають.

— І Полин чоловік те саме каже, — лякається Малгожата. — Але він партієць, то й мусить так казати.

— До чого тут партія? — знизує плечима Павліна. — Янек каже те, що кожному відомо.

— Та не лякайте, не лякайте, — в тупуватій задумі повільно цідить Щепан. — Зузя не за чужого ж іде. Настане пора — й усе буде зроблено. О, гляньте-но, мати молодого до нас летить! — жваво додає він, глянувши у вікно.

В сутіні пригаслого вже дня крізь вікно видно, як до хати наближається огрядна жвава жінка. Вона йде з палицею, але дуже хутко, і не підпирається нею, а тільки відштовхується з підскоком, наче вигецує на осідланому скакуні, що біжить клусом.

— Оце така Руцинська? — здивувався Міхал Богуський. — Що ж це з нею скоїлося, що вона так скаче? Я б і не пізнав її.

— Нога в неї болить, — відповіла Малгожата. — З війни слабує на цю ногу, ще з того часу, як тебе, Міхале, німці забрали були. Потім їй операцію зробили, та нічого не допомогло. Але вона з тією хворою ногою така прудка, що й здорового пережене. Йй-бо, правда!

Руцинська зі своєю палицею і в шмаття замотаною ногою, розмашисто ввалюється до хати. І вмент хату сповнює її хрипкий гучний голос.

— Добривечір всьому товариству! — гукає вона. — Впізнаю всіх чи ні? — галасливо вітається вона з приїжджими. — Це Гжегож Богуський, а це Міхал. Ой пане Міхале, я вас років шістнадцять не бачила! Але в мене така пам'ять на обличчя, що навіть якщо людина зміниться, все одно я її пізнаю. А то хто? Гжегожева дружина? З-під Блонь? Бачила, як ви їхали, ще й години не минуло. І вже жінка скубе півня! Дайте-но я вас поцілую, люблю таких! Але що це я бачу? Ноги ще тільки варяться? Грудинка допіру смажить-ся? Пончики ще печуться? А лавки! Лавки ще не збиті! Підлоги ще не вишарували, не вимили! Коли ж ви встигнете? В мене перед весіллям завжди до четвертої години, бувало, вже все готове й прибране, лишалось тільки гостей приймати й столи накривати. А що ж, навчилася до весілля готуватись: чотирьох синів оженила, дочку заміж видала. Ой людоньки, що ж це я хотіла? Прибігла сказати, що хату вже вибілено, прибрано, лавки всі прибито, місце музикам готове. В мене так! Ну, товариство, до побачення. Ще що? Ага — я навіть порошоків од головного болю набрала, бо гості після горілки іноді люблять таке вживати. Підлогу вимито, воском

її ще натру, щоб легко було танцювати. І, бога ради, поспішайте з вашими роботами, бо як завтра зранку почнуть з'їжджатися гості, вже ні з чим не впораєтесь.

Наговоривши отак — ніхто не встиг і слова сказати їй у відповідь,— Рудинська вискочила з хати. І, хоч усі повернули очі до вікна, за сутінками ніхто не розгледів, якими спритними скоками подалась вона межею до своєї садиби.

— Ну й заповзята жінка! — засміявся Міхал Богуський.

— Балакуча, як деркач,— понуро буркнув Гжегож.

Малгожата обачливо озирнулась, але, на щастя, молодих знову кудись понесло, проте вона таки стишила голос:

— Дуже говірка. Завжди має і вміє щось розповісти. Така говірка, що навіть коли до гмини радіо приїздило, то її брали, щоб по радіо говорила. І говорила!

— Темно вже, засвітіть лампи,— нагадує Щепан.— А я, певне, ще раз поїду до автобуса. О сьомій ще один приходить.

Павліна і Леокадія вже долили гасу в дві восьмилінійні лампи, засвітили їх і повішали на гачках: одну над піччю в кухні, другу біля вікна.

— Це таке освітлення? — незадоволено озивається Ельжуня.— То й у Рудинських танцюватимемо поночі?

— А ви запишіться до кооперативу, відразу буде й електрика,— глузує Гжегож Богуський.

— І неправда! — гнівається чогось Малгожата.— В нас навіть керівник державного господарства, цих рибних ставків, і той не має електрики. Тільки телефон йому поставили.

— Що це за село,— пхекає Ельжуня,— ні тобі радіо, ні електрики...

Цієї миті Ядвіся, яка весь час когось виглядала, вбігла знадвору й гукнула, що на вулиці зупинилась якась підвода. До хати не під'їхала, але з неї злазять якісь люди, певне, гості. Всі заворушилися, але ніхто не встиг вийти назустріч, як на порозі з'явилися Щепанові родичі, ті, яких довго очікували. Стара Щепанова мати і дочка її, Катажина Гондкова, ввійшли зі словами: «Слава Йсусу Христу!»; за ними —

Юзеф Яснота, Щепанів брат, працівник містечкової міліції, його син і невістка віталися вже по-новому: «Добрий вечір, от ми нарешті й приїхали». Дванадцятирічний Кубусь Гондек зовсім не привітався, не привіталось і замотане в хустку немовля, яке тримала на руках Катажина Гондкова. Обидві літні жінки дуже вирізнялися серед присутніх своїм убранням. На бабусі була домоткана спідниця давньої роботи, з тканини у вузькі чорно-червоно-зелені смужки і з такої ж тканини намітка, що огортала шию і спадала на плечі. Коли Гондкова розкутала велику картату хустку, виявилось, що вона теж у такій, як і бабуся, спідниці та голубій кофтині, облямованій стрічками.

Розпитуючи гостей, як вони дістались і як сталося, що Щепан не зустрів їх біля варшавського автобуса, домашні зчинили галас. Гондкова дружина, видно, веселої вдачі, сміючись, розповідала, як вони поневірялися дорогою:

— Зузя ж нам у запрошенні адреси не вказала. І не написала, як їхати й де виходити. Отож і їхали хтозна-куди.

— Ой боже! — Щепан кинувся цілувати матір. — І це ви, мамусю, змушені були так блукати. І як же ви втрапили?

— А що ми, язиків не маємо, чи що? — хвалилася Катажина. — Ми язиками працювали, всіх питали, питали й допиталися. Але скільки у Варшаві виходили, вибігали! Послали нас на Житню вулицю, а жита ніякого там і немає. — Гондкова примружила око, даючи зрозуміти, що це жарт. — І з тої Житньої — на Опачівську, там, мовляв, та автобусна зупинка, що вам потрібна.

Далі з розповіді виявилось, що гості зійшли не в Ольшувці, а, проминувши її, аж на другій автобусній зупинці.

— А коли зійшли, — з запалом розповідає Гондкова, — то й кажемо собі, як же ми допитаємось до тих Павловіць? А тут якраз підвода. Юзек і питає: «Куди?» — «До Павловіць». — «То підвезіть нашу бабусю, бо їй уже вісімдесят сьомий рік». А той чоловік і каже: «Коли вже візьму бабусю, то візьму й усіх вас». Отак ми з ними їхали, їхали і оце доїхали.

— Ядвісію, біжи по Зузю,— хвилюється Малгожата.— Цим молодим, аби тільки десь пропадати. Аби пропадати!

Ядвіся вибігає з хати, і за якусь мить чути коло хати її пронизливий голосок:

— Зу-узко! Зузко-о-о!

По цьому залягає тиша, але трохи згодом Ядвіся таки приводить обох молодих. Виявляється, вони в клуні шаткували капусту на бігос. Тут знову знявся гамір, бо всі хочуть показати Зузю бабусі,— стара ж досі не бачила онуки.

— Гарну маю дочку? — запитує Щепан, підводячи наречену до своєї старенької матері.

Бабуся відразу ж погоджується і шамкає:

— Гарна, гарна.

Кілька разів цілує Зузю беззубим, м'яким і мокрим ротом. Зузя не без страху поглядає на свою бабусю, дивуючись, що така стара ще може по світу ходити. Сивини, правда, в неї не видно, бо бабусині коси, як велить заміжній жінці давній звичай, щільно закутані наміткою. Шкіра на маленькому старечому личку вже не морщилась, а висіла жовтими складками, рот від слабості вже трохи відкритий. А очі в бабусі живі, мова розумна, і жваві рухи показували, що життєва сила ще не зрадила її. Вона привітала нареченого і теж промовила:

— Гарний, гарний молодий!

Але по-справжньому вона розчулилась біля Малгожати, згадавши тих варшавських панів, що в них її невістка сімнадцять літ була до заміжжя служницею.

— Ой, невісточко, невісточко,— витирає бабуся сльози на очах,— як то вже давно було. Я приїхала до тебе на весілля, а пані й каже: «Малгосю, Малгосю, дай матері попоїсти, дай їй,— каже,— чаю». Мало я вже пам'ятаю, ой як мало, а як твоя пані казала: «Малгосю, дай матері попоїсти» — і зараз пам'ятаю. Щепан каже, що ті твої пани давно померли.

— Померли,— відповідає Малгожата, але якось сухо, очі її перебігають з гостя на гостя, чи не обійшли, бува, кого

увагою, люди ж з дороги. Погляд затримується на незнайомому їй до цього чоловіковому небожі — невеличкий хлопчина, але кремезний, із утомленим, як у спрацьованого селянина, обличчям.

— Як твоє ім'я? Кубусь? Чому нічого не їси? — турботливо запитує Малгожата. — Забули про хлопця! Ось тобі ковбаса, ось коржик. Полю, налий йому кави. Їж, а то такий малий, що ж ти собі думаєш?

— Він не малий! — з гордою ніжністю вигукує Гондкова. — Він уже й горілки випив би. Він у мене справжній робітник: оре, сіє, а цього року вже й жито скошив.

Далі Гондкова розповіла, що її чоловік у господарстві працювати не може, бо хворий на ядуху. Щоб даремно хліба не їсти, він згодився вночі сторожувати десь на складах у Мінську. А господарство тримається на Кубусі і на ній, два старші хлопці їздять на будівництво до Варшави, отак і живуть гуртом. Гонтек узяв на три дні відпустку, дома буде, худобу догляне, а вона поїхала з Кубусем і оцим маленьким на весілля, хай теж світу побачить.

— Дівчинка це чи хлопчик? — запитує Зузя, заглядаючи до дитини.

— Дівчинка, Бернадею назвали.

— Бернадею? Яке гарне ім'я. — Зузя бере з рук у Катажини дитину і обережно колихає. Її тверді сухі очі тепліють, починають волого блищати. — З півроку є вже? — запитує вона. — П'ять місяців? Бачите, така мала, а вже їй на весілля захотілось. То ти дружкою хочеш бути? Гуляти хочеш на весіллі? Є в нас для тебе пара, е! Яцьків Генюсь, — каже вона, — якраз для цієї Бернаді буде пара.

— Таке спокійне дитя, — каже Гондкова, — хоч би тобі що, не заплаче.

Міхал Богуський довго дивиться на Кубуся-робітника і раптом запитує, скільки землі мають Гондеки.

— Чотири морги. Скільки ми маємо, стільки й вони, — відповідає за сестру Щепан. — Кася залишилась на батьківщині, і мама біля неї тепер.

— А як у сорок п'ятому давали землю, то вам не припало? — допитується Міхал.

— Ні, не припало,— відповідає Гондкова, поглядаючи на Міхала з боязливою шанобливістю.— Звідкіля ж воно могло припасти? У нас панської землі не було.

— Добре було б вам записатись до кооперативу, а цього хлопчика до школи віддати,— радить Міхал Богуський, і, на мовчазний подив Катажини, додає: — Записатись до сільськогосподарського кооперативу спільного обробітку землі.

— Я не-е знаю... В нас люди темні,— безпорадно бурмоче у відповідь Гондкова і раптом уся змінюється, наче сонечко, що вдає з себе неживе, тільки-но зачує небезпеку. Цей міський чепурун, тут, либонь, чужий і ще може десь там у себе наговорити на неї недоброго.

Але Міхал звертається вже до господині:

— А ви тут, у Павловіцях, маєте сільськогосподарський кооператив?

— Як не маємо? Маємо! — як стій вигукнула Малгожата, наче вона вже давно чекала на це запитання.

— То чого ж ви нічого не розповідаєте? — жвавішає Міхал.— Ну і як? Багато господарів записалось?

— Із господарів ніхто не записався.— Щепан ніби лише з чемності дає пояснення.— Ходили, просили, вмовляли, але ніхто не хотів, тоді організували кооператив у маєтку, що раніш належав панові Ожеховському, а потім — державі. Тепер лише стави залишились за державою. А записалися тільки ті, що у фільварку жили і спершу в пана робили, а згодом — у державному маєтку. Тепер ніби весь маєток їм належить, земля спільна. А з господарів ніхто не записався... Мене ніхто й не питав. А до Малгожати приходили...

— Приходили! Може, разів зо три приходили,— роздратовано говорить Малгожата, аж багровіючи. І нервово додає: — Нарешті я їм сказала: «Не приходьте, будь ласка, бо чим я зараджу тому вашому кооперативу? Чоловік у мене хворий, в санаторії був три місяці, ледь не вмер, сама я си-

ли вже не маю, куди мені на старості за таке братися? Ну от і все... більше не приходили...— Кажучи ці слова, Малгожата раптом відчуває острах: а що як іще прийдуть?

— А тебе, Щепане, вилікували в санаторії? — запитує Анеля Павонякова.— Ми так перелякались, коли Зузя написала, що ти захворів.

— Еге ж, Малгосі важко було без мене,— вихваляється Щепан з щасливою дитячою посмішкою.— Я такі діри в легенях мав, наче кулаки. А коли мене перед випискою просвітили, то діри так загоїлись, що залишилися тільки цятки, як голсвка шпильки. Поживемо ще...

Малгожата ніби не чула цієї розмови, ні сіло ні впало — обзивається:

— Якщо примусять, то що вдієш, ніде не дінешся, підеш до того кооперативу. Але щоб з доброї волі всього позбутися? Ми ж лише під кінець свого життя дочекались долі, спромоглись на сяке-таке господарство.

— Чи позбутись, чи не позбутись,— каже Міхал Богуський і цим дуже дивує Малгожату.— Можна по-різному господарювати. Може, краще спробувати добровільно, ніж чекати, поки примусять.

Гжегож, втомлений з дороги, почав був дрімати, але раптом підвів голову:

— Примусять? Не бійтеся, тепер вони так навчилися обдурювати людей, що чоловік і без примусу влізе туди, куди йому й не хочеться,— каже він запально.— Ще навіть скажуть, що їм тебе й не треба. І ти проситимеш, щоб прийняли тебе в той кооператив, наче ласки великої. Що більше народ чогось не хоче, то більше ж він і проситиме. Отак тепер обдурюють.

— Гжегоже, не будь надто розумний,— спокійно каже Агнешка.

— Іноді дехто як упреться, то й доброго не захоче,— зауважує Міхал.— Я пам'ятаю такі часи, коли люди в селі ні за які гроші не хотіли хімічних добрив, а тепер самі просять, ще й лаються, як їм не дають.

— А що ж ти доброго знайшов у тому кооперативі? — спалахує Гжегож.

Цієї миті до хати заходить молодь, і розмова, що пахла вже сваркою, обірвалася.

Вісімнадцятилітній Манюсь Шатковський, що живе в батькових родичів у Варшаві, вчиться там на механіка і до того ж уже й заробляє щось. Зачесаний він якось витіювато, чи не в перукаря завивався, волосся над чолом неприродно здиблене, а на потилиці дзьобаком стирчить. А втім, парубок з нього хоч куди — свіжий, чорнобровий, над верхньою губою тоненька лінія чорних вусиків. Штани на ньому вузькі, з сивої напівшерсті, піджак — із синього вельвету в рубчик, і строката краватка. Ельжуна Павонякова глузує з нього, мовляв, зетемпівці¹ так не ходять, на стилиягу схожий.

— Манеку, зголи вуса! — кричать інші. — Хто тепер вуса носить?

Манюсь борониться:

— Зетемпівці теж люди, можуть модно вбиратися. А вусів нізащо не зголю: стільки намучився, доки відростив.

Гамір і тиснява заважає Малгожаті, а роботи в неї — ще ні кінця ні краю. Вже настав вечір, треба гостей на нічліг розмістити.

Забравши свого Манека і Фелека, перша йде Павліна.

— Я вже піду, — каже вона. — Вдома ще нічого не зроблено, не прибрано. Вранці прийду.

Малгожата проводить сестру в сіни, виходить за нею у вечоровий морок.

— Полю, — запитує вона несміло, — а чого ти нічого не кажеш про той кооператив?.. Чому ви з Янеком не запишетеся?

— Не муч уже хоч ти мене!.. — гнівається раптом Поля. — Клич хлопців!

Щепан від'їжджає з Гжегожем і Агнешкою. Анеля з дочкою ідуть ночувати до Лукашів, Леокадія їх проводить. Ба-

¹ Зетемпівець — член Спілки польської молоді (ZMP).

буся Яснота й Гондкова з немовлям знайшли притулок на ніч у найближчих Щепанових сусідів, Попйолків, садиба яких межує з садком Яснотів, хоч загалом Павловіці село відокремлених садиб, воно виникло в пізніші часи на місцях занепалих шляхетських володінь.

Кубуся, ще одного племінника, його дружину і свого брата Юзефа Щепан помістив у власній клуні. На ніч трохи по-тепліло, сіна мали досить, можна стелити постіль, гостям буде непогано, та й сам Щепан спатиме в клуні. З Яськом Богуським завчасу домовився, що Міхал ночуватиме в нього, бо сподівалися, що він приїде з дружиною, жінкою хворобливою, крім того, люди вони здавна міські, звикли до всяких вигод, то й хотілося їм дати найкраще помешкання, а хата Яська Богуського вважалася шикарною.

— Зузю, іди проведи дядька,— наказує Малгожата.

— А хіба я що, сам не втраплю? Отак! Дівчина серед ночі буде мене проводити!

— То недобре, коли весільний гість один піде. Біжи, Зузю, та зайди по дорозі до Зоськи, може, вона позичить щось для цукру. Бо в нас замало цукерниць.

2

Вийшли в ніч. На небі, ще хмарному, де-не-де миготіли зірки, а на землі — чорна пільма. Трохи призвичаївшись, очі почали вловлювати в цій пільмі кволенькі рудаві вогники людських жител. Ішли, загрузаючи в м'якій сипкій землі.

— А хіба не навскіс, не межами підемо? — запитав Богуський, згадавши давню стежку до хати старої Добжинської.— Не навпростець?

— Дорогою краще,— пояснює Зузя твердим, терпкуватим голосом.— Це нова дорога.

— Так, колись тут дороги не було,— підтверджує Міхал.

— Цього року проклали. Від Варшавського шосе аж до кооперативу, а від кооперативу до Груецького тракту. Ви

цією дорогою їхали з Ольшувки. Тільки вибрукована вона лише до гміни, а далі ще будемо брукувати.

— Ага, от бачиш, Зузю, нова дорога,— задумливо мовить Міхал. А тому що Зузя на те нічого не відповідає, він запитує: — Ти, певне, рада, що виходиш заміж?

— Аякже, коли б не була рада, то й не виходила б.

— Ти ж майже дитя ще. Інші в твоєму віці набувають якогось фаху. До міста їдуть навчатися.

Помовчавши, Зузя відповідає:

— Мусить і на селі хтось бути.

— Це правда. Але ж і на селі тепер щоразу більше потребують науки.

— Якщо треба, навчаються тепер і заміжні.

— Це правда. Ну, гаразд. А хто до вас приїздить? Кіно буває? Клуб маєте?

— Ні, кіно не привозять. До гміни якимось один раз привозили. Клуб є. У поміщицькому палаці.

— Ходите туди? Буває там що?

— Коли танці бувають, то ходимо.

Міхал розмірковує, про що б його ще запитати. Але раптом на них насувається якась тінь, чорніша за нічну темряву. Виявилось, що це молодий Яцек Богуський, Лукашів син. Він щойно повернувся з містечка, куди возив продавати фрукти. Хлопець він меткий, підсобляє собі в господарстві, скуповуючи садовину. Зараз іде до тітки Малгожати допомогти готуватись до весілля. Перекинулися кількома словами. Богуський каже, що його дружина, Марися, чекає на гостей, вона сподівалась навіть, що буде їх кілька. Яцек поспішає, і тому вони швидко розходяться в різні боки.

Але тільки-но Міхал із Зузею пройшли кроків зі сто — нова тінь з темряви зачепила Зузю. То була жінка. Здавленим голосом вона питала:

— Зузко, це ти? Ти нікого не стрічала? Нікого не бачила?

— Ні, нікого не бачила. Яцек тут ішов, мій двоюрідний брат, його ми стрічали. А що трапилось?

— Ні, це ще раніше,— пробурмотів незнайомий Міхало-

ві голос.— Я вже давно тут ходжу і коли зупинилася, то промчався біля мене якийсь чоловік. Біжить як оглашений, біжить і стогне. І кричить: — «О боже, боже! Боже! Боже!» Що з ним скоїлося?

— Ми нічого не бачили. Може, п'яний? А, може, тобі привиділося? — сказала Зузя якось непевно.

— Матір божа! — шепоче жінка і зникає в темряві.

— Хто це така? Що тут діється, що ця жінка посеред ночі така стривожена? — запитує Міхал.

— Це жінка пана Стемпця. Він керівник цього рибного господарства... директор. Ми разом з нею ходили до школи, тільки я лише починала, а вона вже кінчала. Чоловік її поїхав до повіту на збори і, мабуть, ще не повернувся, тож вона боїться за нього, щоб йому нічого не зробили, бо він дуже агітує за той кооператив. Але вона дурна, чого б то боятись? У нас люди не такі. Мабуть, якийсь п'яний заточувався і так стогнав.— Раптом Зузі закортіло щось розповісти дядькові.— Наша бабуся і тітка Гондкова такі дивні! — каже вона.— Так дивно слова вимовляють. А одежа яка в них! У нас такого ніхто б на себе на вдягнув.

— То давня селянська одежа,— пояснив Міхал.— І вимова їхня давня. Їхнє село, певне, дуже давнє, десь у якомусь глухому закутку... Різні є села.

— От ми вже й прийшли,— каже Зузя.

У кухні Богуських було й справді гарно, чисто і ясно, навіть горіла новенька спиртівка, на якій Марися Яцькова варила синкові кашу. Зузя затрималась у хаті на хвилинку, побавилася з півторарічним Генусем, розповівши про маленьку Бернадю Гондкову, що буде йому за дружку. Марися, не набагато старша від Зузі, показала дядькові ту кімнату й ліжку, яке подружжя приготувало для нього, саме перейшовши спати до кухні.

Хлопчик мав своє ліжко з сіткою, а найменша, двомісячна дочка — колиску. Марися відчинила шафу, щоб Міхал повісив пальто. На полицках лежала гарна білизна, а на вішалках було чимало барвистих шовкових суконь.

Міхал швидко ліг спати, задоволений доброю ночівлею. Ще якийсь час чув він, як молода мати щось говорила до малюків, годуючи їх і вкладаючи спати, але невдовзі все заспокоїлось, і світло в дверній шпарині згасло. Сільська тиша огорнула дім, а у вікні заярили зірки. Але тиша тривала недовго, раптом почали вовтузитись миші. Була їх, мабуть, ціла зграя, вони шкрябались по всіх кутках, чимось стукотіли, наче в кеглі гралися, голосно бігали, навіть попискували, ганяючи під ліжком, шелестіли соломкою продертого сінника. Але Міхал — людина, здорова тілом і душею, до того ж втомлений з дороги,— скоро заснув міцним сном.

А у Яснотів готувалися до весілля. Леокадія, правда, пішла з гостями, але натомість прийшов її старший син, Яцек, дуже вродливий юнак, схожий на матір, горбоносий, із свіжими рожевими вустами й чіткими рисами обличчя. Несподівано прийшла також і Агнешка.

— Поклала хлопця спати,— сказала вона про свого чоловіка, як про дитину,— і прибігла.— Агнешка й словом не згадала, що Щепан їх «виводив», бо заздалегідь не приготував квартири і довелося в три хати заходити, аж поки знайшли ночівлю для себе й місце для воза та коня.

Разом із Малгожатою та Зузею випорожнили вони тристулкову із соснової фанери шафу, пов'язали одержу у вузли й повиносили до кухні. Яцек із Щепаном і Чеським розібрали шафи й ліжка: хекаючи та покректуючи, вони повиносили меблі — що до клуні, а що під шопу на реманент. Жінки тим часом мили підлогу, а коли при цьому дряпали скіпками руки, скрикували і лаялися з болю. Ледве вони скінчили,— чоловіки заходились підлогу лагодити, але в тому поспіху багато не зробиш, позабивали тільки найбільші дірки. Після цього повносили заготовлені заздалегідь вузькі дошки й кілки на лави та столи. Коли почали все те збивати й прикріплювати до підлоги, Малгожата вибігла до Попйолків. Біля дверей вона завагалась: чи не пізно, бува? Але, побачивши світло в шпаринці, таки ввійшла. Бабуся Яснота й Катажина Гондкова, хоч і втомлені з дороги, ніяк ще не мог-

ли наговоритись, усе розповідали Попйолковій про свою подорож, про Бернадю, Кубуся, про хворого на ядуху Гондека. Малгося сіла скраєчку на ліжку і обняла свою стару свекруху.

— Скільки людей треба приймати, що й на вас, мамусю, не встигла надивитись,— поскаржилася вона.— А скільки це часу минуло вже, як ми не бачилися з вами?

— Ой не бачилися ми, не бачилися,— зашамкала бабуся. Коли вона говорила, язик у неї висовувався з беззубого рота, і Малгожата відсунулася далі, бо від старої тхнуло чимось неприємним. «Боже мій, боже,— подумала вона.— Ось що зробили роки з Щепанової матері».

І пригадала, як ще нареченою поїхала вона з Щепаном в його село, як її там зустрічали і як сподобалась їй Щепанова мати. Ідучи в село, Малгожата не була ще певна, чи йти їй за Щепана. А коли познайомилася з його матір'ю, стара їй так сподобалась, що Малгожата твердо вирішила йти. Добра вона була, хоч до рани прикладай, весела така, приємна,— то заспіває, то поцілує... Дивно навіть, що така стара жінка мала стільки сили й доброти. Звичайно, приємно було стати невісткою в такої матері. Ще й тепер, певне, не бракне їй щирості й завзяття, коли вибралась у таку дорогу. Але — о боже! — Малгожата лише згадує, що вона любила її колись, а зараз нічого того не відчуває, тільки страх перед її старезністю. І так їй прикро стало, що вона аж заплакала.

— Чого плачеш, Малгосю? Жаль тобі Зузиного віночка? Ой ти горе, людське горе...

І бабуся, яка й колись любила щось до слова заспівати, тремтячим хрипким голосом затягла:

Вже віночка тобі не носити,
За собою хлопців не водити-и.

— Дитя спить,— шепоче Малгожата, посміхаючись крізь сльози.

— Бернадя? Ні-і! То така гарна дитина, коли засне, то ніщо її не розбудить,— захоплюється Катажина.

Десь за північ чоловіки кінчили збивати лави і розійшлися. Щепан ще провів Агнешку, а Малгожата з дочкою знову замітали й мили підлогу. Близько другої години вони полягали на сінники, вкрилися ряднами, і Зузя з Ядвісею відразу ж поснули. Але Малгожата довго ще не могла заснути. Спокою не давали різні думки, і стільки їх було, наче навколо розмовляв цілий гурт людей.

«Що це той Чесек казав? — промайнула в неї думка.— Що музики будуть з Варшави, а першим музикою — його дядько Адам Рucinський». Адама Рucinського вона колись трохи знала. Того року, коли приїхав до Варшави, де й досі працює залізничником, він іноді заходив погомоніти до неї, як до землячки з одного села, хоч у селі вони майже не зналися, бо мешкали на різних кутках Павловіць.

Але якось, коли він вертався від рідних, Малгосина мати послала його з чимось до своєї дочки, відтоді він її відвідував, а потім перестав і раптом з кимось оженився. Бував у неї разів із десять, а може, й менше, але вона закохалась у нього. Він про те не знав, та й не здогадувався, а тепер уже, певне, й забув, куди заходив, бо не лише до неї, мабуть, ходив,— адже компанійський був хлопець. Він — єдиний, кого за дівочтва вона кохала. Те єдине кохання було також єдиним болем її молодості, бо в усьому іншому їй щастило. З дев'ятнадцяти років служила вона в старих, бездітних людей і навіть не відчувала себе наймичкою, такі то були тихі, розумні й добрі пани. Вона довго не виходила заміж, хоча люди траплялись, але кров у неї була не гаряча і тому вона перебирала, шукаючи чоловіка лагідної вдачі, а може, й тому, що після Адама Рucinського Малгожаті ніхто не додався.

Ішов їй тридцять шостий рік, коли вона познайомилася з Щепаном, котрий тоді найнявся помічником двірника в тому будинку, де вона жила. Був Щепан з бідної сім'ї, як і вона, шукав у місті заробітку. Що її примусило вийти за нього? Найбільше, певне, те, що він дуже покохав її. Він навіть зомлів, коли вона сказала, що не піде за нього. А вона ж

пам'ятала, як важко кохати без взаємності. І Малгожату зворушило, що її теж хтось кохає так, та й роки минали, лячно було за майбутнє. Пани її були вже старі, коли б що трапилось,— інших таких не знайти, та, врешті, навіть і в найкращих панів набриднє служити, яка радість у наймах згубити все життя? Захотілось мати свій куток, свою сім'ю. Побралися вони і, порадившись, вирішили повернутись на село. Часи тоді були не такі вже й важкі, рідні сплатили їм їхню пайку, і вони в Малгосиному селі купили собі ґрунт. Отих чотири гектари голої, неродючої землі. І почалося важке життя, справжня мука. Щепан був слабкодухий, нездоровий, до роботи не завзятий, випити любив, а найгірше було з хатою. Лісу навіть уже купили, Лукаш узявся ставити хату, але дошки були гнилі і з того нічого не вийшло. Мешкали по чужих хатах, а доброї ж хати бідакові ніхто не винайме. Завжди доводилося жити далеко від свого поля, цілі кілометри пішки ходити до нього, ані коня не мали, ні воза, корови не було де поставити. Знелюбила тоді Малгожата свого чоловіка, так що іноді й дивитись на нього не мило було. Своє варшавське життя згадувала, як рай, старі пани почали їй снитись, вона писала до них листи і не раз каялась, що в недобру годину покинула те затишне, чистеньке життя, де її шанували, а весь світ, казала вона, квітнув їй, мов рожа. Тепер вона, змучена працею, занедбана, занехаяна, нічим не подібна до тієї елегантної варшавської панночки, якою була колись. Мало того, що вони вдвох працювали на своєму полі, треба було й багачам відробляти за коня, реманент, наймалися ще й до панського двору, що в тутешніх краях вважалося найгіршим ділом. А ночами — у Варшаві вона сама собі гарні сукні шила — на машині, яку подарували їй пани до весілля, Малгожата обшивала все село, навіть чоловіків. На третьому році тієї неволі почалася війна, кожен знає, що то за часи були. Двоє хлопчиків померли в них тоді немовлятами, тільки найстарша, Зузя, що народилася ще в Варшаві, у впорядкованій лікарні, і найменша, Ядвіся, що невдовзі дочекалася кращих часів, якось вижили.

По війні життя швидко почало змінюватись. Настали нові порядки, нові звичаї, до яких важко було принатуритися, важко збагнути їх. З ними прийшли і нові страхи, люди тижнями погано спали, на роботі в них тремтіли руки від розповідей про ті страхи. А життя йшло тим часом своєю дорогою, завжди не тією, на яку сподівається людина. Село лежало за сорок п'ять кілометрів від Варшави, але було воно глухе, загубилося серед гайків та перелісків, далеко від залізниці. А тут раптом у навколишніх містечках почали організовувати якісь фабрики, недалеко проклали нову залізницю, за кілька кілометрів од Павловіць виросла для відбудови Варшави велика цегельня. Прийшли легкі, добрі заробітки. Щепан ніби трохи ожив, бо любив розмаїтості. То на залізниці рік-другий попрацює, то на тій цегельні; і, заробивши отак грошей, незабаром купив собі коня. А з конем ще краще став заробляти на промислах та будовах. На цегельні — то й Зузя собі цього року на одягу заробила. Потім ще й господарство Павоняків перейшло до них. І хоч за те господарство треба було ще виплачувати внески державі, життя почалось інше, справжнє життя, вартє всіх клопотів... Навіть їхні подружні стосунки покращали, бо ж, відомо, коли в одному ліпше стає, то й у іншому теж. Малгожата, маючи вдячне серце, лагідну вдачу, вміє цінувати найменшу ласку долі. Чому ж їй не спиться, чому вона зітхає, бореться з думками, наче то не Зузя, а вона чекає на великі зміни?

«Тепер це весілля...— снуються думки.— Ніби й щастя, але бог його знає, як то Зузі буде за тим Чесеком. Щось він дуже полюбляє горілку. А що бик навик, то й згине,— не покине. А хіба Зузя це розуміє? Скільки їй розповідала, яке то було життя, коли Щепан пив. Та все дарма! Зузя й слова на тата не дасть писнути. Всі чоловіки, каже, п'ють. Шкода того першого нареченого. Він ще вродливіший за Чесека, а до горілки й губами не торкався. Так плакали вони, коли Зузя з ним розірвала, бо полюбили його, як сина. Проте не хотілось і власній дитині дорогу переходити. Бо що ж удієш? Вона вибрала Чесека. Той, перший, був для неї,

бачите, занизький. Високий Чесеків зріст переважив. А Чесек, що в ній побачив? Може, оті морги й те, що в неї одна сестра, отже, ділитимуть лише на двох. Ой ти, доле моя, доле... щось не видно між ними любові, так собі тільки...» — не перестає журитися Малгожата.

Непокоїть страх, не втихомирюються думки — якби ж обійшлося весілля без бійки, щоб усе було гаразд. У Малгожати аж мурашки по тілу забігали, як згадала, що іноді виробляють на весіллі. Б'ються, заюшаються кров'ю, а то й гірші випадки трапляються. Торік он, не у Павловіцях, правда, а в сусідньому селі,— дванадцятилітню дівчинку, сільську сирітку, п'яні згвалтували.

Чого цей Міхал,— блукають далі думки,— теж захищає цивільний шлюб... і кооператив?... Що це він, уже на новий лад перестроївся? Стільки гостей, стільки роботи, навіть не поговорила з ними як слід. І з Анелею теж. Може, щось розповіли б, вони розумні люди. Бо в мене вже все в голові перемішалось. Таке важке було життя, а тільки-но діждалися трохи кращого — виявляється, це недобре. І хто в біса вигадав оті кооперативи? І навіщо? Щоб отруювати життя людям? Людина вже наче й віку дійшла, і розуму якогось набралась, а діється з нею щось дивне: на старість ходить, мов очманіла, і не збагне, де ж воно добре, а де погано. Ніколи нічого не мав за душею, а тобі кажуть: усе в тебе погане, все не таке. Чи то ми вже зовсім подуріли, чи світ збожеволів? Чого ми дочекалися? Може, Зузя і Чесек ще скажуть нам, що ми злі, дурні: може, самі віддадуть усе до того кооперативу? Поки що тримаються біля батьків, а як молодими зійдуться,— там між ними інший вітер віє.

І що це Щепан каже, що до нього не приходили? — сердиться Малгожата.— Приходили ж до нього, але він і говорити з ними не захотів: як моя жінка скаже, так і буде. То я маю все на себе брати? А що я тямлю? А може, йому хочеться, щоб я погодилась?

Це весілля... стільки грошей піде... Може, гості зберуть трохи. Але скільки там — і половини не буде! Проте за ці

гроші можна було б і хату, і обійстя трохи обладнати... І плотом можна було б загородитись, а то живуть, як на белебні; квітів насадити, вона страх як любить квіти... Корову третю купили б... Ой, мати божа, корови ввечері не доєні... Хату молодим можна було б добудувати... Але всі кажуть: нічого не роби, не морочся!.. Однаково заберуть. А не заберуть, то податками задушать, і не дихнеш, багач, скажуть, гарно біля хати — хай платить. І отак, наслухавшись балачок, усе проїдають, усе пропивають, витрачали б на одягу, але ж то тільки молодим годиться гарно вдягатись. А втім, молодим і гарну й погану одягу пробачать. А старі соромляться гарно вбиратись, бо відразу скажуть: «Бач, дука, як вирядився...»

Або ці виробничі кооперативи...— ніяк не може заснути Малгожата.— Навіть назва якась не людська, аж морозить від неї. А може, що й добре є в цих кооперативах? Стільки ж наговорили... хати, мовляв, будуть нові, з електрикою, з ванною... лише земля має стати спільною. Хіба ж лежатиме серце моє до такої спільної землі? Коли то все таке добре, чому ж Поля ходить сама не своя і каже, що діється щось, негарзд. Не помолилась от і не можу заснути від цих думок. Во ім'я отця, і сина, і святого духа, амінь. Отче наш, що єси на небесі, нехай святиться ім'я твоє, нехай прийде царство твоє, нехай буде воля твоя як на небі, так і на землі... на землі... Без волі божої таке б не діялося... Хліб наш насущний...»

На цьому зморив Малгожату важкий короткий сон.

3

Міхал Богуський теж не виспався, так як сподівався. Яцек повернувся десь-ген-тен за північ, а вже о п'ятій встав і зібрався до Яснотів.

— Мені запіканку ще готувати,— пояснив Яцек жінці, яка розсердилася, що він розбудив дітей.

— Ще встигнеш! Хіба тут не можна її приготувати? — сонно бурмотіла вона.

— Тут?! — глумливо посміхнувся Яцек і з тим вийшов. Міхал спав ще й тепер майже по-парубоцькому, але вже

не так міцно, щоб його не розбудити. Прокинувся він від нічної метушні, встав, тихенько проскочив через кухню, де всі вже знову спали, і вдосвіта пішов до Яснотів. Повітря було свіже, але не морозне, навколо панувала тиша. Чисте небо, жовто-золотиста заграва на сході, білий димок над далекою течією — все, всупереч учорашнім побоюванням, обіцяло погожий, тихий і теплий день. Світ прибрався в жовтневій барви. На тлі сивуватої соснової зелені золотився березовий гай, червоніли стовбури сосен, білили берези. Дубняк мінився рудавими, брунатними й червоними кольорами, мідним полум'ям горіли каштани, яких було дуже багато біля хат. У садках дерева стояли вже майже голі, іноді виблискував пурпуровий, жовтий чи сірий лист, мокрий від роси. Тут і там стояла безлиста горобина, вся всипана червоними, вже трохи примерзлими ягодами. Рівна, тільки місцями ледь горбиста, земля слалася чорною, жовтою, сивою ріллею чи яскравою зеленою озиминою. Де-не-де відцвітав жовтий пахучий люпин.

Серед цих яскравих осінніх барв і блиску хата Яснотів виглядала вбого. Вона стояла на витоптаній землі, причітком до сільської дороги, од якої відділяли її рештки плоту — кілька поламаних і перекошених жердин. Будинок, що мав під своїм дахом кімнату, сінці та хлівець, збудований був з порожнистої цегли, стояв не отинькований, абияк побілений. І лише дві високі тополі, що сипали пожовклим листям на темну, вкриту мохом стріху й на гонтовий дах клуні, прикрашали непоказне обійстя. Біля хати вже були люди, а від садиби Руцинських легкими скоками, ніби підлітаючи на своїй палиці, мчала мати нареченого. До хати вона вскочила одночасно з Міхалом.

— Добридень вам! — гукнула вона захриплим, але дужим голосом.— Чого це я прийшла? Ага! Сказати, що музики вже є! Зараз придуть сюди гостям грати, зараз усіх тут вітатимуть. Оце сказала вам і лечу! В мене так!

Йї і відповіді ніхто не встиг, а вона вже бігла полем назад. Врешті кожен був чимось заклопотаний. Щепан, махаючи

ланцюгом, погукував на корів, виганяючи їх на пасовисько. Хто ж у таку погоду тримав би худобу в хліві? На порозі з'явилася Малгожата з сумними від нічних дум очима.

— Щепане! Корови ще ж не видоєні! І вчора ввечері не доєні, і сьогодні вранці теж. Верни їх назад,— у гнівному розпачі кричала вона.

Щепан кинувся бігцем і швидко повернув корову, що не вийшла ще за садок, друга подалась важким підтюпцем і була вже далеко на дорозі. Але й вона, озирнувшись, зупинилась і повільно рушила назад.

— Ядвісію, клич Зузю, нехай видоїть корів! — Малгожата винувато посміхається до Міхала.— У нас такий шарварок,— скаржитись вона,— не вистачає мені однієї скатертини. Міхале, ти не пішов би до Маршалків? Вони, напевне, позичать...

— Чого б це не пішов? Маршалки... Це біля тракту під лісом?

— Там, там... Ти ж їх знаєш, Ядвісію,— іди з дядьком, принесеш мені скатертину.

— З панночкою,— то хоч на край світу,— сміється дядько.— Але скатертину й сам подужаю принести.

— Е-е, ні, не годиться, щоб гостя ніхто не проводив. І дитину теж саму посилати не можна: ще образяться. Вона проведе тебе через парк, покаже, де той кооператив, розповідь тобі все...

І вони пішли. Низьке сонце світило їм у спини й не засліплювало очей. Богуський добре бачив: озимі на полях скрізь стояли рівненькі, як зубці густого гребінця.

— Гарно у вас поля засіяні,— похвалив він.— Колись такого не було. Може, машинами орали тут і сіяли? — запитав і одразу ж подумав: «А що таке дитя може про це знати? З нею б про ігри, про школу...»

Але Ядвісія високим голосом серйозно відповіла:

— Авжеж, сіяли це машиною. І картоплю машиною копали. Але вона багато залишає. І не кожен уміє машиною користуватись.

— А машини у вас звідки?

— З маєтку. А також у машинно-тракторній станції беремо. Отут,— показала вона,— це ще поле пана Домбека, а там — уже пана Гузека.

— Знаю. Це колишня панська земля. Колись, як бувало важко жити, ми з твоєю мамою ходили на заробітки, аж поки вона поїхала до Варшави.

— Я теж була у Варшаві. В місті повітря погане, а в селі гарне, що — ні? І весною, коли я до школи йду, жайворонки так співають... Часто навмисне вийду зарані і йду так повільно-повільно, а вони співають, так співають... Дядечку, а правда, що жайворонки з якого місця випурхнуть, туди ж і падають?

Але дядько, певне, думав про щось інше, бо раптом запитав:

— А ті, що в кооперативі, де вони мешкають?

— У маєтку. Жили раніше в бараках, он там,— Ядвіся показала на старий зруйнований будинок край дороги, на засміченому клапті землі.— Але тепер, відколи тут кооператив, живуть у маєтку.

— А кооператив давно організували?

— Недавно. Торік.

— То всі оці майже десять років люди жили в цій руїні?

— А де ж? Коли б не записалися до кооперативу, то ще б там жили. А записалися — от і живуть у маєтку.

— А окремих будинків хіба вони не хочуть мати?

— Скоро матимуть. У П'ясках уже побудували. Кооператив там уже три роки. А в нас ще не побудували. Дядечку, ходімо через маєток. Там гарно.

Вони ввійшли в розгороджений, дуже занедбаний парк, де, однак, палахкотіли такі барви, аж очі сліпило. Над гушавиною лип, ялиць, буків, грабів та багрянолистих кленів здіймалася височезна тополя, листя якої — з одного боку жовте, з другого — сніжно-біле — пінилось і мерехтіло в темній блакиті, мов білий водограй. Богуський згадав, як малим хлопчиком він багато разів ходив до панського двору

на роботу, але ніколи не був у цьому парку, дивився на нього лише крізь залізні ґрати огорожі; а тепер цим парком ходять селянські діти. Але сьогодні парк цей, власне, не парк уже, а напівздичавілі хащі, багато ще води спливе, поки в селах навчатяться доглядати парк заради самої його краси.

— Ось і палац,— вивела його з задуми Ядвіся.

Це була не давня споруда, а збудована, очевидно, на її місці сучасна, досить висока двоповерхова будівля з терасами, балконами, верандами, але неймовірно облуплена. Навкруги тихо — й порожньо: тільки двоє малесеньких діток вискочили раптом з будинку, названого палацом, дівчинка й хлопчик,— обоє в бавовняних светриках і беретиках: вони побігли до висохлого ставу, заповненого опалим листям, вскочили в те листя аж по пахви і стали веслувати ручками.

Коли вже поверталися з скатертиною назад, Ядвіся розповіла дядькові, що вони мало сьогодні спали, насилу заснули десь аж під ранок.

— І ти виспалася?

— Аякже! Я вже боялася, що ми зовсім не лягатимемо. А який би то вигляд я мала, коли б не виспалась? Як не виспалась — я вже не людина, така стаю відразу зла й смутна. А на вінчанні стільки світла буде! — жваво додала вона.— Все засвітиться!

— Де? В костьолі?

— Еге ж! Зузя з Чесеком учора заплатили за вінчання і за те, щоб скрізь було засвічено. Панікадило теж горітиме. І таксі буде для молодих.

Поки дійшли до хати Яснотів, стало так тепло, що Міхал мусив скинути пальто. Біля хати повно людей, а музики вже грають новим гостям зустрічний марш. Міхал ще пам'ятав сільські звичаї і всунув до кишені тому музиці, котрий попереду, належну пожертву. А попереду стояв дядько молодого, Адам Ручинський, що служив у Варшаві на залізниці і грав у залізничному ансамблі гармоністів. Був він невисокого зросту, але статечний, із смаглявим, дуже гарним обличчям. Навіть лисина — й та серед закучерявлених зачісок дівчат

та хлопців надавала йому якоїсь охайної елегантності. Риси в нього були наче виточені, погляд карих очей і усмішка сповнені делікатної чемності. І хоч мав він уже за п'ятдесят, яскраві білі зуби й усміх надавали йому приємного молодечого вигляду. І зуби були всі до одного, — чи не вставні? Тут, на селі, здорові зуби вважалися дивиною, лише з переказів доходили чутки про давніх білозубих дідів.

Увіходячи до хати, Міхал запитав:

— А де це ви такого шляхтича-гармоніста вискіпали? Малгожата зашарілася.

— Правда? — запитала вона й таємниче зашепотіла: — Він завжди такий був, панський такий. Це ж Адам Рucinський, хіба не пам'ятаєш? Колись у Варшаві він до мене заходив. О, як він мені подобався! Як я хотіла вийти за музику. Він єдиний на всьому світі, хто мені подобався, один тільки він. Коли він оженився, я навіть плакала. Це лише тобі, Міхале, зізнаюсь про нього. — Вона подивилась на брата променистим поглядом і раптом схопилася за голову: — Я тут дурниці мелю, а ти ж поглянь — ще нічого не закінчено. Запіканку лише почали готувати, а гостям ще ж до костьолу треба дати поснідати. Яцек злий, бо встав ще вдосвіта до цієї запіканки, а ми всі горшки зайняли, і масла не вистачило, мусили по селі шукати. Ти ж уяви собі, Міхале, чоловік зі сто з'їхалося на Зузине весілля!

У хаті було гамірно. Зузя, ще в робочій сукні, з тіткою Павліною розставляла на вже накриті столи шинку, ковбаси, хліб, солодке печиво, пончики. Щепан з Чесеком витирали чарки та келихи, Малгожата заварювала ячмінну каву й чай. На кухні Леокадія Богуська ополоником колотила у великому казані, її син, Яцек, сипав туди цукор, клав масло, додавав товченого мускатного горіха й виливав літрові бутлі горілки. Яцек, хоч такий ще молодий, уже славився тим, що вмів найкраще приготувати весільну запіканку.

І ось з'являється Міхал Богуський, стає на порозі й голосно запрошує:

— Ласкаво просимо снідати! Запіканка вже готова! Хто

перший, той найкращий, хто останній, той ще кращий! Хто старший — будь ласка, сідайте, хто молодий — хай постоїть!

Гості почали заходити і вмить зайняли місця за столами, що були поставлені підковою. Усілися старі й ті, котрі з дітьми. Молодь заповнила середину хати і діставала зі столу, кому що хотілося, через плечі старших — хто на хліб, хто просто в рот, а хто на яку тарілочку, коли на неї розжився. Виделок було досить, кожен пильнував тільки, щоб мати чарку чи склянку.

Всі пашіли від вогнистої, пекучої запіканки.

Проте гостям іще довелося потіснитися, коли до хати ввійшли музиканти, а ввійти вони мусили конче, бо на весіллі не годиться, щоб робилося щось без музики.

Музикантів було троє: крім гармоніста, скрипаль і барабанщик. Барабана до хати не вносили, бо інструмент був дуже великий. Стояв він на подвір'ї, як здорове колесо, паличку прилаштовано до педалі, що на неї барабанщик натискає ногою. На верхньому пружі барабана прикріплено дві подовгасті дерев'яні цурки-трубки: музикант ударяв по них паличкою і видобував сухий звук, мов із негритянського тамтама: коли ж музикант майстерно вистукував паличкою дріб,— схоже було на іспанські кастаньєти. Над барабаном на грубому дроті висіла мідна тарілка, в яку артист лупить, коли треба заглушити слухачів таким мідяним брязкотом. Барабанщик був із Павловіць, із багатьма хлопцями, що гуляли на весіллі, він на «ти». Але вже давно живе в місті, у Варшаві, барабанить там у мідяні тарілки й дрібонить кастаньєтами на різних вечірках та народних святах у кабаре й просто неба. Обличчя в нього як у циркача, трохи блазенське, рот — від вуха до вуха, але очі лукаві й розумні. Взагалі хлопець він симпатичний, варто йому засміятись — і всі навколо сміятимуться: вміє привертати до себе увагу і погляди присутніх. Звуть його Толеком.

Окрім тризвучного барабана, має Толек ще один розважальний інструмент — гарний голос — і чудово пісень співає. З цим інструментом і увійшов Толек до хати, і відразу ж

затягнув сталевим баритоном якусь з модних пісеньок. Та, хоч він відзначався здебільшого як виконавець пустотливих, комічних і глузливих пісеньок, зараз, збагнувши, що вони на весіллі ні до чого, заспівав зворушливу співанку про дівчину. Поважний Руцинський підтягнув йому тенорком і акомпанував на гармонії.

Але всі поглядають на скрипалю. Тут його ніхто не знає. Ці двоє музикантів привезли його з Варшави. На подвір'ї якось не звернули на нього уваги, аж допіру в низенькій хаті всі побачили, який він високий, а надто які в нього довгі ноги: складається враження, ніби він весь має тільки ноги й голову, а тулуб маленький-маленький, не людина, а справжній бусол. Обличчя худе й вузеньке, і дивитись на нього треба лише в профіль, з боків. І на очі — теж з боків, бо очі в нього розміщені, як у птаха. Шия схилена, так що здавалося, ніби носом упирається він у груди, достоту, як ото впираються дзьобами бусли. Хтось вигукнув: «Справжній бусол!» Інший і собі: «Довгий, як жердина!» Отак вони й прозвали його між собою: «Жердина!» А інші все впираються на своє: «Бусол!»

Скрипаль заграє. Заграє таке щось тужливе й палке, аж біля серця зацеміло, навіть застільні розмови притихли. А музикант із жовтаво-рудим волоссям жовтими очима поглядає навколо, мов птах, і грає далі. Жінки перед сіньми накривають столик, і запрошують музикантів до запіканки.

У хаті здійсмається страшенний галас, кожен хоче розповісти щось саме тому, хто сидить від нього найдалі, кожен прагне перекричати всіх. Але всіх перекричала Катажина Гондкова, з маленькою Бернадею на руках. Згадавши давній звичай, вона заспівала таким пронизливим голосом, наче сотня чайок вереснула в одну мить:

Ой славно горілочка, ой славно запіканка,
Ой та, проте, найкраща, ой дівчина-коханка.

І, не чекаючи заохочень, вона виспівувала пісню далі, а бабця Яснота жваво підтягувала їй. Обидві співали:

Ой у гаю край дороги, ой солов'ї співають,
Ой на моім весіллі, ой пташенята грають!

Серед молоді вибухнув регіт: дехто хотів заглушити стару бабусю, співаючи незнану ще тут, міську пісеньку:

Мариніко, Мариніко!
Підніми хоча б повіки!

Хтось із гостей — певне, то був зять Рудинських, якого називають «містечковим інтелігентом», — вирішив підтримати старомодних співачок.

— А ви співайте! — звернувся він до бабусі. — Завжди так співайте! Своім співом ви вдихнули шляхетності в наше товариство. Піднесли дух наш! Це ж наша чудова народна пісня, це традиції народної Польщі. Бажаю вам, бабусю, сто років прожити! Живіть, підносьте дух наш! Оця запіканка — за ваше здоров'я! — І захоплений гість вихилив третю склянку.

Але бабуся Яснота не чула похвали, і, хоч гість звернувся до неї, простягаючи через стіл руку зі склянкою, не бачила нічого того, бо очі в неї від натхнення були заплющені: співає вона по-простому, горлає, широко розчепірюючи беззубого рота, аж маленького язичка видно.

Юзеф Яснота, Щепанів брат, — а схожі вони були, як дві краплі води, тільки у Юзефа очі більші, світлі, зі скляним хворобливим блиском, і груди ще запаліші, — Юзеф став на порозі й гукнув:

— Час, час! До костьола час рушати!

Всі заметушилися, повставали, а молоді давно вже зникли: їх одягають до вінчання.

Зузю наряджають у сусідній хаті, у Попйолків, усією церемонією диригує Анеля Павоняк, яка розуміється на цьому, знає, як зробити, щоб усе до ладу. Одягнена сама вона сьогодні теж вишукано: в чорній спідниці, в кремовій шовковій блузці з облямованим чорним мереживом комірцем, сколо-

тим чорною блискучою брошкою. Ввійшовши до хати Попйолків, Малгожата, яка не скидала з себе заяложеного робочого одягу, перше ніж глянути на дочку, зупинила зачарований погляд на Анелі: «Який у неї смак! Який шик!» — подумала і вголос промовила:

— Точнісінько такою була на портреті моя небіжка пані. Такою її художник намалював, як вона ще молода була. Теж отак — у кремовій блузці з чорною брошкою.

— А Зузя? — уболіваюче запитує Анеля й посміхається: — Не так, — зупиняє вона дружок, що допомагають їй. — Фату інакше приколемо. Ще аспарагусу мало.

— Ядвісію, біжи хутко додому, принеси аспарагусу, — посилає Малгожата меншу дочку.

Ядвісія відриває захоплений погляд від сестри, вибігає і швидко повертається, несучи в обох руках вазони, старанно прикрашені білим та рожевим цигарковим папером.

Господиня хати, Попйолкова, підтримує фату на молодій і, плачучи, розповідає:

— Тепер усе по-іншому: колись молода повинна була собі виростити рути, чи мирту на шлюбний вінок. А тепер, як ці нові власті прийшли, аспарагусу треба, ой боже, боже...

Поки виконують обряд, Зузя покійно стоїть мовчки. Очі її широко відкриті, сухі й непорушні, зараз вона краща, ніж була вчора, бо вугрі на підборідді й на лобі трохи припудрила, бліді щоки підрум'янила, губи теж ледь-ледь помадою підвела — Чесек любить, щоб жінка була по-міському причепурена.

На подвір'ї гостей починає брати нетерплячка: чого це молодих не видно? Літургія вже, певне, почалася. З містечка таксі приїхало, чекає і двигтить заведеним мотором. Підводи під'їжджають з різних кінців Павловіць. Із сусідніх сіл збираються родичі молодої і молодого. Молодь сходиться пішки різними стежками. Прийшли два солдати — це жєнихи дочок Лукаша Богуського й Поліни Шатковської. Музиканти всіх вітають, нарешті потік гостей вичерпується.

Адам Рудинський стоїть їх гармошкою серед сільської вулиці і когось виглядає.

— Кого це ви, пане шляхтичу, виглядаєте? — запитує Міхал Богуський.

— Поважного гостя виглядаю,— з гідністю відповідає гармоніст.— Поміщика нашого виглядаю.

— Поміщика? — не зрозумів Богуський.— Де ж йому тут узятися?

— Ми називаємо його поміщиком, бо він тепер тут найшанованіший чоловік,— пояснює гармоніст,— директор державного маєтку. Того рибного господарства.

Міхал нічого не відповідає. Побачивши, що й Малгожата вибігає задвірками на вулицю й чекає, він підходить до неї:

— Ти теж, Малгосю, його виглядаєш? — запитує він.— Он там теж на «поміщика» чекають. На директора держгоспу,— відповідає Міхал на її зляканий погляд.

— А-а,— похитує Малгожата головою.— Це пан Степень. Він родич Рудинських. Здається, його теж запрошували на весілля... Але хіба він до нас прийде? Він не прийде... Він не прийде... Я не його чекаю, я чекаю Щепана. Чекаю, чекаю,— зітхає вона втомленим голосом.

— А де Щепан? — озивається Богуський.— Справді, я його вже щось давно не бачив.

— Та ж поїхав до автобусної зупинки. Має сестра Рудинської приїхати. Вона ніби на ноги слабує. А в Щепана дуже чуле серце, от узяв і поїхав. «Не допущу,— каже,— щоб хвора літня жінка йшла пішки на наше весілля». Я не проти того, але що ж воно буде? Автобус часто запізнюється, коли ж молоді до вінчання поїдуть? Зузя не може ж їхати без батьківського благословення. А Щепана не видно й не видно.

— Приїде. А ксьондз з літургією почекає. Заплатили ж йому,— втішає Міхал.

— Але ж люди чекають, стільки людей,— скаржиться Малгожата.— Я цим благословенням не дуже переймаюсь, але Щепан, стільки він намордувався з цим весіллям — і от

навіть дитини не благословить. Для нього це благословення і не питає, як багато означає!...

Тим часом до гостей виходять молоді. Засміченою стежкою від Попйолків впливає Зузя в білій довгій сукні, непорушна вся, як постать із хресної процесії. З другого боку надходить Чесек Руцинський, він у синьому костюмі, з білим весільним бантом, прикрашеним Зузиним аспарагусом. І він, і вона в гурті хлопців та дівчат. Біля хати вже поставлено накритий скатертиною столик, на ньому хрест і дві свічки: надворі так тихо й тепло, що свічки горять, як намальовані, в світлі яскравого дня жовтаві пломенці ледве помітні.

Люди все більше нетерпеливляться.

— Де батько молодих? — запитують одне одного.

— Як це, батька нема?

— До автобуса?

— Коли ж тепер він приїде?

— Невже не міг хтось інший замість нього поїхати?

А Малгожата все вибігає на вулицю. І раптом бачить, що біля неї стоїть Адам Руцинський, він теж удивляється кудись перед собою.

— Не видно його, не видно, — боязко обзивається Малгожата. — Щепана не видно, — додає вона згодом, згадавши, що Руцинський чекає на Степня.

Гармоніст, приглянувшись до неї, уклонився й подав руку.

— То це господиня, мати молодії? — люб'язно вітається він. — А ви змарніли відтоді, як я бував у вас на вулиці Емілії Плятер: я все пам'ятаю, тільки ті часи вже минули.

Зненацька Малгожата забуває про все, відчуває тільки, що стоїть зараз перед цим елегантним варшав'янином, який був їй колись таким жаданим, стоїть у забруднених на кухні біля варива лахах. Вона прибиратися не може, навіть на вінчання доччині не поїде, бо треба мити посуд, готувати все, щоб зустріти гостей після вінчання. Вона хоче сказати про це гармоністові, але не вистачає слів. На щастя, її кличуть,

бо вже далі чекати не можна. Хай мати одна поблагословить!

Хтось підштовухе молодих, і вони уклякають на килимку, що його підстелив Юзеф Яснота. Анеля подає Малгожати кропило, але та не бачить його, вся тремтить і, обіймаючи Зузю, вигукує:

— Дочко моя, діти мої кохані, благословляю!..

І більше нічого не спромоглася, бо ридма заплакала. Та й тих слів теж ніхто не почув: галас так і не встиг ущухнути. Нараз усі побачили, що Малгожати біля столика вже нема, жвава мати молодого відтіснила її, наче пір'їну здмухнула, і виголосила свою промову. Всі слухали, як зачаровані. Руцинська дивилась не на молодих, а на гурт гостей, наче всіх благословляла: говорила серйозно і водночас весело, та все віршами: довга то була промова, і закінчила Руцинська її такими словами:

І благословляю мого сина,
До якого надходить остання
Парубоцька година!..

Багато хто сльози витирав. Ніхто не помітив, що на церемонії благословення не було батька молодої.

Коли почали сідати в машину і молоді були вже в таксі, Зузя раптом заявила, що сісти вона сіла, проте без тата до вінця не поїде. Знову чекали. Дехто ремствував: що за чоловік, така першорядна персона при обряді, а він узяв та й поїхав до автобуса, наче не було кого іншого послати. Дехто вмощувався на підводи.

— А музики? — гукнув хтось.

— Що, збираєтесь у костьолі тарабанити? — засміялись у гурті.

— Музики залишаються, тільки скрипка поїде до костьолу! — вирішили нарешті.

— Скрипка їде до костьолу! Скрипка їде! — передавали з уст в уста.— Пане бусоле, сідайте! Пане Бе, до нас!

— Та цьому скрипалеві не треба вилазити на підводу,

ноги має такі довгі, що віз сам під нього під'їде,— жартували інші.

Рудий скрипаль, стримуючи радість від такої уваги до нього, сідає на підводу й притискає до боку футляр зі скрипкою, а жовтим оком здивовано бликає на свою сусідку. Біля нього сидить стара Яснота — незважаючи на свої літа, вона нізащо не хоче лишитися дома.

Очі в неї заплющені, певне, ввижається їй весільний поїзд, дружки в стрічках, у намисті, із золоченими серпанками над головою, і вона хрипким голосом виводить:

До вінчання їхала й ревно благала:

— Не віддавай мене, матусю, не віддавай...

— Мамо, дайте спокій зі своїми піснями,— зупинила її Катержина Гондкова.— Тепер не ті часи, не ті люди...

А Малгожата чекає, вже просто витримати не може, ні про що не думає, тільки про одне: хоч би Щепан устиг попроситись із Зузею-дівчиною, хоч би на останні хвилини,— аби встиг, аби втішився тією радістю, бо так мало він її мав на своєму віку.

Люди теж чекають, нудяться, сердяться, злизать із возів, ходять по дорозі, знову на возах уможуються, не знаючи, як прискорити повернення легковажного батька. Нарешті хтось вигукнув:

— Їде!

Все притихло, тільки чули двигіння вже втретє заведеного мотора весільного таксі. З-за невеликого пагорбка спершу показалася коняча голова, потім, як з-під землі, вигулькнула вся підвода. Кінь гнав учвал.

— Батько! Батько їде! — вирвалось майже у всіх.

Щепан Яснота не чув тих вигуків, і тому не знав, яку честь віддають йому як батькові — ніколи-бо він ще не мав такої честі.

Він так натягнув віжки, що аж кінь дибки став: на возі сидів сам, очевидно, сподівані гості не приїхали. З воза він

не зіскочив, а ніби якась сила його знесла. Розштовхуючи людей, біг до таксі й кричав:

— Зузю моя! Донечко моя кохана!

Зузя вискочила з таксі й кинулася в батькові обійми. Більше ніхто нічого не бачив, усі заметушилися. «Сідайте!», «Поїхали!», «Таксі їде перше! По черзі!» — гукали з усіх боків і нарешті рушили.

Малгожата вибігла з хати, несучи в руках чоловікові чевреки: той божевільний поперся до автобуса в капцях. Щепан кинув віжки комусь із молоді — до нього вже насідало повно — і перевзувся на ходу.

Підвід було дев'ять, усе родинні, дехто тільки позичив ще коня, бо якось не годилось одним конем на весілля їхати.

Тільки один Щепан не встиг припрягти кобилку, яку пообіцяли дати йому Попйолки. Їхали клусом, не відстаючи від таксі, яке статечно вповільнювало ходу, щоб не гнати за ним галопом. Вози були чистенькі, розцяцьковані, дошки помальовані жовтою, сірою та коричневою фарбами, колеса з гумовими шинами. На кожному возі збоку табличка, де чорною фарбою написано прізвище власника й назва села, звідки він. Цілком нові, теперішні вози, та й дорога теж нова, бо значну її частину вибруковано. Тільки оце сонце над весільним кортежем, що рухався мовчки, оця земля, що пломеніла від жовтневих барв, були старі й одвічні.

4

Село Сташувка, як і інші довколишні села, розкинулось окремими хуторами — лиш де-не-де по два, три обійстя вкупі — на колишніх поміщицьких землях, існує воно років зі сто, не більше. Костьол, теж не дуже давній, стоїть на пагорбі, оточений соснами, грабами, березами та горобиною. В яскравому сонці все довкола дуже гарне, але весільні гості найбільше заклопотані тим, як ближче стати до віттаря. У костьолі стиха звучить орган, всередині повно народу,

ті, що не змогли втиснутися досередини, товпляться біля головної брами й дверей ризниці.

Скрипаль протиснувся першим. Він же мав грати на хорах, тому з рішучістю посланця, який має виконувати важливу місію, своєю вузькою, довгою постаттю він пронизав натовп («Як ніж тісто», — сміялися весільні гості). Побачивши такого незвично високого, худого й рудого чоловіка, здивовані люди розступились, а скрипаль перся прямо до вівтаря, а там убік східцями — на хори. За ним рушили молодий з молододу, вони пройшли неушкодженими: бачачи білу сукню й серпанок-на голові молододі, люди розступилися, потіснилися, мало не сплющилися. За молодими проникла дівчинка, що мала подавати обручки, гарненьке дитя з родини Рудинських, теж уся в білому. За нею ішов Щепан Яснота: втупивши погляд у гілочки аспарагусу та штучні помаранчеві квіти у віночку на доччиній голові, він з мокрим від сліз обличчям нікого й нічого не бачив. Потім Анеля Павонякова провела бабусю Ясноту. Всі інші проштовхувалися, хто як міг, через обидва костьольні входи.

Гжегож і Міхал Богуські залишилися біля костьолу і пішли на цвинтар, що був тут же навпроти костьольної брами через дорогу. Йшли мовчки, тільки шурхотіло торішне листя, що товстим шаром встилало цвинтарні стежки, і зупинилися аж біля високого дубового хреста над могилою їхньої матері. Могила була обкладена з боків камінням, посередині — земля для квітів. На бляшаній табличці виднів напис: «Доброї пам'яті Маріанна Богуська, пом. 10. I. 1945 р.» Міхал підняв гілочку і змів нею з могили листя, з-під якого визирнули вже збляклі, але все ще квітучі дрібнолисті бегонії, що їх навесні посадила тут Малгожата. Потім брати довго стояли нерухомо, і в обох не молодих уже чоловіків градом текли сльози. Крізь ті сльози бачили вони матір свою, мов живу, бачили все її життя. Яке жалюгідне було те життя! Неначе й господиня, але завжди гнула спину на чужій землі в багачів чи поміщиків: батько був хоровитий, помер ще в першу світову війну, зосталася вона одна з дітьми, з дрібнотою

самою. Спрацьована, змучена, але завжди міцна, невтомна, вона ніколи не впадала в зневіру й виховувала їх у добрих звичаях і у великій родинній любові. Вони не пам'ятали, щоб мати на когось із них гримнула, але слухались її і боялися, бо не хотіли її засмучувати. І весь час любили її, а тепер дуже сумували, що не дожила вона до кращої долі всіх своїх дітей. Вмерла вона, дивлячись на гірке бідування Малгожати, але така вже вона була людина: сама хотіла жити в Малгожати, бо тут найбільше потребували її допомоги й розради. В інших одружених своїх дітей вона була тільки гостем і поверталася знову до нелегкого життя своєї Малгосі, бо «Жоден з вас,— казала вона,— не працює вдень і вночі, а Малгося моя, щоб не стати старчихою, ночами шиє, то хай вона хоч удосвіта засне, а я за неї попрацюю». Як би то мати раділа, доживши до сьогоднішнього дня!

Коли брати повернулись, якраз устигли до вінчання: палмар уже запалював панікадило, а молоді підходили до вітваря. Голосно грав орган, чоловічий голос проспівав: «Veni Creator Spiritus»¹, тоді зацигикала скрипка. Весільні гості багатозначно переглянулись між собою, а сторонні підняли очі у бік хорів.

Коли через півгодини потому всі знову сідали на вози, довгоногий скрипаль несміливо підступив до поважної, вродливої Анелі Павонякової і запитав:

— Скажіть, будь ласка, чи хоч трохи було чути мою скрипку?

Павонякова має чуле серце.

— Аякже,— відповіла з привітною усмішкою, дивлячись на нього знизу вгору.— Всі в костьолі обернулися до хорів, коли ви заграли. Гарно ви грали...

Скрипаль вдивлявся в неї з недовірливою вдячністю.

— Я, бачте, два роки вчився в музичній школі,— тихо мовив він.— Граю в ансамблі. Я ще вранці вас запримітив.

Гряди, дух творящий! (Латин.) — початкові слова давнього католицького гімну.

Бачу, серйозна, інтелігентна жінка. Вирішив, що ви зрозумієте... А то тут, на селі, не мають смаку...

— А я з села,— сказала Анеля Павоняк.— Я тут...

Але не дали закінчити їй. Брати кликали, треба було йти.

— На цвинтар до мами не ходила? — запитав Міхал.

— Та я стару Ясноту вела, бо Гондкова дитя мусила годувати, таке було тихе, а біля костьола розплакалось. А зараз я піду до мами. Зачекайте хвилинку, заберете мене на вашу підводу.

Через годину весільний поїзд звертав між дерев у садок, до клуні, та на стежки, що пролягали до Попйолків, бо на дорозі перед хатою Яснотів розставлено було шість столів. Завдяки теплій гарній погоді, місця тепер вистачало всім, частина гостей могла частуватися під небесним шатром.

Леокадія і Павліна закінчують розставляти тарілки й полумиски з ковбасами, грудинкою, сальцесоном, кишками, приготовленими з лівером та гречаною кашею. Малгожата викладає на тарілочки порізаний холодець, розставляє між тарелями дині й сливи в оцті, різні мариновані гриби, салат з власних, навмисне збережених на весілля, помідорів, хрін, гірчицю, буряки. Хліб є і куплений, і домашній, солодке печиво подавали те, що й уранці, замість запіканки була вже чиста горілка, домашні вина, настоянки на глоді, просі, житі й чорницях. Тут і там лежали осінні сіруваті бери й яблука малинівки.

Наймолодші гості сипнули до столів, розставлених на подвір'ї, тут їм вільніше було пустувати. Але чимало молоді ввійшло за старшими до хати, за головним, поставленим поперек хати, столом сіли молодий з молодого. Біля них, на місцях батьків, які обходили гостей, сіли дядьки Юзеф Яснота і Міхал Богуський, а вже далі — хто де попав. За столами було весело, сміялися, кричали, жартували. Аж Зузя не втрималась і, задоволено посміхаючись, сказала до дядька Юзефа:

— Добре веселяться гості! Дуже добре, еге ж?

На що Юзеф, чоловік невеселий, відповів:

— А я вже маю всього досить. Навіть життя не радий.

Молода дуже здивувалась, але врешті знову посміхнулась, сприйнявши ці слова як жарт.

Неподалік сиділа бабуся Яснота, якій налили келих горілки, і весь час співала, як найнялась, а за боковим столом опинилася Катажина Гондкова з Бернадею біля грудей, вона теж співала, підтягуючи бабусі:

Погано, як у полі осот лише родить,
Не кожній свекрусі невістка догодить.
Хоч би та невістка ружі вишивала,
Свекруха їй каже: «Ти ледарювала!»

Якась міська, у щільній шовковій блузочці, строкатій, мов павичів хвіст, закучерявлена дівчина з огидою глянула на стару Ясноту, яка саме голосно затягувала немодну, майже сороміцьку пісню. Дівчина підморгнула кільком хлопцям, що тинялися з чарками біля столу.

— Ми,— гукнула вона до них,— не такі пісні любимо. Масові! — І горловим, металевим голосом затягує свою пісню:

Їдуть гості, їдуть
коло мого саду...

Але далі слова плутає і кінець куплета тільки бурмоче, проте приспів повторює голосно, наче молотом по залізі гупає:

Ойла, ола, ойла-ла!
Ойла ола, ойла-ла!

Хтось із хлопців поправляє її:
— Таж не так,— і тенорком тягне:

Гола ола, гола-ла!
Гола ола...

І притупує ногами.

Але дівчина в павичій блузці дивиться на хлопця з ви-
кликком і альтом, гострим, як ковальський дзенькіт, уперто
повторює:

Ойла, ола! Ойла-ла!

Так вони довго змагаються, одне кричить: «Гола-ла!» —
а друге: «Ойла-ла!»

Нарешті роздратований хлопець кричить на дівчиніу че-
рез стіл:

— Це селянська пісня, і я дуже добре знаю, як вона спі-
вається! І та моя бабуся теж її вміє.— Він показує на стару
Ясноту.

Дівчина не знає, що з нею свариться син Юзефа Ясноти,
Владзьо, на вигляд він зовсім юний, але насправді вже жо-
натий, працює у варшавській пожежній охороні. Дівчині
прикро, що хлопець перечить їй, бо сам він гарний, як на-
мальований, і тим більше їй хочеться його покорити, вона
гукає:

— Розкажіть мені! Це ж «Мазовше», ансамбль пісні й
танцю. У всьому світі це співають. У Китаї, скрізь! У Па-
рижі!

Далі суперечку заглушають вигуки й оплески, це до хати
ввійшли музиканти, які доти весь час грали на подвір'ї.
Толек-барабанщик умить виступає зі своїм улюбленим репер-
туаром — виспіває сталевим баритоном різні смішні співан-
ки і при цьому підморгує, пританцює... Гармоніст і скри-
паль тихо підігрують йому, щоб не заглушити голосу вико-
навця та слів пісні.

Молодий і молода напружено мовчать, але відразу видно,
яка Зузя уважна й добра дівчина. Ніби й сидить вона з мо-
лодим церемонійно, але її очі все бачать, як тільки де щось
не до ладу, вона відразу схоплюється, а оскільки вилізти їй
із-за столу не так легко, вона пірнає під стіл і, випірнувши
з-під нього в своїй білій шлюбній сукні посеред хати, бере
матір за лікоть:

— Мамо, пригостіть музикантів на подвір'ї. Тут їм зараз нема чого грати й співати, гості й самі веселяться. Хай музиканти не втомлюються, їм же цілу ніч грати, а може, ще й завтра.

— Так, так,— притакує вкрай затуркана Малгожата.— Матір божа, скільки людей, я так боюся, щоб не забути когось, не образити. Щепане, запрошуй музикантів до столу! Полю, приготуй для них! Льодзю, є ще там сальцесон?

Зузя повертається на своє місце. Вона, мов вертепна лялька, з'являється з-під столу і сідає поруч із чоловіком, а Юзеф Яснота, побачивши, понуро гукає:

— Гірко! Гірко!

Всі одразу повторюють і собі, або кричать інше:

— Вино кисле! Вино кисле!

І так доти, аж молоді поцілюються в губи, а як поцілюються — оплескам, вигукам, поздоровленням, тостам і застольним співанкам кінця й краю нема. Якась жвава міська молодичка видумувала на кожного з гостей веселі співаночки і сама ж їх співала. Міхал Богуський любить дотепних жінок, і йому біля неї дуже приємно. А будучи вже напідпитку, він тягнеться її обійняти і теж заспіває:

У Вроцлаві нашім закохані є,
Вони, як і ми, обіймаються.
Над Одрою місяць їм промені лє,
Вони у тім світлі купаються.

— Шановний добродію, я маю нареченого,— сміється дотепна сусідка.

А Міхал жартує на те:

Запас нікому біди не чинить.
Часом жонатий любий дівчині...

Малгожата збирає порожні полумиски, щоб підкласти до них закуски, і, повернувшись, раптом бачить, як хтось увіходить до хати.

— Лукаш,— мовить вона пошепки і поспішає привітатися із своїм старшим братом.

Лукаш Богуський живе тепер у Варшаві. Мав він якийсь клопіт з виконанням місячного плану і тому попередив, що, можливо, в неділю працюватиме. Проте, очевидно, обійшлося, і хоч пізно, а таки приїхав. Лукаш чоловік кременезний, міцний, обличчя в нього червоне, ніби від того мулярства й воно стало цеглянистим. А волосся чорне з сивиною, очі світлі. Всі Богуські мають світлі очі, сірі або голубі, такі, що від погляду їх усе навкруги ясніє. Тими очима він непомітно подає Льодзі знати, що бачить її і що все гаразд. Міхалові не вдається зрушити сусідів по лаві, і він, незважаючи на свій солідний вік, за прикладом Зузі, пролазить під столом. І Гжегож, і він давно вже не бачили Лукаша.

— Здоров, брате, почоломкаємося! — вигукують вони. І, оскільки частина гостей виходить на подвір'я, брати легко знаходять собі місце за зовнішнім краєм головного столу. Коли Малгожата підходить до них із чаркою й тарілкою, чує Лукашеву розповідь:

— Тепер я в своєму селі будувавиму. В нашому селі. Може, не зараз, але незабаром.

— Тут, в Павловіцях? — питає Гжегож.— А що ти тут будуватимеш?

Лукаш випиває, закушує і потім відповідає:

— Для кооперативу будемо будинки ставити. Для оцього ж сільськогосподарського кооперативу.

Гжегож регоче:

— Що це тобі в голову вдарило? Що ти з кооперативом маєш спільного?

— Я нічого не маю.— Лукаш жує і не поспішаючи відповідає: — Але кооператив має спільне зі мною те, що ми в одному селі.

— Ну то що? Тебе це не стосується. А може, ти вже записався?

— Ні, не записався. Але, коли це в моєму селі, значить, це й моя справа. Я добрий муляр і не люблю поганої робо-

ти. Наше село й так мізерне, кепсько побудоване. Коли вже будуть ставити нові хати, то хай вони будуть гарні. Кооператив не кооператив, будуємо ж для людей. Тут ідеться про честь нашого села.

Малгожата сяючими очима дивиться на Лукаша, а потім запитливо — на Леокадію. Вона не знає, чи годиться виявляти, що їй подобаються Лукашеві слова, вона навіть не знає, чому вони їй подобаються. Лукаш до цього ніколи так не говорив. Але на обличчі в Леокадії нічого не прочитаєш. Врешті, Льодзя, заклопотана гостями, може, й не чує цієї розмови.

Міхал торкнув брата за коліно.

— Правду кажеш,— хвалить він.— І я, брате, до цього ж дійшов. Що для людей — то, звісна річ, для людей...

З найдалшого кутка хати до них проштовхується чоловік, років йому, може, із сорок. Обличчя в нього худорляве, веселе, очі, як голубі гудзики, руки з довгими пальцями нервові, весь він світиться святковою зичливістю.

— Як мені приємно чути серйозну розмову,— каже він, невпевнено тримаючись на ногах.— Дозвольте відрекомендуватися,— звернувся він до Лукаша.— Трачик, каменяр з Варки. Бачу, ви ставитесь позитивно. Я теж. Можу сказати, що цей лад мене влаштовує. Сам я художник, скульптором навіть хотів стати, а художників тепер шанують. Гарні надгробки витесую, які забажаєте. Які хочете фігурки або написи видовбую, можу й випуклі зробити. І знаєте? Ніколи стільки не заробляв, як тепер. Дві кімнати маю, кухню, а раніше в халупі жив, та й ту наймав. Наш час — добрий час.

— Стільки заробляєте, бо щораз більше людей мре від тієї доброти нашого часу,— глузливо каже Гжегож.— У газетах навіть пишуть, що в наш час поганий тиск крові. Звертають на атоми, а він поганий від горя, від того планового шарварку поганий. Ось чого люди вмирають.

— Але подивіться,— повчально прорік каменяр із Варки,— подивіться, стільки народжується дітей! Ніколи ще стільки не народжувалось! І не вмирають! Жодного дитячого надгробка за останніх п'ять років я не зробив!

Раптом з'являється Анеля. З властивою їй доброзичливістю звертається:

— Гжегоже, опам'ятайся. Ти посилаєшся на газети! Хіба забув, та ж сам говорив, що в газетах сама лише брехня?

— Бо й є брехня! Але часом і сліпій курці зернина трапляється. Як напишуть таке, про що з досвіду знаю, що то правда, тоді вірю. Про поганий кров'яний тиск — правда!

— Я бачу, що ви жінка політична, — радіє каменяр Трачик із Варки. — Як це мені приємно! Бачите, добродійко, я за фахом каменяр, але за покликанням політик, так! І мені дуже цікаво знати, що ви, пане будівничий, — він повертається до Лукаша, — думаєте про третю світову війну. Бо я думаю так: буде вона чи ні, а того... Лад цей мене влаштовує, ось що я вам скажу.

— Я не політик, — каже Лукаш, недовірливо поглядаючи на симпатичного, але не знайомого йому, та ще й підплого чоловіка. — І я гадаю, що за горілкою не годиться про політику говорити.

— А чому? — задержувато питає пожежник Владзьо Яснота, який сидить поруч. — А для мене, — додає він, легенько гикнувши, — навпаки, завжди час говорити про політику. Політика це все.

— На, випий води! — підсовує йому склянку його друга, Кшися, пухкенька блондиночка. Вона сидить біля нього і зараз чогось насуплена.

Горілка на родину Ясноти впливає дуже зле. І батько, і син, коли вип'ють, стають похмурі. Юзеф Яснота доливає собі горілки й повторює:

— Мені все остогидло. Навіть життя. Моя мама живе вісімдесят шість років — і їй не обридло життя. А мені обридло.

— Батьку! Батьку! — вмовляє його Владзьо, а сам, проте, як злий цуцик, словами догризає свою дружину. Він із нею посварився, але ніхто не знає, чому.

До розмови старших якийсь час прислухається Манюсь

Шатковський. Хлопчина, певне, добре хильнув і тепер дріботить ногами, наче пританцюває. Він підтакує Владзеві Ясноті, з яким до цього не був знайомий,— мовляв, про політику можна завжди говорити. Йому-бо дуже хочеться зав'язати розмову з каменярем.

— «Капітал» ви читали? — запитує він, і його язик заплітається.— Матір божа, про який там визиск написано! Про всі визиски там найдеш! Велика людина! Найбільша людина був цей наш Ленін!

— Манеку, заспокойся,— поблажливо мовить Міхал Богуський.— «Капітал» написав не Ленін, а Маркс.

— Я знаю! — ображається Манек.— Але товариш Ленін основи усього заклав, а коли його заслали, Маркс за нього все докінчив.

Десь, як із-під землі, взявся Фелек Павоняк. Його завжди лагідні очі дивилися тепер на брата погрозливо.

— Манеку! Не клей дурня. Про що ти розмовляєш у такому стані?

— В якому стані? Я... я зараз при... надії.

Дівчата, що сидять недалеко, затуливши руками обличчя, пирскають сміхом. Манек тремтячим пальцем показує на Фелека.

— Фелюсь поет,— каже він до каменяра,— він вірші пише. Признався мені. А... а Міцкевич був другом Пушкіна, най... найбільшого у світі поета... І тому... тому його твори прийшли під наші стріхи.

— А під твою стріху навіть розум ще не прийшов,— розгнівався Фелек і розкуйовджує пальцями вишукану зачіску Манюся.

— Не псуй! — по-дитячому верещить Манюсь і кидається на Фелека з кулаками.

— Що ви? Що ви?! — Малгожата була вже поміж ними і розбороняла їх своїми дужими руками, з жахом шепочучи: — То це ви такі? Гарна ж молодь! Вам кажуть прикладом бути, а ви... Я весь час боюся, щоб хто-небудь на весіллі не побився...

Підбігла Павліна, вхопила Манюся за руки. На обличчі в неї жаль і розпач.

— Оце так! Виховала собі молодь! І це заради цього бідкаюся, мучуся все життя?! Ах ти ж, лайдак,— вилаяла вона сина,— казала тобі: до горілки не торкайся.

Фелек, уже зовсім спокійний і засоромлений, дуже вибачається перед тіткою.

— Манек нічого такого не зробив,— запевняє він Павліну.— Це моя вина. Певне, я теж перебрвав. Але все це не так. Все не так...— пригнічено повторює він.

— Іди на свіже повітря, іди, проспийся десь у клуні. Щоб мені до Ручинських прийшов тверезий.— Павліна виштовхує сина до виходу, і Манек дає себе вести, як дитина.

Серед галасу і штовханини мало хто помітив, що скоїлось між хлопцями. Тільки Міхал ще поговорив з каменярем про теперішню молодь та Гжегож кілька разів повторив Лукашеві: «Он — тішся! Бачиш, як перешаткували цим молодим у головах! А ти будуй ті кооперативні будинки!» Агнешка, гукнувши чоловіка, насварила його: «І чого ти заводиш такі розмови? Що ти, знаєш тут усіх, знаєш, хто може бути на весіллі?»

Проте більшість приїжджих гостей зайняті були іншим. Допитувались і здогадувались, хто був той незнайомець, що сидів за одним із бокових столів, трохи їв, трохи пив, але від самого початку весілля ні до кого й слова не промовив. Тутешні люди незабаром пояснили загадку:

— Так це ж старий Ручинський. Батько молодого.

Тепер уже не допитувалися, що то за чоловік мовчить. А мати молодого, як і батьки молодої, не сідала до столу. Вона гасала на своїй кульгавій нозі, ладнаючи все до нічних танців, які мали бути в її хаті. Потім нарешті увірвалась до хати Яснотів і голосом, від якого всі принишкли, вигукнула:

— Ласкаво прошу до нашої господи! Прошу й старих, і молодих! Усім танцювати корисно!..

Музиканти зіграли туш біля порога, це для того, щоб усі йшли вже на танці. Серед дзвінких голосів гармонії, швидкого гупання барабана й оглушливого дзенькоту мідних тарілок кволеньке пицання скрипки було ледве чутне. Весь час награвуючи, гармоніст повів людей, які парами, поодинокі й по кілька виходили з хати і відразу тверезіли на свіжому повітрі в сутінках вечорової зірниці. Дехто допомагав Толекові нести його тризвучний барабан. Але високий скрипаль-жердина залишився ще в хаті. Він тримав під пахвою замкнуту вже у футлярі скрипку і когось видивлявся. Кожне око його ніби самостійно дивилось у свій бік. І він таки видивився, кого хотів,— Анелю Павоняк, особу з вишуканим смаком, яка, за його переконанням, єдина тут розумілася на справжній музиці. Він заходив і з одного, і з другого боку, але вона, пов'язавши фартуха, допомагала сестрам і невісткам прибирати зі столу і його ніби й не помічала. Бажаючи будь-що повернути до себе її увагу, він раптом заспівав. Голос у нього був незвичайний,— м'який, медовий бас:

За клунею телят пасла,
Мереживо в руках несла!
Ідїть, хлопці, в сїті,
Поки місяць сві-і-їтить...

Оте «і» ляснуло, як удар гарапника.

Скрипаль-співак досягнув свого. Анеля Павоняк підвела голову від тарілок і запитала:

— То ви теж із села? Ми в Павловіцях співали цю пісеньку...

— Ні, я не з села, я з Варшави! — з розпачем вигукнув скрипаль. — Я у філармонії до війни співав хористом. Я для вас арію заспіваю!

Частина гостей, як завжди водиться, залишилась у хаті, ще пили й закушували, і раптом хтось гукнув:

— Навіщо ти, Бронеку, брешеш, що не з села? З села він, з-під Блоня.

— Файний дядько цей Боніфаций Гайда! — каже один гість домашнім.— Файний з нього столяр і музика файний, в ансамблі грає, як чортяка. А голос має такий, що орган у костюлі міг би замінити та й тонко теж уміє співати!

Виявилось, скрипаль тут не всім чужий. А сам він не був задоволений поясненнями щодо його особи. Він неприязно промимрив щось у відповідь, аж тут якраз прибігли по нього від Руцинських.

Малгожата теж випроводжала решту гостей, щоб ішли на весілля, але з двору вбігла Ядвіся і вереснула:

— Ксьондз приїхав! Мамусю! Парафіяльний ксьондз приїхав на весілля!

— Матір божа! Де Щепан? Клич тата! Почекай! — розхвилювалася Малгожата.— Клич, проси, хай Руцинська, хай мати молодого приїде! Анельцю! Льодзю! Приберіть на столі! Полю, ти ріжеш ковбасу? Добре!

Ксьондз увійшов з Ядвісею і Щепаном, привітався, як і належить духовній особі:

— Слава Ісусу Христу!

— Навіки слава! — відповів дехто з гостей, а інші, вважаючи те вітання застарілим, сказали «добрий вечір». Серед них Ян Шатковський, що запізнився на весілля, будучи на якихось кооперативних зборах, і тепер їв і пив останнім.

— А ми гадали, що ви вже й зовсім не прийдете, — гостинно промовила Малгожата.— Світло запаліть, світло! — тихо підганяла домашніх.

— Як же це? — мовив ксьондз непевним голосом.— Батьки запрошували, але я чекав, що після вінчання зайдуть до мене молоді з запросинами. Такий завжди був звичай.

— Я їм наказувала зайти. Може, не посміли? Не знали, як? Ще ж молоді, нерозумні. Пробачте їх.— Малгожата не знає, чи ксьондз признав її в цій старій одежині за господиню, чи ні.

— Я розумію,— погоджується ксьондз,— а сам непокоїться, чи годиться тепер ксьондзові приходити до молодят. Може, вони цього не хотіли?

Тепер ніколи не знав, як поводитись, щоб і всі обов'язки духовні виконати, і не накликати людям та й собі неприємностей.

У тьмяному світлі до ксьондза підходить худорлявий, лобатий, гостроносий з тонкими губами й блідими щоками чоловік. Це Ян Шатковський, лимар, один з небагатьох сільських партійців, відомий більше тим, що дуже схожий зі своєю дружиною.

— Преподобний отче, ви, певне, не пам'ятаєте мене? — запитує Шатковський.— А може, вам і не годиться зі мною говорити? Але я, даруйте, хотів би скористатися з okazji. Я, бачте, маю деякі сумніви...

— Сумніви? То ви маєте своїх духівників, цю свою... владу. До них і йдіть зі своїми сумнівами,— ксьондз відчуває, що втрачає ґрунт під ногами.

— Але коли ж тут мова йтиме про релігійні справи. Я хочу, щоб ви розтлумачили мені, як то папа може в спілці з єретиками...

— Я не схвалюю того,— виривається у ксьондза і відразу ж язик його дерев'яніє.

Він і справді не розуміє політики папи, завжди ворожої до польського народу, про це не раз говорилося між духовними особами, але ж не з ворогами церкви. Наполоханий, ксьондз відчуває, що вкривається холодним потом. Провокація! Хочуть зловити на слові, щоб потім донести. Проте ні, звідки? Шатковський — добрий чоловік, ксьондз пригадує, як колись вінчав Шатковського, як сповідав його, як хрестив йому дітей. А втім, неофіти завжди запеклі. Ксьондз пробує відбутися жартом: кладе на плече свого колишнього парафіянина руку.

— Що це ви на весіллі про політику заводите? — добродушно запитує він.— Це ж те саме, що перцю... ха-ха-ха... перцю до тютюну досипати.

На щастя, в цю хвилину придибуляла Руцинська, а за нею молодий з молодою, які вже скинули своє весільне вбрання і одягли буденну одягу. Ксьондза вони вітають за руку, дякують за відвідини. Чеслав гречно звертається:

— Будьте ласкаві, призволяйтеся в нас.

Це звучить так неприродно, що Малгожата аж цмокає, шарпає Зузю і відбирає в неї пляшку.

— Горілку не годиться давати,— шепоче.— Піднесіть ксьондзові вина.

За мить ксьондз сидить уже за столом, на забруднену скатертину накинули чисту серветку, а на серветці — тарілки з різними закусками та ласощами. Руцинська вихоплює пляшку із рук у Малгожати, сідає напроти ксьондза, наливає чарку і виголошує тост за нього й за здоров'я молодих, але ксьондз запиває ці обидва тости однією чаркою. Він відломлює шматок ковбаси, скибочку печива, радий, що не треба говорити, бо Руцинська сама виголошує до нього промову. Промова та не вельми розумна, але розгублений ксьондз чує раптом, що закінчується вона словами національного гімну:

Марш, марш, Домбровський, з Італії до Польщі,
Під твоїм проводом з'єднаємось з народом!

До краю переляканий ксьондз встає, прощається і просить вибачити, що тільки на хвилинку забіг, бо ще має багато справ. Коли він виходить, його обступає молодь, що заради ксьондза покинула навіть танці. Вітаються, вигукують ніби й сердечні слова, але чи то від того, що світло лампи хитається, чи то все товариство напідпитку, ксьондзові видається, що молодь корчить йому якісь глумливі блазенські гримаси. Він благословляє святим хрестом хату і з полегкістю йде у вечірні сутінки, сідає в свою бричку і, торкнувши віжкою хребет коня, з полегкістю зітхає:

— Вйо, сива!

Ксьондз чоловік не дурний і не злий, тільки якийсь розгублений, ніби назавжди переляканий. Син шевця з малень-

кого містечка, він знає селян, мав навіть далеких родичів на селі. Колись здібний, досить добре освічений, він міг досягти більшого, ніж сільська парафія, але він любив жити серед простих людей, бажав їм добра. Проте сьогодні він почував себе недобре серед своїх парафіян. Якось уночі років два тому, коли він готував казання, його охопило палке нахнення. І от зараз, трясучись у бричці серед зоряної темряви, згадав те казання. З божої ласки він мав тоді проповідувати те, що відчував і розумів своїм серцем, совістю і розумом. А завдання він собі поставив нелегке. Хотів утлумачити людям, щоб вони не відверталися від нинішнього часу. Виходив тоді на амвон, як на крилах, самовіддано і мужньо, з почуттям, що допоможе людям, а разом з тим і народній владі, яка ніяк не може домовитися щиро з народом, тій владі, до якої він не мав ворожого почуття, а лише боляче йому було, що хоче вона без бога побудувати справедливе суспільство. Говорив він тоді довго, і тиша в костьолі стояла — комара почуєш. Говорив про те, що не тільки руками свідомих людей твориться у світі те добро, не тільки руками вірних і набожних; що переверот, який стався в країні, є ніби чистилищем, у якому мають гартуватися душі, аби показати, на що спроможний польський народ у найважчих умовах; що все, збудоване народом, зібране з нив, вироблене в промисловості,— все те для Польщі, бо уряди приходять і зникають, а земля, і народ, і плоди його праці залишаються; що грішать ті, хто сподівається чогось від третьої світової війни, бо ця війна — крий нас від неї боже! — принесла б народам ще гіршу неволю, коли не цілковиту загибель світу; що не треба йти проти свого часу, бо кожен час — то посів для майбутнього, часто ж буває, що сіють серед сліз, горя й помилок, а живуть у радості.

Після цього казання його викликали до Управління державної безпеки і заборонили в проповідях торкатись політики, бо хоч він говорив ніби й за нинішній устрій, але, як висловилися там, вживав «ворожої аргументації». А були то ще такі часи, коли добирали не дуже ввічливих слів,

коли на щось натякали. Повернувшись додому, він застав два таємничі анонімні листи. Вони загрожували: «Не сподівайся, що священницькі ризи врятують тебе від кари й гніву народного за зраду польського народу і зв'язки з комуністами!» Потім днів через два його викликала біскупська курія і зажадала пояснень з приводу цього самовільного казання. І лише кілька чоловік — серед них і Лукаш Богуський з Павловіць — прийшли до нього подякувати за те, що по-людському пояснив їм, що таке нинішній час, тепер їм — як розвиднілося. Та цього було замало, щоб підняти ксьондзові дух, очевидно занадто кволий був той дух. Зрозумів ксьондз одне — ні серцем, ні розумом своїм новому ладу він не годен допомогти, хоч, як йому здавалось, саме тільки так, як він говорив, треба було говорити перед парафіянами, щоб вони все зрозуміли. Слова ж треба підбирати до людей, як зерно до ґрунту.

А ці урядові та партійні люди навіть і хороші речі — в промовах, у газетах — кажуть такими словами, які на народному ґрунті, а тим більше селянському, не дуже приймаються, коли не зовсім згниють; а йдеться ж про те, щоб добре зерно зійшло. Але й ксьондзове зерно не прийнялося, ґрунт, певно, був дуже засмічений. А може, він і не помітив, що прийнялось? Дуже налякався він тоді, а ще гірше — втратив до всього інтерес і бажання. Тепер, коли дехто каже йому, що відчутні вже нові віяння, які сприяють тому, про що він мріяв, ксьондз уже не вірить. Нема дурних, — каже він собі, а сам мовчить. Однак і це не заспокоює його. Даремно повторює собі, що «пристановище моє — бог» і що, ретельно виконуючи духовні обов'язки, він нічим не завинив і боятися йому нема чого, — тепер і божа служба жахає його. Приймати сповідь, наприклад, стало для нього мукою; а що, коли той, за ґратками, прийшов не каятись у гріхах, а щоб піймати ксьондза на слові й потім, перекрутивши те слово, заявити куди слід? «Ксьондз, — гірко мислить собі він, — вже тому, що він ксьондз, завжди має сподіватися неприємностей». Правда, набожність наче зросла, стільки людей горнеться до

віри, що був би косьол удвічі більший, ніж у Сташувці, не вмів би всіх. Та що вдієш? Ксьондз не довіряє навіть цій набожності. Що з того? Люди кращими не стали. Відвідини весілля теж не принесли радості, хоч його й добре прийняли. І чого та Руцинська встромилась із цим «Ще не вмерла Польща наша», і то просто до нього, адже ж він не Домбровський, а Домбров'як, а цю її балаканину, чого доброго, можуть ще витлумачити як маніфестацію. Навіщо він їздив на те весілля? І від думки, яке стало його життя, ксьондз заплакав, трясучись серед ночі у бричці, запряженій сивою кобилкою.

Хата Яснотів спорожніла: всі гуляють у молодого. Малгося, Поля і Льодзя — невтомні робочі мурашки — провітрюють хату, замітають підлогу, замішують і ріжуть локшину, готуються до нічної зустрічі гостей. Після одинадцятої зайшов до хати Щепан. Він важко дихає, на блідих щоках рум'янець.

— Гарно весілля справляють,— каже.— Гарно весілля справляють,— повторює він і раптом обіймає і цілує дружину в губи.

Малгожаті хочеться grimнути на чоловіка, але вона стримується і, відсахнувшись трохи, каже:

— Іди вже, іди, десь за чверть години запрошуй до столу.

— Ніхто, мати, не побився,— радіє Щепан і раптом, дуже фальшуючи, заспіває:

Якщо мене трошки любиш, може, трошки
приголубиш?
Лише крихту душа просить, бо для мене
й крихти досить.

— Іди, Щепане,— суворо каже Леокадія.— Малгося ж тобі сказала, щоб просив до столу. Поки зійдуться...

Десь опівночі гості збираються на весільний обід. Якось усі повсідалися, бо хоч ніхто й не бився, але багато вже поснули, одні — в клунях, інші, місцеві,— заточуючись, допхалися до своїх домівок.

Обід був — як і годиться за віковою традицією. На перше подали відвар з яловичини та курятини з локшиною, а цю локшину готувати вміла Малгожата, як ніхто в селі. М'ясо гості їли в супі, отож відпала потреба подавати його окремо. На друге — смажені котлети, грудинка й бігос. Потім солодке печиво, ласощі, і весь час вино й горілка. Від алкоголю навіть і молоді почали згадувати колишні весільні пісні, чувані ще в дитинстві, але серед розгульного галасу на пам'ять збігали тільки п'яні співанки. Владзьо Яснота, пожежник, який від вина завжди насуплюється, понуро заводить:

Хоч у мене з личака виглядає віхоть,
а горілки дайте!
Чи той віхоть вигляда, чи й не виглядає,
а горілки дайте!..

Коли ж йому наливають — не п'є, а лише злими очима блимає на дружину, що сидить навпроти і дозволяє якомусь гостеві залицятись до неї. Манюсь Шатковський, що після матеріної нотації добре виспався, на танці прийшов пізно і вже цілком тверезий — тепер по-дитячому прикидається гультапакою і, пританцьовуючи, співає:

Не буду я калитку збивати,
Тільки буду горілочку смоктати.

Кілька хлопців, хвацько ляскаючи себе в потилицю, підхоплюють:

Не журюся ні про жінку, ані теж про діти,
В мене є одна турбота — грошики пропити!

Зузя в темно-синій сукні, вона посміхається — зовсім як батько, погляд у неї розчулений, вологий.

— Добре гості веселяться, добре,— радісно повторює вона.

Міхал Богуський відкликав убік Щепана:

— Слухай, швагре, ти тверезий? Я мушу о п'ятій ранку

виїхати. Анеля з дітьми може залишитись до вечірнього поїзда, а я мушу вдосвіта виїхати.

— Міхале... і не кажи мені... Таке гарне весілля...

— Щепане, я не жартую. Так випадає, що вночі мені чергувати, починають ремонт трамвайних колій. Ти мене відвезеш? Чи я пішки піду? Тоді треба вставати ще до четвертої...

— Як пішки? Коли вже мусиш... то поїдеш...— хмурніє Щепан.

— Не заспиш? Бо я боюся заспати. В голові гуде...

— Чого це я маю заспати? Ми ж і зовсім вкладатись не будемо. А до того ж, я й так до п'ятої мушу запрягати, бо й мої родичі теж хочуть цим ранішнім автобусом їхати. Тільки мама лишається, я її якось пізніше відвезу.

Щепан і насправді не проспав, бо не лягав зовсім. Зате Малгожата дуже боялася, що Міхал заспить. І задовго до п'ятої пішла по нього до Яцьків. Пройшла вже чимало й нараз пригадала, що корови знову звечора не доєні. Вона аж остовпіла. Треба негайно комусь доручити, бо потім забуде: її теж примусили кілька чарок випити, й голова тепер зовсім запаморочена. Повернулася назад, а коли підійшла до свого обійстя, побачила, що з їхньої хати вийшла якась жінка, судячи з ходи, молода, певне, і швиденько подалась до будинку Рудинських. Хвилину потому вискочив якийсь чоловік, теж, певне, молодий, бо стрункий, хвацький і біг швидко.

— Крисько! — гукав він услід жінці.— Крисько! Вернись, я тобі сказав! Вернись, поки я добрий! Крисько! Бо плакати будеш!

Проте молода жінка йшла не озираючись. Переслідувач побіг швидше і на ходу, відкинувши поли куртки, щось почав розстібати. В блідих сутінках Малгожата з жахом побачила, що це він витяг пасок, і, наздогнавши жінку, почав її тим паском бити, куди попадя. Приголомшена Малгожата радше чула, ніж бачила шамотання тієї бійки. Потім молодик облишив свою жертву і вони обоє розійшлися в

різні боки. Чоловік вертався поволі, підперізуючись паском, пройшов біля самої Малгожати, їй здалося, що то Владзьо Яснота. І вона пригадала, що дружину його звали Крисею.

Боляче вражена, приголомшена, зовсім забувши про корови, Малгожата підійшла до подвір'я, обійшла круг хати. Між клунею і шопою хтось стиха, але запально сварився. Був там і Щепан, запрягав коня: поруч стояв — вона відразу пізнала — Юзеф Яснота: він тримав за петельки якогось молодика, здається, це був зять другої Щепанової сестри, який приїхав аж з-під Радзиня. Молодик злостився:

— Що це в чорта таке? Куди це годиться? Піду зараз гукну хлопців і такий влаштуємо їм рейвах, так їм морди порозквашуємо, що одне одного не пізнають!

— Бога ради, що тут трапилося?! — злякано вигукнула Малгожата.

— Болесю! Я тобі кажу — вгамуйся! — заспокоював Юзеф розгніваного.— Іди до криниці, вилий собі на голову відро води.

— Та це ж підлість! Ви послухайте тільки,— став пояснювати незнайомий Малгожаті Болесь.— Прибігає мати молодого, приносить пляшку горілки й каже: «Нате до сніданку». Оце так ставлення! Там ще літрів вісім у них є, сховали для своїх гостей, а для молоді що? Недоїдки, як собакам?

— А я тобі кажу — мовчи,— понуро наказує Юзеф Яснота.— Я тобі покажу, як хуліганити на пристойному весіллі!

— Це я хуліганю?! Дядьку! Я хуліганю?! Ще, може, це я й горілку заховав? — верескливо галасував Болесь, який і без того добряче вже набрався.

— Тихо, ти-хо,— благала Малгожата в розпачі.— За якусь там горілку стільки галасу. Рущинські негарно вчинили, але Чесек уже пішов туди. Зараз принесе горілки, а краще було б уже й без неї. Щепане,— звернулась вона до чоловіка,— хай корів хтось видоїть. Тільки не забудь, бо вони ще звечора не доєні. Я йду до Міхала.

— Йди, йди,— тихо мовив Щепан.— Я тут за всім догляну.

— Болесю, тільки не бешкетуй! — приборкує тим часом п'яного Юзеф Яснота і потім запитує: — А де це Владзьо? Він мав зі мною їхати. І Крися теж. Де вони поділись? Як мені все це набридло,— зітхає він.

— Владзьо? — гнівно запитує Малгожата.— Допіру я його бачила. Гамселив паском свою жінку.

— Це неправда,— як стій заперечує Юзеф Яснота.— У Польщі ніхто не має права когось бити.

Малгожата пильно подивилась на Юзефа, відкрила було рота сказати щось, але відразу ж і зціпила. Змова мовчання затулила слова правди.

— А хто таке робив, того покарано,— похмуро додав Юзеф Яснота, і раптом вигукнув: — Владзьо бив Крисю?! Неправда!

— Може, це мені в темряві таке здалося,— шепоче перелякана Малгожата.— Певне, то був хтось інший...

Розгніваний Болесь ступив кілька кроків до ослона під хатою, і, намацавши його руками, сів, і одразу заснув.

Малгожата поспішила до Яцьків, але кроків за сто від їхньої садиби зустріла брата, готового вже в дорогу.

— Добридень, Міхале. Виспався хоч трохи?

— Малгося? Ти боялася, що я засплю? Не забула, люба моя! Правду кажучи, спав я, може, з годину. Весь час то приходили, то возами під'їздили, ніби для того, щоб відпочити, переодягнутись, бо багато дівчат залишило в Марисі свої речі. Тільки насправді приходили випивати. У Яцека в хаті запас горілки й пива, от і докладали собі пельки. Ти ж знаєш, я чоловік веселий і випити люблю, але, мені здається, це вже над міру.

— Та ще нічого поки що, добре йде весілля,— зітхнувши, сказала Малгожата.— Ніхто не напився так, щоб потім блював або на землі валявся. Ніхто нікого,— додала вона непевно,— не побив.

— Отож ти задоволена весіллям?

— Задоволена. Але жаль, що ти вже їдеш. Всі чужі зараз роз'їдуться, залишаться тільки свої. А я ж з тобою і не побалакала. Пам'ятаєш, як ми колись, бувало, збиралися, всі брати й сестри, стільки було розмов, сміху, жартів! А коли ще мама жила... Весело було... Туди он, Міхале, підемо через парк, я люблю там ходити. Часом думаю, якби мала час, то сама побродила б отак парком...

Зарості парку ще не вигравали барвами, але білолиста тополя вже ясніла в досвітній заграві.

— Не раз оце задумуюся,— тихо почала Малгожата,— чому нема прибутків із цих панських маєтків? Раніше ж, кажуть, пани стільки мали з них грошей і, певне, такі мали, бо он як гарно тут, у яких розкошах жили. А тепер ніби ще й уряд гроші додає. І все одно людям погано там жити...

— Не звикли господарювати в тому маєтку, як у своєму,— відповів Міхал, а за мить додав: — Не звикли ще робити, як на своєму.

— Тож і колись робили не так, як на своєму. І панів не любили, хіба зрідка там якого, а в маєтку краще було. Я хотіла б, звичайно, щоб усе йшло добре, а то навіть боляче, коли погано виходить:

— А у тебе, люба, легко йшло, як із служби в панів пішла заміж? Як нове життя починала? Теж мордувались, теж на долю нарікали, а все ж таки допрацювалися до кращого. І он подивись, яке весілля справили!

— Ти, Міхале, не той уже, що був колись,— чи то з жалем, чи то з цікавістю каже Малгожата.— Поки не виїздив до Вроцлава, говорив те саме, що й інші, і не любив усього, що тепер настало. Але я знаю,— лагідно додає вона,— у тебе такий характер, що ти завжди у всьому шукаєш чогось доброго.

Почувся шурхіт опалого листя, з-за огорожі подвір'я, яке Малгожата з Міхалом саме минали, вийшла жінка з відрами на скрипучому коромислі.

— Добридень,— не дивуючись таким раннім перехожим, вітається вона.

— Добридень,— відповідають їй обоє, а Малгожата зупинилась і, повернувши голову до жінки, запитала: — Андзю, ваші свині перестали хворіти?

— Неначе перестали,— відповіла та.— Ветеринар приїздив і якісь закордонні ліки заштрикував.

— Я з її матір'ю,— пояснила, помовчавши, Малгожата,— колись працювала в панському садку. Собчакова жінка, пам'ятаєш її?

— Пам'ятаю. А ви що, тих, із кооперативу, на весілля не запрошували? Нікого?

— Нікого,— коротко, одним лише словом відповіла сестра.

— А той Степень, із рибних ставків, не прийшов-таки?

— Не прийшов. Я відразу сказала, що не прийде. І кооперативники теж не прийшли б. Бо такі вони вже... такі є...

— Інший світ,— підказує Міхал.

— Інший світ,— невпевнено згоджується Малгожата.

— А хіба був колись світ єдиним. Щодня — інший,— каже Міхал.— І коли щось інше — то конче вже погане?

— Я не про те,— скаржиться Малгожата.— Просто час настав якийсь непевний. Всі чомусь знервовані, налякані. І коли б то недобрі люди налякані були, а то ні, недобрі люди тепер нічого не бояться. Адже, певне, ніколи ще так не вбивали, не мордували, не ошукували й не крали, як тепер. Про це навіть і в газетах пишуть. А добрі люди ходять нещасні, поперелякувані. Люди людей бояться, а мало ж бути не так... І кооперативів цих бояться, наче якоїсь хвороби страшної. А чому воно так? Якби ж то мені хто розтлумачив...

Міхал Богуський зітхнув і мовив замислено:

— Кооператив... Як я розумію, життя — це мов дорога. Скільки пройшов, те твоє, за нього вже не бійся. А ось те,

що перед тобою, за це мусиш боятися, бо можеш його втратити. Ще заблукаєш, не дійдеш, прогавиш. А куди вона йде, та дорога життя? В майбутнє. Отож і треба пильнувати, щоб не заблукати, щоб не прогавити свого майбутнього... Ходімо швидше, люба, я не можу запізнюватися.

— Вже близько. Знову буде погожа днина,— всміхнулась Малгожата.

Ніч відступала. Над землею, на блідому чистому небі, просто над хатою Яснотів, світила вранішня зоря.

1954

КЛАРА І АНГЕЛІКА

— Я не хочу бути нав'язливим...

— І обрали собі такий фах...

— ...який змушує набридати людям. Ваша правда. Та ще й такого дня! Але цієї неділі моя рубрика «В гостях у...» не може обійтися без вас. А втім, цьому ювілею буде присвячена ціла шпальта. Будь ласка, не звертайте на мене уваги. Ще тільки один знімок. О, саме так, чудово. Хвилиночку...

Різкий спалах світла, пронизливий і болючий, як голка, що витягає нерв із зуба. Клара Наїмська, приголомшена, стоїть посеред кімнати, заваленої квітами, мов похоронна каплиця. Молодик з ляском складає фоторепортерське приладдя, виймає авторучку й аркушик паперу.

— Ще кілька слів для тексту. Скажімо, як почалася ваша театральна кар'єра? Що вас спонукало! Або — яка ваша найулюбленіша роль? Пробачте, але я такий замордований, що не бачив вас у цій... у цій...

Клара здогадується, що молодик мало знає її «театральну кар'єру». Напевно, він буває лише в кіно, якщо хоч на це знаходить час. Він почувався б куди впевніше, якби мав справу з кінозіркою.

— Як почалася?..— повторює молодик.

— Як почалася? — повторює Клара.

Обом смертельно нудно. Молодик міркує, чи встигне сьогодні перевезтися на нову квартиру і чому ця славетна баба так довго думає, що йому сказати. Ну, нарешті заговорила.

— Все почалося з того, що замолоду я хотіла стати піаністкою. Вчилася по класу фортепіано. І знаєте, де? Аж у Брюсселі.

— «Експо-58»! — зрадів репортер.— Це вже щось. Може, напишемо так: місто, відоме з міжнародної виставки «Експо-58», було мистецькою колискою нашої великої... «Експо-58»! «Експо-58»!

— «Експо-58»,— машинально повторює Клара. Це звучить так, ніби вони обоє гукають собаку на кличку Експо.

— Більш нічого мені не треба,— тішиться фотокореспондент.— Початок кар'єри — музика. Несподівано приходить осяяння: єдиний шлях — сцена. І так далі.

— І так далі,— повторює Клара.

Дзвінок. Клара чує слова подяки, з якими молодик зникає, ніби його поглинули стіни кімнати.

У прочинені двері просовується голова з лицем заклопотаного мопса. За товстими скельцями окулярів — глузливі очиці з червоними повіками.

— Прийшли з кіно,— повідомляє голова.

— Як? Вони ж не телефонували? — лякається Клара.— Хто з ними домовлявся?

— Ви звеліли висмикнути телефон,— ображається голова,

болісно кривлячи мопсяче лице. І сама собі: — Здурити можна.

«Ну от, до всього ще й ця неприємна нова домробітниця, — бідкається Клара, — ця Пахульська! В цій ситуації така людина в домі — тільки зайва мука».

А саме ж через «цю ситуацію» не можна було більше зволікати. Бідолашна маленька Зося, така мила й своя, мусила на довгі місяці поїхати в туберкульозний санаторій. Вона з родини мазовецьких малоземельних селян, де всі хворі на сухоти. Тільки один з них здоровий як бик, він вибився в повітові начальники, але не схотів заопікуватися сестрою, якій менш поталанило. Та не в тім річ. Словом, треба було негайно взяти кого-небудь для хатньої роботи. Вибір невеликий, доводиться брати, хто трапиться. Ну от і трапилося таке чудне, недоброзичливе й чуже створіння, як ця Пахульська. Вже вчора, хоч їй набавили сто злотих, вона заявила, що не наймалася кожних п'ять хвилин відчиняти двері й приймати телеграми. «Якби я знала, що тут буде такий шарварок, нізащо б сюди не пішла».

Клара все ще стоїть нерухомо, здивована й збентежена, з неприємним осадом у душі. Ба, якби ж і вона знала! Цей ювілей — сорокаріччя сценічної діяльності і шістдесятиріччя від дня народження — небажаний, непроханий і нежданий — вибухнув без її участі і вдерся в її дім, неначе повинь через погано укріплену і прорвану греблю. Вона була готова до всього, але не до такого вторгнення в її домашнє, інтимне життя. Клара боїться, що не витримає цього натиску. Навала відвідувачів з самого ранку застала її зненацька, вона не встигла навіть одягтись. Так і стоїть у буденній довгій домашній сукні і в пантофлях, коли з'являється ще молодший, ніж попередній, хлопець із кіностудії. Він благає («ладен стати на коліна») приділити йому два дні, всього по кілька годин, для зйомок стрічки про приватне життя «найбільшої, найпопулярнішої актриси нашого часу».

— Тут уже був хтось із найбільшої, найпопулярнішої

столичної газети. І сказав те саме. І вже фотографував мене в моєму приватному житті. Мало не в халаті...

— Газета? Щонайбільше двісті тисяч читачів,— презирливо пирхає кіношник.— Це не йде ні в яке порівняння з кіно. Не знаю, чи ви уявляєте собі... Мільйони людей хочуть бачити своїх славетних співвітчизників, а надто в домашній обстановці, в щоденному житті. Тільки кіно може це показати. Ви, звичайно, знаєте, ким ви є для всіх нас. Як ніхто обожнювана, улюблена, шанована... Так, саме шанована... В наші дні шану заслжити нелегко, я вже дещо в цьому тямлю, хоч і молодий. А ви її здобули. І то вселюдну.

Клара аж кипить від внутрішнього протесту. Шана, на її думку, виключає захоплення — єдине, чого жадає артист. Мистецтво прагне не шани. Воно прагне любові — без пошани, зате шаленої, пристрасної, котра бунтує, навіть ображає, аж поки, переможена, скориться перед магією творчості в щасливому захваті. Ні, Кларині думки аж ніяк не пасують до ювілею. В ній клекочуть недоречні почуття. Але ж не можна доводити до скандалу, суті якого однаково ніхто не зрозуміє.

І, стримуючи роздратування, вона каже:

— Ах, так уже «для всіх»... Актори відомі лише в містах. Та й то великих. У моєму віці мені все рідше доводиться брати участь у гастрольних поїздках по глухих закутках...

— Як ви можете говорити про свій вік! Та ви вічно молода. Всі кажуть, їй-богу! І ви така фотогенічна.

— Цими днями мені вельми недвозначно нагадали про мій вік. Хіба хто-небудь з молодих грає столітніх бабусь? — жартує Клара, втомлена і зневолена, мов звір перед приборкувачем.

— Авжеж,— наївно потверджує молодий кіношник. І відразу похоплюється: — Тим більше треба показати вас на кіноекрані, щоб побачили, яка ви насправді. Вічно молода. Слово честі, я тих часів не пам'ятаю, але тільки й чую, що тепер ви ще гарніша, ніж колись.

— То й що з того? Нас кохали, коли ми були негарні, але молоді.

— Ах, як дотепно! — захоплено вигукує кінооператор. — Як шкода, що це піде без тексту.

— Що піде без чого? — стримує позіх Клара.

— Ну, наша короткометражка про ваше особисте, домашнє життя. Ви, звичайно, не відмовите. Ви ж знаєте, як глядач це любить...

Дзвоник дзеленчить уже без угаву. Клара розгублена, всією шкірою вона відчуває лють і прокльони Пахульської; насурмлена домробітниця з'являється з пачкою ювілейних телеграм.

— Пані Пахульська, у вас ще лишилися монети по два злотих для листинош? — непокоїться Клара. — Там, у гаманці, є запас. На столику. Не на цьому... на тому, біля крісла.

— Було б зразу сказати, що біля крісла, — огризається Пахульська.

— Ради бога, — звертається Клара до молодого кіношника. — Я ж цілий вік тільки те й роблю, що показуюсь. Залиште мені хоч жменьку приватних справ, хоч краплю особистого життя... Вічно бути на видноті — від цього ж можна... — Клара нараз занепадає духом. — Я вже не маю стільки сил, як вам здається. Мене стає лише на те, щоб зіграти роль, але не більше.

— Не вірю, — кокетливо заперечує кіношник. — У вас ще стільки життя. Вас стане на все. Благаю, всього два дні. Призначте мені час, і я зникну.

— Стривайте, але для кінохроніки вже знімали щось про моє особисте життя. Хіба цього не досить?

— Хроніка? То був «кадр», уривочок, — обурюється кіношник. — А ми зробимо справжній короткометражний фільм. Скажімо, наша геніальна пані Клара в домашній тиші. Я вже зняв кілька таких стрічок — і з письменниками, і з акторами. — Він називає відомі прізвища. — І всі були дуже задоволені. Тільки ви одна так опираєтесь. Незрівнянна, найпопулярніша, найулюбленіша...

— Облиште ці свої «най»,— з мукою каже Клара. Боже, яким підозрілим здається їй все це. Справді великих людей так не вихваляють і не підносять. Клара майже жадає ворогів, напастей, які змусили б її знов перевершити саму себе. Успіх — це стимул, і конче потрібний, але приходить пора, коли він стає тільки вбивцею часу й сил. А скільки їх треба, щоб подолати втому й розпач! Ах, ті часи, коли вона готувала свої перші великі ролі! Тоді майже ніхто нею не цікавився. Який простір для спокійного зосередження! Тепер їй кажуть: «Це ніколи не вернеться. Ви собі вже не належите». Доля кожного майстра! І доводиться нести цей тягар з ідіотською тріумфально-вдячною усмішкою саме тоді, коли вона так страшенно зневірилася в собі, в своїй акторській майстерності, у своєму натхненні, в театрі взагалі. Коли дивиться на себе, як іронічний глядач, що повторює безжально: «Все неправда!»

Дзвінок, дзвінок, дзвінок. Пахульська сповіщає про прибуття «делегації з рідного міста великої артистки». Потім скрипить пронизливо писклявим голосом, від якого Кларі стає млосно, що прийшов «хтось із газети». Клара поспіхом закінчує розмову з кінооператором.

— Гарзд,— поступається вона,— але згодом... колись згодом. Ви ж бачите, яка в мене «домашня тиша». Вчора ювілейна вистава. Сьогодні в «Брістолі» банкет Спілки акторів. Завтра урочистий вечір... я читатиму вірші. Післязавтра починаються лекції в Драматичній школі, вдень у мене репетиція нової п'єси, а ввечері я граю. Може, колись згодом... колись згодом...

— Але коли? Через тиждень? Через місяць?

— Через... два місяці,— відповідає Клара навмання.

— Що ж робити? Але ми домовились, так? Ви дозволите через два місяці знову потурбувати вас?

— Дозволю, дозволю. Якщо тільки доживу.

— Не треба так говорити. Ви житимете сто років.

— З учорашнього дня стільки людей бажає мені жити до

ста років, що сталося б диво, якби всі ці побажання здійснились. А див не буває.

— Коли говорити про вас, це не диво, а природний стан речей. Ви багато молодша за саму себе.

— Гарно сказано.— Бачачи, що кіношник справді збирається йти, Клара ладна обсіпати його найвишуканішими лестощами.— Ви просто чарівні... І такі обдаровані. Ваш останній кінорепортаж...

— Серйозно? Ви його дивились?

— І з захопленням. До побачення, мій любий.

До кімнати вступає делегація з рідного міста, несучи страхотливого розміру кошик троянд. І бочком прослизає ко-респондент.

— Я не хочу бути нав'язливим... Ви не відмовитеся сказати кілька слів. Це забере лише п'ять хвилин. Що спонукало вас піти на сцену? Яка ваша найулюбленіша роль? Ваше хобі?

— Високошановна пані,— врочисто починає делегація з рідного міста,— ми стоїмо тут перед найславетнішою дочкою нашого...

— Але чому ви стоїте? Сідайте, будь ласка.

Дзвінок, дзвінок. Пахульська вносить пачку телеграм. Кривиться, ніби стримує чи то глузливий сміх, чи то сльози.

— Прийшов той пан з театру.

«Пан з театру» прибув від імені директора і вручає казково прекрасний букет жовтих троянд.

— Нашій вельмишановній колезі, всіма обожнюваній, великій...

— Не дурій, Леоне. Ти що, сказився?

— Це не я, це директор. Тобто він не сказився і буде, розуміється, ввечері на прийомі. А поки що посилає тобі «цей троянди цві-і-іт»,— фальцетом наспівує актор.— Бо, як він сказав, не може дозволити собі порушити твій спокій перед стомливим банкетом...

— Зате він дозволив собі віддати комусь іншому роль, на яку я чекала роками...

— Не прикидайся наївною, Кларо. У твоєму виконанні ця роль викликала б надто великий резонанс.

— І тому він дозволив собі зіпхнути п'єсу в найменший театр у Варшаві. Та до нас на неї юрбами б валили.

— Еге ж. А це п'єса не для широких мас.

Чути скрегіт ключів у вхідних дверях, хтось обтупує з черевиків сніг, потім у коридорі з шурхотом знімає пальто. Прийшов Кларин чоловік, Титус Наїмський, просто юрист, одержимий пристрасстю до театру; за його власним висловом, він «став її жертвою», закохавшись двадцять років тому в старшу на п'ятнадцять літ, тоді вже славетну акторку.

В цьому подружжі він був стороною люблячою, вона — любленою. Так постановив Титус, а коли він щось постановляв, усі дискусії припинялися, всі контрдоводи втрачали силу. Кінець кінцем Клара дала себе переконати, що не здатна відповісти взаємністю на його безмірне, шалене кохання. Але мимоволі часто згадувала свого першого чоловіка, померлого в розквіті віку, від прізвища якого вона відмовилася, хоч воно вже було відоме на сцені. З тим, померлим, актором рідкісного таланту, ніколи не було суперечок, хто з них люблячий, а хто люблений. Вони тисячу разів мінялися цими ролями, однаково зачаровані одне одним у кожній з них; але це, напевно, тому, що обоє були молоді. Клара гадає, що з Титусом могло б бути, а може, навіть і було так само. Але він говорив: «Я знаю, що кажу» або: «Я завжди був тим, хто більше кохає» — і вона мусила з цим змиритися. Її боротьбою була сцена — все інше повинно бути спокоєм. «Хоч буває пеклом», — жартувала вона часом. «І божевільнею», — звичайно примирливо додавав він.

Клара вся напружилася, знаючи, що Титуса дратує цей ювілей. А тут як на те ще й телефон задеренчав.

— Хто ввімкнув телефон? Збожеволіти можна! — закричав Наїмський, хапаючи трубку. І зараз же: — Алло! Хто? Виступити по телебаченню? Завтра? Що ви! Пані Наїмська буде занадто стомлена. Післязавтра? Не може бути й мови. Коли можна буде подзвонити? Ну, через тиждень. О котрій?

О... першій годині сім з половиною хвилин. До побачення.— Він поклав трубку і висмикнув вилку з розетки.— Хто ввімкнув телефон? — знову спитав сердито.

Почувся скрипучий голос Пахульської:

— Я ввімкнула телефон. Хазяйка гнівалася, що приходять без дзвінка. Мені, пане адвокате,— запхикала вона,— зараз треба бути в лікаря. В мене такий поганий аналіз, а я стовбичу тут, та ще й на мене гримають.

— Я прошу не вмикати до п'ятої. Цій жінці дихати не дають,— пробурчав він, маючи на увазі Клару.

— Правда? Ви ж самі бачите. Дихати не дають,— заскиглила Пахульська.

Наїмський увійшов до дружини.

— Бійся бога, Кларо! Це з ранку понаносили стільки квітів? Не сиди тут. У цій кімнаті можна задихнутись.

— Ти собі не уявляєш, що тут робиться,— поскаржилася Клара.— Я вже не знаю, як із цим усім справитись.

— Заспокойся. Де ж тобі з чимось справитись! Ти ж гостя у власному домі. Почекай, тепер я візьму все на себе. Іди ляж у їдальні. Тут учадієш від цих пахощів. Квіти треба розставити по всій квартирі. Відпочинь, зараз важливо тільки, щоб на вечір ти не була стомлена. Іди приляж.

Клара слухняно лягає на канапу в їдальні. З кухні чути голос Пахульської. Вона хлипає і сама з собою голосно розмовляє:

— А що то за цяця така та Наїмська? Виступає в театрі? То я через це не повинна йти до лікаря?

Хвилина тиші, потім Пахульська входить з маленьким аркушиком паперу в руці.

— Ой, ви тут лягли? — лякається вона від несподіванки.— А я йшла до вас.

І, ронячи сльози з-під окулярів, викладає свої претензії. Вона вже давно повинна сидіти в поліклініці, щоб узяти талончик до лікаря. Сама вона на цьому не розуміється та й недобачає, навіть в окулярах. Але знайома прочитала і каже, що в неї п'ять лейкоцитів у нирках. Це якась тяжка хвороба.

Треба негайно йти до лікаря. Пахульська подає Кларі страшний доказ того, що здоров'я її під загрозою. Клара пробігає очима аркушик з печаткою поліклініки.

— У вас чудовий аналіз,— каже вона.— Сміло можна почекаати до завтра. Ми це якось влаштуємо.

І розуміє, що не переконає домробітницю, та сприйме її слова як вияв нелюдської жорстокості. Адже вона бачить тільки п'ятьох страховищ, що вгризаються в її нирки.

«Нещасна жінка,— з жалем думає Клара.— Їй бракує всього того, надмір чого робить мене такою... нещасною».

О третій Клара тікає від своїх домашніх, поздоровників, телеграм, посилок із квіткарських крамниць, щоб зробити манікюр. Її манікюрниця працює в перукарні на тій самій вулиці, через кілька будинків. Клара йде поволі, втішаючись хвилиною перепочинку. Падає густий сніг, місто чепурне й ніби святкове. В завоях сипкої білі гуркіт трамваїв звучить тихше чи, сказати б, обережніше. Дорогою Клара думає: «Боже мій, в житті у мене було стільки оплесків... такий успіх... Я повинна бути щасливою. Адже це вершина, все, чого тільки може досягти актор. Коли зникне тіло, навіть найвидатніший актор уже ні в кому не збудить ані здивування, ані захоплення. Для актора немає прийдешнього. Вся його слава й велич зникають разом з ним, і тільки слабкий відгомін їх лишається в театральних аналах доби. Я повинна радіти, радіти... А мені хочеться схватись під землею, втекти світ за очі. За очі, за очі...»

У перукарні тихо, теж біло, досить чисто і в цю пору дня майже порожньо. Тільки двоє терплячих облич виглядають з-під дзвонів сушарок; манікюрниця, пані Ангеліка, самотньо замислилась над своїм столиком.

Ангеліка чистить Кларі нігті майже десять років. Вона знає, хто така Клара, читає про неї в пресі, натрапляє на її фотографії, чує по радіо, можливо, іноді бачить її і в театрі. До всього цього вона ставиться з байдужно-доброзичливим спокоєм. Ангеліка чи не єдина людина, яка, зустрічаючись із Кларою досить часто, ні разу нічого не сказала про її гру,

не зробила їй жодного комплімента. Кларі хороше в цій атмосфері байдужості. Нарешті не треба ні на що реагувати, за щось дякувати, щось скромно заперечувати чи поправляти або, що ще гірше, з чогось звіритися, бо навіть до цього іноді змушують її чужі захоплення й неминучі запитання.

Ангеліка здається людиною з почуттям власної гідності, їй не треба скрашувати своє існування, уявляючи себе видатною акторкою, кінозіркою, героїнею роману чи ще кимось. Знаменитості (а серед її клієток чимало славетних дам) їй не імпонують, хоч вона ставиться до них з чемною поблажливістю.

З того, що Ангеліка протягом десяти років визнала за потрібне розповісти про себе Кларі, можна було зробити висновок, що це людина, яка на своєму скромному місці може дозволити собі розкіш бути самою собою. І не любить, щоб їй заважали залишатись самою собою.

Побачивши Клару, Ангеліка вітає її милою усмішкою і помахом пухкої рожевої руки. І вся вона пухка, рожева, ясноволоса й блакитноока. Цій жінці дуже личить її ім'я, бо вона нагадує товстощоких, тілистих ангелів з дешевих образків.

— Прощу, прощу,— каже вона. Голос у неї не такий м'який, як постать: у ньому бринять срібні нотки, що свідчать про рішучу вдачу.

Ангеліка обробляє Кларині нігті вправно, акуратно і з зацікавленням, таким далеким від байдужої неухважності пересічних манікюрниць. Працює звичайно мовчки, але цього разу порушує правило.

— Останнім часом,— зауважує вона,— ви частіше робите манікюр.

— Якось одна за одною такі події, що треба,— виправдується Клара.

— Я знаю. Чула,— ввічливо стверджує Ангеліка.— Уявляю собі, як вам надокучають. Ці інтерв'ю, фотознімки. І взагалі.

— Надокучають,— признається Клара.— Я, знаєте, поза сценою люблю тільки домашній затишок. («А хіба він у мене є? — глузливо спитала себе подумки.— Але, може, цей галас рятує мене від свідомості своєї поразки?») А мені весь час не дають спокою,— веде вона далі.— Без упину треба усміхатися, на щось відповідати...

— Я вас розумію, бо теж цього терпіти не можу,— співчутливо підхоплює Ангеліка.— А мені теж вічно надокучають. Я, наприклад, не зношу спеки й сонця. В мене хворе серце. Тому я завжди беру відпустку взимку. І скажу вам, якщо за місяць у мене буває кількасот клієнток, то кожна, кожнасінька неодмінно спитає: і чи була я у відпустці, і куди їду на відпочинок, і чому взимку, а не влітку, і чи не їду в гори? Я не їжджу в гори. Найчастіше нікуди не їжджу. Адже я живу за містом. І тільки у відпустку можу трохи побути вдома. А ці дами всі одне й те ж.

Клара почервоніла.

— Оце так, а я недавно теж вас про це питала.

— Якби тільки ви, то ще... А то ж усі! Часто, як побачу клієнтку, то мене аж жаром обсипле: ось зараз я почую це запитання. Іноді людська цікавість доводить мало не до сліз. Коли мені набридає, я жартома кожній відповідаю по-різному. Але не завжди буває настрої для такої забави. Як люди не можуть зрозуміти, що нікому не подобається, коли його без кінця розпитують! І так рік у рік. Я страшенно від цього стомлююсь, мало не хворію.

— Це з симпатії, з доброзичливості,— пояснює Клара.— Ви в своєму ділі велика майстриня. Ми всі стараємось пасти до вас...

— Так, я вмю це робити. І люблю свою професію,— лагідно признається Ангеліка.

— А нам подобається така бездоганна робота. Нічого не вдієш, ви дуже відомі. Клієнтки від вас у захваті. І виявляють його, як уміють, цікавляться вашим життям, навіть вашим відпочинком. Хіба вам більше було б до вподоби, якби на вас не звертали уваги?

— Я знаю. Одна моя клієнтка, теж з артистів — на скрипці грає... так вона каже про мене: наша славетна пані Ангеліка. От тільки ці розпити... розумієте, це так... як це називається...

— Неделікатно,— підказує Клара.

— Так-так. Мені приємно, що й ви цього не любите.

— Що ж, ви самі бачите, живемо в такі часи. Кожен хоче знати про іншого все. І така слава допомагає. У вас дедалі більше клієнток.— Клара вже не розуміє, кому все це каже.

— Так, це правда. Але я надмірної цікавості не визнаю. Я ні чоловіка свого, ні сина, хоч хлопцеві тільки шістнадцять років, якщо самі не скажуть, ніколи ні про що не питаю.

— У вас шістнадцятирічний син? Ніколи б не подумала. Така молода!

— Я тільки виглядаю молодо, а мені вже тридцять вісім. Покриємо ще раз емалю? Ах, ні, ви ж не хочете, щоб було занадто яскраво. Але це дуже ніжний колір.

— Саме такий, як я люблю. Але досить один раз. Здається, вже висохло. Дякую.

— Ви теж чудово тримаєтесь,— похвалила Клара манікюрниця.— Ніхто не скаже, що вам шістдесят. І навіщо про це роздзвонили? Я дала б вам... ну, від сили п'ятдесят.

— Справді? — усміхається Клара, безглуздо розчарована. І раптом: — Як я вам заздрю, Ангеліко!

— Чому? — дивується манікюрниця, але в її голосі чується певність, що їй таки варто заздрити.

— Тому що ви справді та, хто ви є. І ви це знаєте. А мене вважають за когось, ким я не є.

Молода особа з пофарбованим у мідний колір, по-модному скуйовдженим волоссям схиляється над столиком.

— Ви скоро звільнитесь?

— Я до ваших послуг. Бувайте здорові, пані Наїмська.

В білих сутінках вже засвітилися ліхтарі. Блискучі снігові голочки кололи обличчя, освіжаючи, мов електромасаж. В гаморі тролейбусів, автобусів і легкових машин, у гавко-

ті собаки, в розмові перехожих Кларі вчувалися вигуки: «Як почалася ваша сценічна кар'єра? Ваша найулюбленіша роль? Ваше хобі? Коли ви йдете у відпустку? Чому взимку?»

Поспішаючи додому серед морозного, приглушеного снігом гомону, Клара думас: «Набальзамували, освятили, неначе я вже лежу в труні. А я ще й не починала. Жодної ролі за своє життя не зіграла так, як хочу, як повинна, як можу. Чи можу ще? Мушу! Це, бува, не Хокусаї сказав: «Якщо я доживу до ста років, то, може, навчуся малювати»? Колись, замолоду, ми часто повторювали ці слова. Ах, устигнути ще перед кінцем! Зіграти хоч одну роль так, щоб мати право сказати, як Ангеліка: «Я вмю це робити. І люблю свою професію...»

1960

Зміст

Валерія Ведіна. Мала проза М. Домбровської	5
ЯНЕК. <i>Переклала Олена Медущенко</i>	21
ДЕРЕВА НАВЕСНІ. <i>Переклала Олена Медущенко .</i>	30
ПЕС.* <i>Переклав Євген Концевич</i>	34
ПТАХИ. <i>Переклала Олена Медущенко</i>	45
ДИКЕ ЗІЛЛЯ. <i>Переклала Олена Медущенко</i>	53
ЛУЦІЯ З ПОКУТИЦЬ.* <i>Переклав Євген Концевич .</i>	81
НІЧ ПОНАД СВІТОМ. <i>Переклала Олена Медущенко .</i>	113
ПЕРЕМОГА ДІОНІЗІЯ.* <i>Переклав Євген Концевич</i>	134
НАЙДАЛЬША ДОРОГА. <i>Переклала Олена Медущенко .</i>	153
КСЬОНДЗ ФІЛІП.* <i>Переклав Євген Концевич</i>	175
ПАННА ВІНЧЕВСЬКА. <i>Переклала Олена Медущенко</i>	203
ОКТАВІЯ.* <i>Переклав Євген Концевич .</i>	229
ДРІВ'ЯЗОК.* <i>Переклав Євген Концевич</i>	254
СКЕЛЬЦЕ.* <i>Переклав Євген Концевич</i>	265
ПАЛОМНИЦТВО ДО ВАРШАВИ. <i>Переклала Олена Меду- щенко</i>	287
ОСІННЄ ПАЛЬТО. <i>Переклала Олена Медущенко .</i>	303
НІЧНА ЗУСТРІЧ. <i>Переклала Олена Медущенко .</i>	308
ДИТИНА. <i>Переклала Олена Медущенко .</i>	319
РАНОК У ЗООПАРКУ. <i>Переклала Олена Медущенко .</i>	323
ПАНІ ЗОСЯ. <i>Переклала Олена Медущенко .</i>	329
І ТУТ ЗМІНИЛИСЯ КАРТИНИ.* <i>Переклав Євген Концевич</i>	337
СІЛЬСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ.* <i>Переклав Євген Концевич .</i>	346
КЛАРА І АНГЕЛІКА. <i>Переклала Олена Медущенко .</i>	417

Литературно-художественное издание

ЗАРУБЕЖНАЯ ПРОЗА XX СТОЛЕТИЯ

ДОМБРОВСКАЯ МАРИЯ

Дикое зелье

Рассказы

Перевод с польского

Е. Концевича и Е. Медущенко

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро»

На украинском языке

Художній редактор *О. Д. Назаренко*

Технічний редактор *Л. М. Смолянчук*

Коректори *А. Л. Алейникова,*

Н. І. Прохоренко

ИБ № 3651

Здано до складання 20.01.88. Підписано до друку 05.05.88. Формат 70×100¹/₃₂. Папір офсетний № 2. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 17,55. Умовн. фарбовідб. 18,038. Обл.-вид. арк. 20,823. Тираж 15 000 пр. Зам. 8—58. Ціна 2 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства на Київській книжковій фабриці «Жовтень». 252054, Київ, вул. Артема, 25.

Домбровська М.

Д66 Дике зілля: Оповідання (3 пол. перекл. Є. Концевич, О. Медущенко. Передм. В. Ведіної; — К.: Дніпро, 1988.— 431 с. іл. (Зарубіж. проза. XX ст.). ISBN 5-308-00199-5

До книги ввійшли оповідання видатної польської письменниці, в яких розповідається про тяжку долю безземельних селян у панській Польщі, про події, пов'язані з другою світовою війною, та про людей Народної Польщі.

Д. 470300000—084 БЗ 41.19.87.
М205(04)—88

ББК 84.4П

2 крб. 30 к.

«Коли я хочу надихатись
польською мовою в поезії,
то схиляюсь
над «Паном Тадеушем»,
коли ж прагну напитися її
із джерела прози,
то занурююсь
у «Ночі і дні»...

Цілісна картина доробку
Марії Домбровської
пробуджує надзвичайно
глибокі думки й почуття,
що їх викликають
лише виняткові, найвищі
пам'ятки національної
літератури».

Юліан Пшибось

MARIA DĄBROWSKA

Dziki ziele

